

**ЛУАН СТАРОВА
ПОЛИФОНИСТИ**

**MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES
AND ARTS**

LUAN STAROVA

**THE POLYPHONIC
SINGERS**

- novel -

SKOPJE 2016

**МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ
И УМЕТНОСТИТЕ**

ЛУАН СТАРОВА

ПОЛИФОНИСТИ

- роман -

СКОПЈЕ 2016

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ
И УМЕТНОСТИТЕ

ЛУАН СТАРОВА
ПОЛИФОНИСТИ

Главен уредник: Митко Маџунков

Јазична редакција: Симон Саздов

Коректура: Драгица Топузоска

Компјутерска обработка: Драгица Топузоска

Печати: „Европа 92“, Кочани

Тираж: 500 примероци

СР - Каталогизација во публикација Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

821.163.3-31

821.163.3-31.09Старова, Л.

821.18(479.7)-31.09Старова, Л.

821.18(479.7)-31

СТАРОВА, Луан

Полифонисти : роман / Луан Старова. - Скопје : Македонска академија на науките и уметностите = Macedonian academy of sciences and arts, 2016. - 218 стр. ; 24 см

На наспор. насл. стр.: The polyphonic singers : novel / Luan Starova. - За вистинската душа на народите : кон романот Полифонисти на Луан Старова / Ферид Мухиќ: стр. 209-216

ISBN 978-608-203-166-8

I. Starova, Luan види Старова, Луан

а) Старова, Луан (1941-) - "Полифонисти" - Критики и толкувања

COBISS.MK-ID 101282058

*Првиој џлас иде од времениња древни
Второј џлас иде од византијски времениња
Третиој џлас бил и османал секогаш
јришаена болка
на крвкојо балканско срце.*

Фатос Арапи

*(Zëri parë vjen prej kohësh të moçme
Zëri i dytë vjen prej kohësh bizantine
Zëri i tretë ka qenë dhe është përherë
ngashërim i mbytur
i zemrës së njomë të Ballkanit.)*

Fatos Arapi

Пролог

*„Еден ѝаѝник коѝа е сам на ѝаѝоѝ
молчи, коѝа се двајца се караѝѝ,
коѝа се ѝројца ѝеаѝ“.*

Албанска народна поговорка

Во албанското тригласно и четиригласно полифоно пеење уште во најраните години на животот ја откривав тајната на преживувањето на моето албанско семејство во годините на неговиот балкански егзил. Песната низ повеќе генерации се пренесува првин од бреговите на Јонското Море до бреговите на Охридското Езеро и на крајот до брегот на реката Вардар, последниот пристан на семејството. Се пееше песната во семејството во најразлични среќни и, најчесто, тажни поводи, какви што ги носеа брановите на судбината. Меѓу две полифони пеења настапуваше тишината во која беа запишани мистериозните пораки, значајни за опстанокот на семејството.

Кога Мајка немаше повеќе брашно да го смеси тестото на преживувањето на семејството, куќата ја исполнуваа звуците на полифоната песна, химната на нашата надеж. Обично првиот, водечки глас, гласот на пре-

земањето, беше Татковиот, придружен од речиси бесшумното крцкање на старите дрвени басамаци, кои како да ги ослободуваа запретнатите гласови на исчезнатите жители на старата беговска куќа, извишена уште од османско време под сенката на големите тополи крај реката, и се влеваа во звуците на полифоната песна што ја исполнуваше куќата.

Најстариот брат, кој обично беше вториот столб на семејството, се огласуваше задолжително како втор глас, односно тој што му одговараше на првиот глас, означен како враќач, навидум ја прекинуваше песната, воведувајќи во неа нов пат, нова надеж, следуваше на крајот нафрлувачот, потоа другите браќа, Мајка. Гладот сигурно беше потиснат длабоко во нас, надвладуваше песната.

Гласовите меѓусебно се надополнуваа, се пристигнуваа, но никогаш не завршуваа во еднолично пеење, туку се ширеа како чудесна симфонија на потрагата на ослободувачката енергија на разликите. Во тие мигови на ретка семејна катарза затреперуваше целата куќа, се чинеше дека сите ние, ослободени од Земјината гравитација, ќе полетаме кон небото, останати задржани во надежен облак како во слика на Марк Шагал.

Секое албанско емигрантско семејство, каде и да се најдеше во светот, имаше своја полифона химна различна од другите. И кога ќе запреше песната, нас повторно нè обземаше полифониот глас, но ние станувавме поиз-

држливи, верувајќи дека надежта од пеењето во новиот ден ќе ни донесе леб, малку среќа. И така често се гласеше нашата полифона семејна песна во нашата нова куќа крај реката Вардар...

Во најразлични пригоди се пееше нашата полифона песна во нашето маало крај реката, составено од дојденци по војната од различни краишта на Македонија и од подалеку. Речиси во најголемиот број од куќите ечеа од радијата револуционерни песни, најчесто со извикот „*во борба, во борба...*“ (иако војната беше завршена), со многу жртви, кои не можеа во нас да го задушат внатрешниот глас на полифоната песна во која се сведочеше за животот и смртта.

Во тие моменти Татко го стишуваше водечкиот глас на полифоната песна, вториот, братовиот глас остануваше непроменет, ние, помалите деца, не можевме да го разбереме овој различен тек на песната, па од збунетост нашето придружно пеење завршуваше во тишина. Во таа незавршена и нецелосна емигрантска песна се криеше можеби нашата суштинска полифона порака.

Во мене остана гласот на полифоната песна, кој никогаш не можев да го поврзам со гласовите на моето исчезнато Татково семејство. Остана како дел од меморијата да трагам по можната полифона песна во полето на мојот ракопис...

*
* *
*

Немаше ден да не ја пееме полифоната песна, а Татко да не продолжи да пишува нови страници на својот незавршен ракопис на животот „Историјата на Балканот низ падовите на империите“. Веруваше дека тајните и мистеријата на полифоната песна, која се пренесуваше од колено на колено, ќе го доведе до тајните и мистериозни извори на нашето постоење. Во страниците на неговиот незавршен ракопис можеше да се најдат фрагменти што ја сугерираа можната целина, која, сепак, остануваше незавршена, како што се можеби најубави незавршените симфонии. Така, во една од воведните страници на Татковиот ракопис можеше да се прочита:

*„Уште од најстариите времиња,
во некој на неколку векови, Албанија
ќе се најде на политичката, воената и
културната граница помеѓу Искојот
и Зајадот, во источниот меѓу Римска-
та Империја и грчката античка цивили-
зација, а потоа во Средновековието,
помеѓу католичката Италија и Византис-
ката Империја. И потоа, по целосното
земање од Османската Империја,
Албанија и Албанците ќе се најдат во
фронтот на христијанска Европа и
исламскиот Исток.“*

И на крајот на долгиот период од независноста и монархијата (1912–1944), по Втората светска војна, земјата ќе сѐстане мал социјалистички басенион на Балканот, за некои – надреалистички, помеѓу Советската Империја и капиталистичкиот и демократски Запад. Премајќи го христијанството уште во I век од новата ера, доживувајќи ја верската делба помеѓу Западното и Источното Царство во 1054 година, делејќи се на католички и православни христијани, новата верска делба, односно верско преобраќање на католиците и православните Албанци, ќе ја доживеат почнувајќи од XV век со упадот на Османското Царство. Речиси сите делби ќе ги следат силни емигрантски бранови на сите страни во светот“.

Татко беше во право: судбината на Албанците ќе се одвива меѓу силните центрифугални сили на останување, односно изолација во земјата и силните центрипетални сили на заминувањето, забораот, асимилацијата. Во историјата речиси не постоело албанско семејство во чија срж не бил вграден генот на делби, заминување и надеж за враќање во родната земја.

Покрај битните обележја на идентитетот, какви што се јазикот, обичаите, семејната ме-

морија, кои со текот на времето биле осудени на залез и заборав во душите на емигрантите, кај нив најмногу ќе се задржи нагонот за пеење и тоа на полифоната песна, од двогласна и тригласна до четиригласна, повеќегласна со придружниот хор. Полифоната песна била химна на секое семејство, која ги совладувала силите на делбите и изолацијата на Албанците...

*

* *

И во историјата на моето албанско семејство во земјата и во балканскиот егзил полифоното пеење заземало посебно место. Во животот ми се поставуваа бројни прашања по чиј одговор трагам и во оваа книга: дали е пеењето шифриран јазик, дали полифоната песна е најдлабоко вкоренета во човековите души, дали полифоното пеење на најизразит начин ја претставува „сонорнаџа авџономија“ на народот, како темните непреводливи зони во еден јазик?

Полифонијата во вокалната и во инструменталната музика со векови останува едно од големите светски чудеса што ги создаде човекот за животот и за смртта. Под влијание на *исо*-полифонијата и традиционалното средновековно пеење, во византиската литургија и мелургија се оплакува смртта на Христос и неговото воскреснување. Јохан Себастијан Бах ја возвиши музиката со воведувањето на полифонијата.

Тажачкиот хор со своето пеење го означува почетокот на албанската народна полифонија, како најрана повеќегласна музика во Европа и во светот. Албанците единствени во светот го одржуваат четиригласното полифоно пеење.

И така албанската полифонија стануваше отворен предизвик за нова потрага...

Со години трагав по најдалечното време, во почетната точка на балканскиот егзил на моето семејство. Осудени да живееме на Балканот речиси со амнезирана меморија и при најголеми индивидуални и колективни напори, нашето историско сеќавање ретко допираше до третата или до четвртата генерација, никогаш подалеку. Ретко можеше да се допре над сто години сеќавање во стеблото на животот на кое било балканско семејство. Во времето и просторот надвор од нашето сеќавање сè остануваше туѓо, недостапно, мистериозно, подложно на митови и легенди. Со години се обидував сам и со помош на блиски, со ретки документи и нецелосни кажувања, да ги составувам родословните стебла по мајкина и по таткова линија.

Секогаш ќе се најдеше граница во просторот и времето што ќе ја ограничеше и ќе ја стореше речиси невозможна мојата потрага. Таа стануваше уште невозможна кога и Мајка и Татко се оддалечија од родната земја, од нивните семејства, избирајќи го патот кон

туѓината, којашто требаше да биде нова земја, нова нафака за нивните чеда. Верував дека балканската историја ќе им се смилува, ќе ги скрати нивните маки, но горчливо се мамев...

Татко никогаш немаше доверба во официјалната балканска историја, според него отсекогаш пишувана од победниците, со цел да ги држат потчинети засекогаш поразените. И затоа тој до крајот на животот не престана да ја пишува својата верзија на „Историјата на Балканот низ падовите на империите“, како свој реванш на натрапничката историја. На почетокот тоа се покажа како надежна, а на крајот – како невозможна мисија! Историјата помалку ја пишуваше одошто ја размислуваше, премолчуваше, бришеше. Секогаш се чувствуваше победнички на страната на поразените. Секогаш веруваше дека од урнатините на империите ќе изникне цвет на надеж за нов живот. Но, за него остануваше од суштинско прашањето да се проследи судбината на полифоното пеење, како почетна точка на историјата и на идентитетот на неговиот албански народ, во земјата која, почнувајќи од XV век, ќе се најде под исламските канони со апсолутна моќ на владеење, но и во својот живот и животот на идните генерации на семејството.

Тешко е да се рече дека во семејството владеела нагласена музичка дарба кај нејзини поединци или целосно. Меѓутоа, немаше албанско семејство во коешто не се негуваше

песната, посебно полифоната, двогласната, тригласната и, во југозападните крајморски предели, четиригласната, како божји дар на судбината за да се надминат тешките мигови на животот...

Прв дел

I

Татко никогаш не помислуваше дека полифоното пеење, кое беше наследено од предците и живо всадено во душите, ќе го насочи кон истражувања и откривање записи и книги за неговото постоење кај Албанците, како тригласно и четиригласно пеење.

Како по некој диктат на судбината, смислата за потрага по корените на полифоното пеење кај Албанците, како едно од главните обележја на идентитетот, на Татко ќе му се наложи кога со семејството ќе ја мине границата, ќе се најде во егзил. Тој ја беше наследил вистината од своите предци и им ја предаваше на своите потомци. Беше свесен дека полифоната песна претставува богат архаичен слој на албанската музика, со прастари, можеби илирски елементи, кои се наследуваа од генерација до генерација.

При заминувањето во туѓина, на Татко неизбежно му се поставуваа бројни прашања: дали се напушта еден јазик, зар јазикот може да ја мине границата, посебно мајчиниот? Татковиот мајчин јазик беше турскиот. Врз него го надградуваше преку целиот живот семејниот албански јазик, другите јазици, гер-

манскиот, францускиот, јазиците на окупаторите од периодот на Големата војна во гратчето крај Охридското Езеро.

Мајчиниот турски јазик, како и нас, неговите чеда, албанскиот јазик, често нè напуштаа, но никогаш не ги губевме целосно. Често Татко размислуваше за последиците од раскинувањето со мајчиниот јазик, посебно од разделбата со своите, која траеше и немаше изгледи никогаш да заврши.

Губењето на јазикот во кој откорнатикот, емигрантот живеел, мислел, плачел, се радувал е незаменливо. Секој јазик на посебен начин го објаснува светот и големите енигми на човековото постоење, ја ангажира човековата имагинација на посебен начин, создава идентитет на поврзаност меѓу луѓето што го зборуваат овој ист јазик.

Се поставувало прашањето: дали не се чувствува во самото човеково тело кога емигрантот привикнува на туѓиот јазик? Не без причина се рекло дека во туѓина не би можел конечно да се напушти мајчиниот јазик, зашто тој не е облека, туку плод на емигрантот.

Мајчиниот јазик е и еден вид пренесување на јазикот од тело на тело, односно од детето на мајката. Мајчиниот јазик како јазик на потеклото носи апсолутно значење. Во мајчиниот јазик, во јазикот на првата вкоренетост, емигрантите, кога ќе се најдат во туѓина, не можат никогаш да се ослободат од

апсолутната фамилијарност кон првиот јазик. Во туѓина и кучето на емигрантот не лае првите седум години.

Уште од најраните години од животот Татко беше свесен дека јазикот е најдобриот начин да се разбере светот со неговите големи енигми, плод на силните приливи на имагинацијата, идентитетска врска помеѓу луѓето што го зборуваат.

Меѓутоа, Татко во потрага по корените на идентитетот на својот албански народ, кога станавме емигранти и егзилот ни стана постојана татковина, размислувајќи за последиците што можат да бидат резултат на постојаното губење на албанскиот јазик, чувствуваше дека само силата на полифоното пеење можеше да го одржи, да го спаси, да го задржи и древниот јазик на предците. Во историјата на семејството, со балканскиот егзил, колку и да се губеше првиот јазик, него го задржуваа звуците на полифоното пеење, самите зборови во полифоната песна, кои не беа многубројни, но беа многузначни.

Дали полифонијата е божји глас, глас на Спасение, повик за разбирање и солидарност меѓу луѓето?

Дали полифонијата ги спасуваше луѓето од губењето на идентитетот кога тој беше најмногу загрозуван?

Дали звукот, песната, му претходела на зборот и го одредувала?

Имаше и многу други тајни што можеше да се откријат преку полифоното пеење во историјата на моето семејство и народ, на народите кај коишто опстанало до денешни дни полифоното пеење.

II

Кога емигрантите од крајезерската земја заминуваа во туѓина, сами или со делови од семејствата, сè што можеа материјално да понесат со себе беа клучевите на куќата, понекоја пара, слика на незаминатите блиски со нив, а од духовното го носеа својот јазик и полифоната песна, со надеж дека ќе ги држи обединети во туѓина.

Татко, кога ќе замине со семејството во туѓина, нема да заборава да ја понесе со себе, за секој случај факултетската диплома за завршените правни студии во Цариград, заедно со кадиската лиценција. Оваа диплома подоцна ќе ја „провлекува“ во родната Албанија, како судија во кралскиот режим на Зог I, а потоа во родниот Поградец ќе отвори адвокатска канцеларија со цариградската лиценција. Таа ќе му послужи и кога ќе ја мине границата со семејството и ќе отвори повторно канцеларија во градот Струга, гратче со македонско христијанско и албанско муслиманско и христијанско население. Како адвокат ќе ги брани сиромасите од двете вери, без да знае дека меѓу нив имало и борци против

фашизмот, што ќе му биде препорака во градот Скопје, во кој потоа ќе се насели со семејството, да работи како социјалистички судија. Но, тоа е друга историја...

И така, кога заминуваа емигрантите, остануваше крајезерската земја без целосната полифона песна, посиромашна за големата надеж. Кога заминуваа емигрантите, и самата судбина ги придружуваше заедно со полифоната песна. Полифоното пеење во туѓина верно им помагаше на емигрантите да ја победуваат осамата, пробивајќи го ѕидот на тишината што ги опкружуваше.

Полифоното пеење отсекогаш било, речиси во секое албанско семејство, моќно оружје да ја следи судбината во клучните моменти од животот: при раѓањето, борбата, заминувањето во туѓина, љубовта, јуначката смрт, смртта на блиските. Полифоната песна била сигнал дека надежта не била изгубена ни во најмачните мигови на животот...

Кога Татко еден ден реши ноќе тајно да ја минеме подводно означената граница со еден стар семеен чун, усидрен на брегот до нашата куќа, тој беше свесен дека го презема историскиот чекор во постоењето на семејството. Тој беше свесен дека жртвува дел од неизвесната судбина на старото семејство и потомците.

Тогаш интуитивно и умно ја насети опасноста од налетите на италијанскиот фашизам, позицијата на родната земја кога албанскиот крал Зог I, по италијанската окупација, ја напушти земјата со надеж дека по војната триумфално ќе се врати меѓу своите поданици.

Татко како да ги разбираше големите игри на Италијанците, на идните окупатори-ослободители, и кога најмалку се очекуваше го презеде ризикот на бегството, толку многу одбегнуван од неговиот татко, од неговите предци. Најмачно му беше збогувањето со својата мајка, која, верна на дедовиот аманет, со ќерките и со помалиот син остана во крајезерската куќа, со надеж дека повторно ќе се види со својот постар син, со снаата, со внуците.

Татковото заминување во туѓина не беше како другите во крајезерската земја – со зурли и тапани, туку во темна ноќ, во тишина, крај храбрата мајка, со здржани солзи, со чувство дека го губи едното крило од семејството, довчерашниот нејзин столб.

Татко ја прегрна својата мајка, својот брат, сестрите, внуците. Обично другите заминувања во туѓина се подготвуваа со месеци. Во куќата на тој што заминуваше до доцна во ноќта, во некои куќи до утрини, се пееја полифоните песни на заминувањето.

На моменти се чинеше дека населението од целото крајезерско гратче учествуваше како трет колективен глас, односно како *исо*

на полифоната песна на заминувањето во туѓина. Се чинеше како гласовите да излегуваат од куќите и да се обединуваат довикувајќи ги далечините, другиот езерски брег, минувајќи ја блиската граница...

III

Во Татковата библиотека долго време по неговото исчезнување царуваше тишината, која не престануваше да извира од секоја негова отворена или затворена книга, оставена според неговиот последен распоред. Мајка до последниот миг додека беше жив Татко и години потоа беше верен чувар на редоследот на оставените книги, на неговата тишина.

Татковата библиотека со текот на времето, кога конечно беше ослободена од неговото митско присуство, беше вистински предизвик во потрагата по Татковите некогашни замисли и идеи, стратегијата на нашето преживување.

Во секоја Таткова книга како да почиваше згустената тишина на времето, којашто при отворањето на книгата излегуваше, се ширеше во просторот, како необичен звук, секогаш со различно значење.

Секоја книга имаше своја различна тишина, своја притаена песна. Требаше да се поседува вистински слух за да се прифатат тие звуци, да се прошират во себе. Кога некогаш Татко ќе ја отвореше книгата, само тој го чувствуваше нејзиното пребрзо дишење. А,

кога ќе започнеш да ги прелистува првите страници, насетуваше тивки, звучни трепети на тишината, небаре идеја од големи длабини на времето. Некаков друг звук идеше од сечењето на подврзаните страници.

Во тие мигови следуваше ослободената симфонија од различните букви, кои беа готови за читање, да продрат во неговата неспокојна душа. Беше тоа делче од неговата радост, кога ја потиснуваше од себе егзилската тага, носталгијата за нешто големо изгубено во животот.

Длабоко во ноќта Татко потона во сон што постојано го сонуваше, пеејќи ја како прв глас крај Езерото, со своите браќа и сообраќа, полифоната песна на заминувањето во туѓина, донесена од предците крај морето, кои ја пееа тригласно и четиригласно. Така една ноќ, крај жолтата неизгасната ламба, неговата песна од сонот мина во животот. Неговиот глас од сонот се прошири низ куќата, прва се разбуди Мајка, притрча во Татковата библиотека. Тој мирно спиеше, бездруго песната во сонот на Татко беше завршена.

Мајка тогаш го покри Татко со сината наметка и ја изгасна жолтата ламба. Со себе го понесе мирот на Татковиот сон, гласот на полифоната песна што означуваше заминување. Не сакаше да поверува во можноста овој сон да стане стварност, да заминат така неподвидено, засекогаш, да ја претрчаат суд-

бината. Како да го презеде Татковиот сон, се смири во сопствениот, ги запре поривите на заминувањето.

Утрото Татко стана по обичај, без да покаже каков било немир дека подготвува заминување, без да знае дека Мајка од сонот ја откри тајната, но и таа не сакаше да покаже никаква загриженост. Не можеше по никоја цена да си претпостави дека сонот би можел да се оствари...

IV

Беше студеникава ноемвриска ноќ кога кон нашата крајезерска куќа со брзи чекори приближуваше загрижениот татков побратим Гури Порадеци. Последните лисје паѓаа бавно од крајбрежните платани ритмувајќи ја ноќната тишина.

Кога се доближи пред порти, Гури ги слушна звуците на семејната полифона песна што ја водеше Татко. Речиси и да немаше земска сила што можеше да ја запре полифоната песна во тие свети мигови. Доколку недостигаше за неколку мига некој глас, него како да го надополнуваше неприсутен глас.

Се слушнаа неколку удари на металното раче врз металниот круг на куќната порта. „Кој ли ќе биде во оваа доба“, помисли Мајка и без да се прекинува полифоната песна појде кон портата. Тивките гласови на песната се слушаа до портата, небаре упатени кон гостинот.

– Кој е? – рече Мајка тивко.

– Јас сум, Гури Порадеци, вашиот побратим. Кој може друг да биде во оваа доба?

– За арно да е, брате!

– Бог ќе знае дали е за арно или не е, за идните емигранти!

Мајка секогаш насетуваше, речиси инстинктивно, кога опасноста се доближуваше до семејството. Ја насетуваше оддалеку според гласењето на чекорите што се доближуваа до домот. Но никогаш тоа не го покажуваше со надворешни знаци пред своите.

Влегоа Мајка и гостинот на чардакот, а полифоната песна продолжуваше. Гури Порадеци се вклучи со својот глас. Не сакаше да го прекине пеењето. Тоа не ќе беше добар знак. Полифоната песна беше силна ознака на животот, код на судбината.

Песната продолжи со нов елан на пејачите, за да заврши на крајот како јазол на тишината што исчезнуваше во небото над езерото врз чии води плискаа свездените зраци.

Татко го почувствува немирот на Мајка, но тој не го менуваше расположението по завршувањето на пеењето. Зар тој не беше столб на семејството, на чело на полифоната песна? Најпосле Татко остана сосема сам со Гури Порадеци и му се обрати:

– Какво добро ни носиш во оваа ноќ, брате. Бездруго е за добро, на пеење нè најде.

– Иднината ќе покаже дали е за добро или не е!

– Какви вести ни носиш? Бездруго има нешто значајно?

– Што може да има во овие мрачни
времиња, кога не знаеш што ти носи денот,
кога пееме и се надеваме!

– Зборувај, зборувај, брате. Што и да е.
Не ги криј зборовите!

– Идам, брате, право од кафеаната
„Европа“. Се секаваш на сопственикот, тој
треба да е од ваша рода. Тој е секогаш крај
шанкот, око и уво на кафеаната!

– Го знам многу добро, тој е чесен човек.
Верен пријател, може целосно да му се верува.

– Ете, тој слушнал од една маса, од
устата на еден друг ваш роднина, од првата
женачка на татко ти, кој заиграл оро со ита-
лијанските окупатори, како рекол дека оној
адвокат со турско тескере, било крајно време
да го натераме да ни се приклучи, да ни биде
наш и италијански адвокат, да се определи
еднаш за секогаш кој е од кај иде и каде ќе
оди, какви намери има, ако не со мило, тогаш
со сила. Ете така рекол маскарата.

Татко ништо не рече, остана така замис-
лен, а Гури Порадеци додаде:

– И уште рекол дека ако адвокатот не се
согласи, тогаш ќе биде на листата на албан-
ските интелектуалци, со семејството, прину-
ден насилно да замине во италијанскиот логор
Порта Романа! Ако не е со нас, тој е против
нас.

Татко по овие зборови разбра кој ја
поставил стапицата и зошто. Долго време го

проучуваше јаничарството, не само како феномен што ја создаваше самостапицата туку и како феномен што ја предизвикуваше изолацијата на Албанците и го засилуваше инстинктот на бегството.

И кога ќе се оддалечеа од родната земја, не престануваше да ги обзема стравот од новите стапици. И сега италијанските фашисти, кои брзо ја окупираа земјата, всушност, им ја приготвуваа колективната стапица на Албанците со цел да ги задржат во неа до конечната асимилација.

Татко не сакаше да се најде во оваа стапица. Единствено решение да се избегне беше што побрзото заминување, без оглед дали тоа конечно ќе биде кон Запад или кон Исток, но во никој случај преку Север или Југ. На крајот, сепак, само за неколку мига требаше да ја донесе во себе историската одлука за семејството. Заминуваат.

Долго време молчеше. Често кога ќе го замислеше можното решение за излез од тешката ситуација, стануваше од своето вообичаено место, се упатуваше кон големиот прозорец на чардакот и погледот го упатуваше кон езерото. Чувствуваше дека само езерските бранови ја забрзуваат неговата мисла. Гледаше како ја завршуваат својата трка на брегот, пред самата градина на куќата. Брановите умираа засекогаш, оставајќи простор за нови, други, токму како човечките животи, како брановите на времето...

Гури Порадеци беше нестрплив. Го очекуваше Татковиот конечен одговор за да го подготви заминувањето, да го зацврсти семејниот чун за патување преку границата.

– Заминуваме, брате Гури, уште вечерва, пред да биде предоцна...

Гури Порадеци нечујно замина. Завладеа бран тишина во куќата крај езерото. Мајка ја почувствува длабоко во душата Татковата одлука за заминување уште истата ноќ. Но, Татко го почитуваше редот: првин требаше да го прими благословот на својата мајка, другиот столб на семејството по дедовото исчезнување, која го беше наследила конечниот збор да се замине или да не се заминува.

– Мајко, дојде абер оти ако не се поврземе со Италијанците и нивните приврзаници, црно ни се пишува. Сите ќе нè интернираат во италијански логор!

– Зар меѓу италијанските приврзаници нема и од наша рода?

– Тие се, мајко, и најопасни. Зар знаат Италијанците кои сме?

– Ти си умен, синко, прави како што мислиш дека е најдобро. Не грижи се за мене, моето заврши, толку беше! Белки ќе ми се смилува судбината во годините што ми преостануваат уште еднаш да ве видам.

– Не зборувај така, мајко. Без тебе, без братот и сестрите не заминувам, има место за сите во нашата семејна гемија!

– Јас, сине, му се заколнав во вас, чедата мои, на татко ти, дека нема да заминам никаде од нашата куќа крај езерото што и да се случи. Ако умре нашиот дом, сигурно умираме и ние! Со мене овде вие во туѓина ќе бидете посилни...

Ако Бог даде ќе дојдам да ве видам, само местото ми е во старата куќа крај Езерото, само од таму душата ќе си го најде својот пат кон небото...

И татко ти, Севишниот да му прости душа, аманет ми остави никогаш да не ја напуштам куќава.

Стигна и помладиот Татков брат, школуван во Англија, откако дозна за Татковата ненадејна одлука за заминување.

– Вистина ли е, брате, тоа што ми го рече Гури Порадеци, дека вечер заминувате преку границата?

– Вистина е, синко, вистина, но јас останувам овде, без оглед на твојата одлука – одговори прва баба.

– Треба, брате, да има голема причина што си донел одлука веднаш да замине, да ја напуштиме нашата куќа, земја и народ!

– Брате, не ми е лесно да ја донесам одлуката да замине, да си ја смениме судбината. Но, има повеќе големи причини.

– Сигурно не се работи за живот и смрт!

– Може и така да се рече. Наши блиски, сојузени со италијанските фашисти, ни ја ре-

шиле судбината: или со нив или сите интернирани во италијански логор!

Па сега разбери дали се работи за живот или за смрт!

– Јас, брате, не заминувам, останувам со Мајка и сестрите!

Баба вознемирена ги погледна своите два сина, двете крилја на својот живот. Не сакаше со својата одлука да влијае на едниот или на другиот син, да се остане или да се замине. Не можеше во тие мигови да ги најде вистинските зборови. Само тивко изусти:

– Само Бог знае што е најдобро: да се остане или да се замине?

– Бог, во нашата судбина, бил најчесто со тие што заминувале, кога имале за тоа вистински причини – презеде Татко.

Поттикнат од моралниот аспект на останувањето и заминувањето, помладиот брат рече:

– Брате, јас конечно останувам со мајка и со семејството, не е лесна разделбата, кога се дели семејството настапува проклетството, каде и да се оди...

Но, ние, брате, никому зло не сме му сториле и нема зошто да замине. Повеќе ќе страдаме ако замине, отколку ако останеме...

Татко не сакаше да ги изнесува пред својата мајка сите аргументи што го натераа на одлуката веднаш да замине со својот дел од семејството откако ја дозна веста од Гури Порадеци слушната во кафеаната „Европа“.

Татко беше свесен дека минувањето на границата значеше, во исто време, и промена на неколкувековната историја на семејните селидби, започнати најверојатно уште од XV век со напуштањето на куќата крај јонскиот морски брег, од која баба наследи клучеви, кога поширокото семејство замина преку морето во Италија, по падот на Скендербеј. Додека другиот дел од семејството беше принуден да замине, со нова вера, и да се утврди крај брегот на Охридското Езеро. Според Татковите претпоставки тоа се случи тоа се случи во XVII век, кога по неколку генерации дојде до промена на Бога. Тоа беше и времето кога ја понесоа предците во душите полифоната песна, која беше за многумина и посилна од новопримената вера и со гордост ја пренесуваа од колено на колено, од душа на душа. Без оглед од која вера, Албанците ја пееја здружено истата полифона песна...

И сега Татко, којшто означуваше една далечна гранка од големото семејно стебло, беше принуден да ја раздели, верувајќи дека настапува нова епоха, којашто сигурно ќе го надживее. Остана како негов напишан и некажан завет да се толкуваат причините за неговото заминување, коишто можеби ќе се разберат и ќе се толкуваат многу, многу години по неговото исчезнување. Како само нему да му беше судено да го стори пресудниот чекор...

...Беа минати повеќе години од Татковото враќање од Цариград со кадиската дип-

лома со печатот на новото време на реформаторот Мустафа Кемал Ататурк. Служеше во крeвката монархија на кралот Зог како судија, но не за долго. Во младоста вникнат во основите на европското право главно од книгите што му ги подарија француските офицери за време на Првата светска војна, посебно командантот на зоната на родниот Поградец, Едуард Огист Иполит Мортје. Тоа беа книгите „Cod civil de France“ и „Cod civil d' Egypte“, но и како добар познавач и на османското шеријатско право, Татко во својот дел на Балканот се чувствуваше како во лавиринт, му недостигаше цариградската широчина почувствувана во младите и бурни години на својот живот.

Во текот на 20-тите години на XX век, откако се врати од Цариград, во Поградец ќе отвори адвокатска канцеларија. Веруваше дека така ќе биде понастрана од власта и од дворските игри. Адвокат останал, по кратко службување како судија и откако се чуло за него во кралскиот двор за неговите способности и му се подготвувала некаква повисока судска функција. Но цврсто останува на адвокатството и подалеку од политичките режими коишто често се менувале во Албанија, став што нема да го менува никогаш и кога ќе ја мине границата. Овој рефлекс да ја насетува опасноста и кога таа не се вести ќе биде пресуден за спасување на семејството во балканскиот егзил.

Татко во своите речиси метафизички размисли за балканската судбина на семејството, честопати заклучуваше дека зависта останува директна последица на астмата. Во тешките моменти на животот, како што без друго беше овој, се враќаше на мислата на старото семејно право на Лек Дукаѓини и за неговите последици, посебно во разрешувањето на прашањето и последиците на рецидивите на крвната одмазда. Уште кога замина на школување во Цариград...

Семејниот чун, како живо суштество, како дел од семејството, беше подготвен за историското минување на границата, обележана на дното на езерската вода кога конечно биле означени границите на новата држава Албанија кон кралството на Србите, Хрватите и Словенците во 1913 година. Не беше лесно обележувањето на оваа граница во земскиот дел, а уште помалку во водениот. Овие граници со текот на времето се здобија со митска историја.

Имаше периоди кога границата беше не само променлива туку и неминлива, крвожедна. Имаше времиња кога луѓето се обидуваа ноќе со вистински или импровизирани чунови, притиснати од неиздржливата судбина, по секоја цена да ја минат границата.

Тие што, сепак, ќе ја минеа границата, невидени и незапрени од никого, им се препуштаа на брановите на судбината, водени

кон другиот брег на животот. Но, имаше и чунови со несреќни бегалци, коишто на самата гранична линија ги повлекуваа кон дното силни подводни струи.

Набргу се рашири верување дека под вода, на самата гранична линија, живее двоглав змеј, кој кога ќе насетел дека на површината на водата се вознемирува границата, сакајќи некој да ја мине, чун или пливач, силно се разгневувал и го повлекувал на дното...

Татко беше одлучил да ја минеме границата по секоја цена, да ја промениме неколкувековната историја на семејството, кое по големата селидба од брегот на Јонското Море, се насели крај брегот на Охридското Езеро. Не му било лесно да преземе таква одлука пред неизвесната судбина, кога секој чекор може да води во неврат. Никој не веруваше меѓу припадниците на поширокото семејство, лесно и непромислено здружени со италијанските окупатори, како Татко дека фашизмот нема никому да му донесе добро...

Мајка едвај имаше време да се подготви како што е редот за ненадејното заминување ноќта со четирите сина, со неколкуте битни Таткови книги, со низата клучеви на некогаш напуштените куќи, со двете свети книги – Куранот и Библијата, како „божји пашапорти“ со кои требаше да се мине границата и да се смилува подводниот змеј.

Тивко, длабоко во ноќта, штитени само од светлината на некоја добра ѕвезда меѓу облаците, со која бевме спријателени уште во детството, семејството, на чело со Татко, Мајка, децата, баба, постариот Татков брат и трите сестри, се прикрадуваше до самиот брег каде што нè чекаше Гури Порадеци крај закотвениот чун.

Кога запреа на самиот брег, пред да се поздрават тие што заминуваа со тие што остануваа, во тишината се проби тивкиот глас на Татко. Тој како прв глас ја започнуваше тивката полифона песна на заминувањето, што ја презеде Гури Порадеци, па потоа ние, децата, придружени од звукот на тивките езерски бранови.

Гури Порадеци нечујно завесла. Чунот во мигот ги засече мирните езерски води. Додека се оддалечувавме од брегот, не престануваа да нè следат тивките звуци на полифоната песна на заминувањето, која сега ја довршуваше помладиот Татков брат како прв глас, на кој му се придружија тажните гласови на баба и на нејзините ќерки.

Во полифоното пеење секој звук претставува дел од судбината. Едниот глас се прелева по некој мистериозен пат во другиот глас, а овој со придружниот глас на исото ја дополнува симфонијата, моќна да ја совлада конечно тишината до нејзиниот последен дел. Трите гласа трагаат по можниот код на заедништвото. Обединети, овие различни гласови

сведочат за трајното, непобедливото во животот, релативизирањето, односно надминувањето на стравот од смртта. Можеби и триверната, хармонична судбина на Албанците потекнува од музичкиот полифон код...

Со текот на времињата во полифоното пеење можеле да се вмешаат натрапнички различни гласови, барабански, поттикнати од наметливата идеологија, гласот на партијата, да се вмешува османскиот спиритуал, но полифоната песна ги маргинализираше овие гласови, во потрага по новиот глас. Полифоната песна ги задржуваше луѓето здружени, ги храбреше кога остануваа сами со надежта...

Полифонистите кога пеат, не умираат, се сеќаваше Татко на старо наследено семејно кажување. За него полифонијата остануваше едно од големите чудеса создадено од човекот за животот и смртта. И затоа на моменти, кога се препушташе на митските сили што го водеа напред отаде објективните, тој веруваше дека полифоното пеење ќе ги води напред, кон излезот, кон спасот. Му се чинеше дека целото Езеро, со сите свои видливи и невидливи бранови, се влеваа како придружен глас во песната...

И така почна нашата мала балканска Одисеја по водите на мистериозното Езеро, во кое се криеше формулата на нашиот спас. Патем, Татко уште во младоста, по враќањето од Цариград, се внесе во читање на едно

старо француско издание на Хомеровата *Одисеја и Илјада*. Беше обземен од митот на заминувањето и враќањето на Одисеј на островот Итака на Јонското Море. Немаше друг антички мит кој подлабоко во времето и во балканските простори ја одразуваше суштината на губењето на сопствената татковина.

На Татко му беше јасно дека никогаш нема враќање кон првата реалност, има само нови завеслувања во водата, нови чекори на копното кои оддалечуваат од целта, има само неизвесно чекорење кон иднината.

Додека се доближувавме до невидливата граница, ноќната тишина ја нарушуваа само двете весла. Во тие мигови Татко и натаму беше обземен од враќањето на Одисеј во Итака и од опасностите на кои беше изложен, додека, всушност, тој се оддалечуваше од својата Итака. Некогашната митска и реална Итака на нашите далечни предци од Химара не беше далеку на јонскиот брег од Итака на Одисеј. Ги поврзуваше медитеранската линија на човековите заминувања кон непознатите брегови.

Во мислите во зенитот на тишината, кога Гури Порадеци престана да весла, се слушна тивкиот пев на полифоната песна во вид на молитва на Мајка, која ја прифатија Татко, па Гури Порадеци, ние, децата. Татко во тие мигови во мислите беше обземен од звуците на сирените од кои се спасил Одисеј. Веруваше дека гласовите на луѓето можат да ги

совладаат гласовите на сирените. Имаше многу објаснувања како среќни ја минавме границата без да биде вознемирен двоглавиот змеј и ние да поминеме со чунот кон другиот мистериозен брег...

Мајка веруваше дека полифоната песна што му ја упативме на Бога и тоа што не престанавме да веруваме во неговото постоење, беше пресудното во нашето спасување, додека Татко веруваше дека со моќта на нашето полифоно пеење беше запрен двоглавиот змеј да нè повлече во длабините на Езерото.

Ние, децата, се спасивме од двоглавиот змеј во дното на Езерото што ја вардеше границата, но никогаш не се вративме во нашата среќна Итака. Тоа можеби ќе им се случи на други среќни емигранти, но никогаш не верувавме дека тие постојат...

V

Од патот од изворските води на Езерото, од родното гратче до градот Струга, на самиот истек на реката Дрим, не минаа ниту два часа, а ние веќе бевме во новата кота на судбината. Кога се доближувавме до новиот брег, повторно од чулот се слушна нова полифона песна, како семејна химна на спасот, на семејната историја.

Во гратчето на истекот на реката Татко повторно отвори адвокатска канцеларија, брањејки рисјани и муслимани пред окупациските италијански власти, најчесто сиромаси. Ја задржа добрината на својата душа, како и на другата страна на границата продолжи да ги брани немоќните, невините, без оглед на нивната верска, идеолошка и етничка припадност...

Во гратчето крај реката се запозна со судбината на јагулите, кои секоја доцна есен излегуваа од истекот од Езерото, патуваа до Средоземното Море и до крајниот брег на Атлантскиот Океан, до Сарагасовото Море, од каде што се враќаше во езерото нова генерација јагулки. Татко со јагулите ја споре-

дуваше, ја идентификуваше и нашата емигрантска судбина. Јагулите симболично бевме и ние, емигрантите, на мистичниот и неизвесен пат, понесени од надежта на пристигањето на другиот брег и враќање на сегашниот.

Во неговите метафизички размисли за егзилот, Татко започна да го крои планот за следењето на јагулите до крајната цел, до Америка, и да го замислува, како јагулите, враќањето на своите потомци во земјата на Езерата. Но, веднаш по војната, кога и во новата земја Југославија се следеше патот на Советскиот Сојуз, во пролетерската изградба на земјата, во почитување на ленинскиот принцип дека социјализмот е струја, плус струја и плус струја, се изградија пет хидроцентрали на реката Дрим, која истекува од Езерото (две во Македонија и три во Албанија), беше спречен легендарниот пат на јагулите, а земјата се затвори со херметички граници. Татко мораше да гради нова стратегија на семејниот егзил, во откривањето на патот кон Америка...

За утеха остануваше да го води само неизвесниот пат на полифоната песна. За Татко таа, само таа извираше од историската тишина, од времето без брегови, како песна водилка на семејството. Полифоното пеење ни помагаше кога пеевме да гледаме подалеку во егзилот, да го откриеме волшебниот клуч за отворањето на новите порти на животот низ коишто минуваше семејството.

По завршувањето на Војната Татко веруваше дека ќе бидеме поблиску до Америка,

во првата фаза како албански емигранти во Скопје, главниот град на новата југословенска Народна Република Македонија, отколку да останевме во Струга, во градот на истекот на реката. Мајка секогаш беше готова за новото заминување, кое лесно го насетуваше од променетото расположение на својот тивок и мирен сопруг, кој не покажуваше надворешни знаци за новата одлука.

За Мајка најзначајно беше да не ја заборава врската стари клучеви, но и да го земе и клучот на последнава куќа, иако во неа бевме кирации. Таа не престануваше да верува дека во врската наследни клучеви, колку таа и да стануваше голема, се содржи кодот на нашето враќање. Секој клуч во свеста на Мајка како да беше кристализација на некогашниот дом, код за отворање на вратата на забораената куќа.

Една есенска ноќ со еден од последните пајтони од времето на Османското Царство стигнавме во Скопје, главниот град на новата југословенска Народна Република Македонија, во нашиот нов дом на десниот брег на реката Вардар, во една стара беговска куќа уште од османско време, во низа на уште три слични куќи, градени во ист стил, двокатни со градини во предниот дел, под чардакот, и во задниот со градина и бавча, задолжително шадрван, распослани близу Дрвеното мовче, коешто водеше до Театарот, кој беше граден

во псевдокласичен стил, небаре пренесен од Париз, Виена или Прага.

Куката беше заклучена, а ние немавме клуч, верувајќи дека некој ќе се најде да ни ја отвори главната врата. Татко загрижено, откако се повртка нервозно горе-долу и не најде решение, појде до блиската канцеларија на Албанските политички емигранти во Скопје за да го добие клучот од куката. Таму на надворешната главна врата го пречека известување што му беше наменето само нему и на кое пишуваше оти клучевите можат да се добијат само идното утро, почнувајќи од осум часот.

Во меѓувреме Мајка Ервехе, со четирите сина Назми, Урим, Вулнет и Луан и најмалата двегодишна сестричка Дрита, во прегратка стоеше крај затворената врата загрижена за своите чеда во ноќта што стануваше сè постудена. Не престануваше да ги бодри со зборовите:

„Чеда мои, ѝусѝа јас. Свейѝлина на моѝше очи, сѝрѝеѝе се уѝѝе малку, Боѝ е со вас, само ѝѝој може да разбере само една ваша солза, ѝѝој никоѝаш нема да нѝ найѝуѝѝи. Пуѝѝа јас...“

Мајка стоеше како божество на семејството пред добро заклучената надворешна порта на куката. Како по нечија наредба, несвесно ја извади од вратот врската со старите клучеви. Беше свесна дека никогаш нема да ја отвори со ниеден од клучевите на врс-

ката бравата на поранешните домови, но, сепак, му се препушти на ритуалот на проверувањето на секој од клучевите.

Додека ги проверуваше, еден по друг, клучевите од разни времиња, со различни глави, на император или војсководец, орел или лав, од нејзините усни започнаа да излегуваат полифоните звуци на песната на надежта, на кои им се придружија гласот на најстариот брат, па на вториот, третиот, плачот на мојата малечка сестра и моето поддржување на третиот братов глас, како дел од исото.

И за големо чудо, верувале или не, додека песната целосно ја совлада тишината во темната ноќ, еден од клучевите влезе во бравата, нешто зачкрипи во него, како глас на душа, бравата се отклучи и вратата на нашата нова куќа широко се отвори, како во чудесна и неверојатна бајка.

Во мигот пристигна и Татко, сиот задишан, изморен, очаен што не го најде клучот на затворената куќа, но кога ја виде врата отворена и Мајка како го враќа во врската клучот со кој ја отвори вратата, Татко ја прегрна и ѝ рече:

– Не знаев дека ти го имаш вистинскиот клуч!

VI

Се спушташе ноќта на Козар Маало крај бујната река. На небото проигруваше светлината на првите ѕвезди кои верно нè следеа на нашиот емигрантски пат.

Татко, конечно смирен по неизвесното патување, на чардакот крај верната жолта ламба тивко читаше една стара книга. Крај нашата куќа доцна во ноќта минуваа ловците на души, кои остануваа најдолго, речиси невидливи емигрантските куќи крај реката, близу Дрвениот мост.

Се случуваше Татко да остане буден до утрини завршувајќи го читањето на книгата, кога улицата беше напуштена и од последните намерни и ненамерни минувачи.

Кога првите сончеви зраци го осветлуваа чардакот, Татко појде ширум да го отвори двокрилниот прозорец на чардакот и погледот го упати кон Дрвениот мост. Таму забележа како се движеа две речиси невидливи човечки прилики, на коишто им затреперуваа сенките. Кога се доближуваа кон нашата куќа, Татко убаво ги позна, по плашливите чекори и по загрижените изрази на лицата, двајцата емигранти од родниот крај. Тие бездруго ја

бараа нашата куќа, која секогаш остануваше отворена како кота на спасот на долгиот пат на емигрантите, откако ќе ја минеа границата на Езерото што ја минавме и ние.

Набргу се слушна ударот на металното раче врз портата на куќата, чиј звук како игла в душа ја крена на нозе Мајка, ни будна ни заспана. Како стрела појде кон чардакот, го сретна Татко како се подготвува да слезе и да ја отвори капијата.

– Кој ли ќе биде во оваа никоја доба? – прошепоте загрижено Мајка.

– Кој и да е, нека е само на арно! – одговори мигум Татко.

– Не ми се верува дека толку рано, на изгрев, ќе биде за арно?

– Никогаш не се знае однапред? – рече Татко и појде кон капијата.

Татко немаше обичај пред да ја отвори капијата да прашува кој е зад неа. Така беше и овој пат!

– Дурим Чами! – извика Татко и му појде во прегратка!

– Јас сум Дурим, кој може да биде олку рано!

– Трим Загорчани? – извика Татко и појде кон него во прегратка.

– Јас сум, брате, кој може да биде со Дурим Чами, освен јас. Не се минува сам границата, особено нашата! – рече Трим Загорчани.

– Господ да е со вас, браќа мои! – им рече Мајка пречекувајќи ги на чардакот.

– Тој беше до овде со нас, не остави во сигурни раце! – прифати прв Дурим Чами.

– Вие навреме куртуливте од границата? Сега стариот подводен змеј го заменил уште пострашен, секогаш буден од двете страни на границата! – продолжи Трим Загорчани во полушега.

Речиси цел ден Трим Загорчани и Дурим Чами раскажуваа што се случило со нашето семејство на охридскиот брег, со другите блиски, со соседите.

Татко и Мајка внимателно ги слушаа, првпат дознаваа за умирачки на блиски во семејството. Колку и да го задржуваше плачот во себе, Мајка задоцнето оплакуваше свои најблиски, додека Татко храбро се воздржуваше.

Најпосле, кога се приближи ноќта, Мајка невидливо се прикраде, одејќи кон кујната за да ја подготви вечерата. Првин почитувајќи го Татковиот обичај, донесе ракија и мезе за тројцата. На заминување ги затвори прозорците од чардакот, сигурна дека од душите на емигрантите, ненадејно најдени заедно во туѓина, ќе излезе здружената полифона песна. Или некој пресилен збор, што можеше да биде уловен како грешен од будните задолжени стражари во ноќта.

Кога Мајка се враќаше на чардакот за да го дополни мезето, тивко се изви Татковиот

прв глас на полифоната песна на враќањето, потоа придружен од вториот на Дурим Чами и на крајот од Трим Загорчани. Со Мајка се пееја задоцнетите полифони песни на тажењето за нејзините најблиски татко ѝ, мајка ѝ, брат ѝ, на чии закопи не можеше да стаса поради затворената граница.

Во песната се редеа маките и јунаштвата како во нови епски песни на патот до границата, минувањето и новите неизвесности. Враќањето беше претставено како продолжување на надежта. Стасавме и ние, децата, особено постарите, за да му се придружине на третиот глас, како *исо* на нашето неизбежно присуство. Длабоко во ноќта нашата емигрантска куќа се чинеше дека ќе полета кон небото.

Дискретните маалски денунцијанти беа вознемирени од необичните и неочекувани гласови што излегуваа длабоко во ноќта од нашата куќа. Целата куќа како да затрепери. Беа немоќни да го протолкуваат значењето на полифоната песна. Таа не можеше да се објасни во никаква дотогашна и вообичаена денунција.

Имаше денунцијанти што пренесуваа до надлежните реонски и понатамошни полициски и безбедносни служби дека во нашата куќа се дојдени луѓе, најверојатно и тие емигранти, кои со домаќинот завиваат како волци, обидувајќи се да пеат на некој таен јазик, разбирлив само за нив. Никој од нив не

можел да ја разбере песната, иако го знаеле албанскиот јазик. Други денунцијанти дополнуваат дека пејачите емитираат тајни звуци со кои ги повикуваат другите емигранти, им испраќаат тајни сигнали, кои по секоја цена би требало да се испитаат, да се растолкуваат.

Во реонскиот партиски комитет и потоа во градскиот и во републичкиот, откако беа консултирани и музиколози, се упати налог до надлежните полициски служби конечно да се дојде до откривање на тајната на ова пеење, дури да се побара да интервенираат надлежни органи на Федерацијата, зашто полифоната песна беше раширена и во другите краишта каде што живееја Албанците, во Косово, Црна Гора, во Србија...

Рака на срце, до полицијата имаше пријави од реонските денунцијанти дека чудното и мистериозно пеење во емигрантската куќа крај реката започнало уште пред да дојдат двајцата емигранти, но со нивното доаѓање и придружба, песната станала уште посилен и, веројатно, уште поопасна!

Се бараше навреме да се интервенира и да се запре ширењето на ова мистично пеење, со непознати, можеби и иредентистички содржини, пропагандни повици, според уранетите претпоставки на надлежните.

Наближуваше и вториот ден од престојот на Дурим Чами и Трим Загорчани во нашата куќа. Тие првин се пријавија во Орга-

низацијата на албанските политички емигранти, кои, во принцип, нивната пријава требаше да ја пренесат до надлежните полициски служби или самите да се пријават уште при самото минување на границата, доколку не се предаде или не биле фатени од граничните служби.

Во полицијата беше познато нивното престојување во нашата куќа, но се чекаше да бидат „фатени на дело“ и, евентуално, уапсени и да се провери емигрантската лојалност на Татко, кој сè уште беше меѓу останување (со добивање ново државјанство) и заминување кон конечната замислена цел, Америка...

Се ближеше ноќта, времето за вечера, за поставувањето на масата со мезе и ракија на чардакот, за потоа да се огласи првиот глас на полифоната песна на заминувањето во туѓина, овој пат со првиот глас на Дурим Чами, човекот што беше минал најмногу граници, вториот глас на Трим Загорчани, кој беше минал исто така немал број граници и, на крајот, гласот на Татко, со најмалку минати граници.

Беше поставена невидлива полициска заседа околу куќата. Се очекуваа првите звуци, па да се интервенира. Да се фатат на дело пејачите и да се заврши со таа завера на „емигрантските полифонисти“.

Во длабоката ноќ, во која се извиваа и ја совладуваа тишината чудесните носталгични

звуци на полифоната песна на заминувањето во туѓина, се слушна силното чукање на металното раче врз металната основа на куќната порта, како неочекуван бодеж на песната во ноќта.

Мајка од силниот и остар звук на металот не можеше како по обичај да утврди кои беа ноќните гости: емигранти, други, или, не дај Боже, луѓе од полицијата, со коишто досега си немаа работа.

Чукањето врз портата се повтори посилено, попродорно, непрекинато. Не сакајќи да ја прекине полифоната песна во куќата, зашто тоа ќе беше лош знак, Мајка појде кон портата со прикриен страв. Металното раче како да удираше во нејзиното срце и ѝ го забрзуваше крвотокот.

Мајка најпосле го крена резето од големата порта. Пред неа стоеја двајца мажи со кожени палта и обајцата со густы мустаќи. Мигум разбра дека се од полицијата.

– Кои пеат таму? – рече строго првиот полицаец покажувајќи со раката кон чардакот.

– Покрај мажот, пеат и двајцата емигранти – пријатели од родниот крај, едниот е Трим Загорчани, наш роднина, а другиот – Дурим Чами, сосед од нашиот напуштен град.

Тие се полифонисти. Ја пеат полифоната песна на заминувањето во туѓина. Многу, многу тажна песна. Да не даде Бог и вас да ви се случи тоа што им се случило на емигрантите полифонисти.

Полицајците зачудено се погледнаа и ништо не искоментираа, а обајцата како да сакаа да речат: кои се тие ем емигранти ем полифонисти, наскоро ќе разбереме!

Со брзи чекори, со Мајка зад нив, се искачија по басамците и се најдоа на чардакот. Одкнупаа последните акорди и никој не сакаше да ја прекине песната, дури и самите полицајци.

– Кои се овие луѓе што пеат во вашата куќа? – му се обрати шефот на Татко.

– Тие се наши, роднина и сосед од родниот крај, пребегнаа тајно од Албанија во Југославија, на пат кон Грција и Турција, потоа кон Америка.

– Ја минале тајно албанско-југословенската граница преку Охридското Езеро и туп кај вас, без да ѝ се пријават на полицијата...

Вие сте биле судија и добро ги знаете законите!

– Тие мислеа утрово да се пријават. За полицијата никогаш не е доцна. Нема другпат! Тие добро го знаат тоа...

– Ве разбираме, работите ќе си дојдат на своето место, порано или подоцна. Но, не е добро да биде предоцна... – прифати шефот смирено.

Татко се смири, барем во оваа фаза работите се одвиваа мирно. Татковото расположение влијаеше и на емигрантите, на Мајка, на нас, децата, кои бевме зад сидовите на

собата на чардакот, претворени во уши. Со нетрпение очекувавме да си заминат полициските службеници, кога постариот неочекувано се огласи:

– Пред да заминеме, ние сакаме да ја слушнеме од почеток вашата емигрантска полифона песна на заминувањето!

– Таа песна по својата содржина, како заминувањето во печалба, може да биде и ваша песна, Балканците имаат иста песна за заедничката болка, – дополни Татко.

– Сепак да ја слушнеме од почетокот до крајот вашата песна! – рече шефот.

Мајка, пред да започне пеењето, им стави чашки ракија и на двајцата нови гости, тие ги прифатија.

Првин шефот од Татко побара од збор до збор да му ја раскаже песната пред да ја испеат. Татко, пред да започне да ја кажува содржината на песната, како вовед рече:

– Се вели кај нас: кој пее нема време зло да мисли. И уште: кој не ја пее полифоната песна умира.

– Разбирам, разбирам, за кого, всушност, за што се пее во песната?

– Во полифоната песна за животот и смртта, за љубовта и тагата, за заминувањето од родната земја, за тажните преполовени семејства и за туѓината, за оставената млада невеста со крвките чеда, за нејзината храброст да биде глава на семејството додека не

се врати мажот од туѓина, најчесто пеењето е самото живеење, кога се губи надежта во животот.

– Но, кои се овие луѓе и зошто пеат и не можат без нивната полифона песна и кога животот им е во најголема опасност, – коментира шефот.

– Тие се емигранти. Луѓе со изгубена татковина. Несреќни луѓе останати со земја без враќање. Ја носат во себе таа земја како полифона песна, која здружено ја раскажуваат каде и да одат.

Со моќта на песната ги минуваат и најпроклетите граници, ги успиваат како сирените граничарите што ја чуваат границата. Песната ги задржува здружени, со надеж...

Но, не можат оваа песна да ја пеат кога ќе посакаат, туку само кога таа ќе избие од нивната душа. Песната често и се наследува, кога ја пее самата судбина, кога Бог му ја дарува на човека...

Полицајците не сакаа да ги коментираат зборовите на Татко, во кои, според мислењето на шефот, Татко ја мешаше „дијалектиката со метафизиката“, световното со сакралното, беше далеку од партиската линија, која, впрочем, никогаш не ја застапувал. Тоа би можело дури и да биде опасно. Шефот затоа отсечно рече:

– Зошто овие луѓе избегале од родната земја кога толку многу ја сакале и во неа слободно можеле да ги пеат полифоните песни?

– Убаво прашање поставивте, – прифати Татко. – Ги принудувале овие познати полифонисти, најчесто водачи на пеењето, да ја потчинат полифоната песна на славењето на комунистичката Партија на трудот и на Водачот диктатор, на Сталин, да го изневеруваат нејзиниот илјадалетен зов.

И така емигрантите заминувајќи, најчесто тајно преку добро чуваните граници, ја спасуваат полифоната песна, суштината на нивното живеење.

– Овие емигранти што пеат не можат да бидат опасни, – му дошепна шефот на својот потчинет.

– Така е, шефе, и нашиот народ вели: кој пее, никогаш зло не мисли! Само тие чудно пеат. Како да кријат нешто сомнително во својата песна. Да, понекогаш кога пеат, завиваат како волци, како што ни пренесуваат наши доушници.

– Тие секогаш пеат заедно, во среќа и во несреќа песната ги обединува. Несреќен е тој што не може да се вклучи во нивното полифоно пеење, – му рече авторитетно шефот на својот потчинет на јазикот што не го разбираа емигрантите!

– Значи, сепак, не би можело да има нешто сомнително во содржината на нивните песни?

– И тешко би можело да има. Во песната звуците повеќе ја изразуваат мислата отколку зборовите, – рече авторитетно шефот. – За

пејачот важи правилото: ако наумил да каже збор што не е поубав од тишината, да не го кажува, – продолжи авторитетно шефот, веќе информиран од музиколошки извори за полифоното пеење на албанските емигранти...

Полифоната песна продолжуваше да се извива длабоко во ноќта, совладувајќи ја маалската тишина, кога излегуваа полицајците, на чудење на загрижените соседи, кои си го поставуваа прашањето: како тука се пее и во нивно присуство, а од нив се барало да го денунцираат пеењето на домашните и на дојденците, одделно и заедно.

Некои загрижени соседи бараа оправдување за држењето на властите со тврдењето дека песната занесува, дури и маѓепсува и затоа не треба да ѝ се спротивставуваат дури и кога тоа ќе биде побарано од нив.

Но, времето, сепак, ќе каже кој бил во право, дополнуваа другите соседи. Со емигрантите никогаш не се знае, треба секогаш да се држат под будно око. Тие имаат саката душа и со песна сакаат да ја заздрават, да ја повратат. Никогаш не се знае со нив, особено кога пеат...

VII

Како што се спушташе ноќта и во далечината згаснуваа последните светилки, а на небото сиркаа нови ѕвезди, се стишуваа и последните акорди на полифоната песна. Придружното *исо*, поддржувано од нас, децата, веќе го немаше, ние моравме да одиме на спиење, а Мајка беше замината да ја подготвува собата за гостите.

Кога заминаа емигрантите со насолзени очи, Татко ја зеде оставената книга што ја читаше вчера, како и секогаш пред спиење, а некогаш и без спиење, да ја исполни постојаната норма.

Читањето на Татко, уште кога беше на студии во Цариград, па и кога се врати во родниот град крај Езерото, како и сега во емигрантското време, најмногу му помагаше да се бори со својата внатрешна осама, да ја претвора во спокој, толку нужен за новиот ден.

Според Татко, во книгите што ги читаше, а за чие откривање посвети многу време, од кои голем дел беа наследени од претходните генерации, се криеја семејните тајни, кои можеа да се откријат само со темелно и

целосно читање Мајка, кога ќе го забележеше Татко во спокојот на својата осама, ќе му речеше дека само на Бога му е дадено да биде сам...

Дурим Чами не склопи очи до доцна во ноќта. Во сонот сè уште не можеше да се раздели со своите, да ја преплива тајно границата, потоа го крена на нозе кошмарот кога се подготвуваше да го зграпчи подводниот двоглав змеј и да го повлече во длабочините, кој никако не можеше да излезе од легендата.

Се разбуди вознемирен и Трим Загорчани. И тој беше, во некој друг сон, повторно поврзан со границата. Обично денот што претстои најмногу тежи во сонот. Од сонот излегуваше внатрешното згустено време, коешто немаше ништо со надворешното, мереното време.

Има доба во човековото постоење кога се чини дека радоста на животот се повлекува како предолго задржаните води во езерските брегови. Таков беше и животот на емигрантите од нашата езерска земја. Каде и да одеа, кутрите емигранти го носеа Езерото длабоко во своите души.

Горки беа емигрантските солзи, но уште погорки задржаните. Само кога ќе се оддалечеа од родната куќа можеа да ја почувствуваат безимената приврзаност кон нејзиното далечно постоење, кон оставеното семејство,

со надеж еден ден да му се вратат. Тие беа свесни дека кога се дели куќата, кога ја напушта главата на семејството, таа завршува во урнатини, колку и да останала жива во душите на заминатите...

Прв стана на нозе Дурим Чами. Лицето му беше влажно од солзи. Тој никогаш, колку што се сеќаваше, не плачел во животот, но сега беше сигурно дека солзите се од сонот, од сонуваната разделба со семејството, од родната куќа во урнатини, во неговата Итака, која ја има секој Балканец во душата со одисејска судбина, куќата дамна напуштена од предците во Чамерија, познат како Епир, крај Јонското Море, во која беше наумил, по цена на својот живот, да се врати.

Има периоди во балканската историја кога сета драма и трагизам во времето на војните, се пренесува на променливите граници, кога се раздвижува утврдената пајажина од граничните линии и зазема поцврста позиција до новите потреси.

Дурим Чами беше убеден дека конечното враќање во неговата семејна Итака во урнатини беше можно само доколку ги мине најфаталните историски граници помеѓу Албанија и Грција, помеѓу Албанија и Југославија, помеѓу Југославија и Грција.

По неколку залудни обиди да ја мине албанско-грчката граница близу гратчето Лесковик, нему му преостануваше другиот, по-

долгиот пат, уште две други граници. Дојде извесен период да живее кај свои роднини во Поградец, тамна населени во овој град, за одовде да ги извиди сите можности како да ја мине првата граница на Охридското Езеро.

Со денови пливаше близу брегот на Езерото, го извидуваше пределот каде што се наоѓаше границата што имаше намера да ја мине ноќе со пливање. Ретки биле поединците во историјата на оваа граница кои ја минале пливајќи. Граничарите и не верувале дека е тоа можно, па затоа и повеќе го насочувале вниманието кон луѓето што ја минувале границата во чунови.

Во Струга, гратчето на истекот на реката Дурим Чами се сретна со соседот од Поградец Трим Загорчани, кој исто така ја беше минал границата со пливање и неколку дена се криеше кај роднини во градот на истекот на реката.

Тие биле договорени уште пред да заминат од Поградец, секој со својата среќа, доколку среќно ја минат границата да се најдат во Струга и заедно да патуваат до Скопје, градот од каде што би можеле да ги остварат своите планови: Дурим Чами да замине кон Чамерија, а Трим Загорчани кон Америка, преку Турција. А, таму во Скопје да се сретнат со Татко, и тој со емигрантска судбина со семејството, во очекување или да остане во градот крај реката или и тој со семејството да замине во Америка. Планот на Дурим Чами

почиваше врз нескротлив идеализам и вознес, без тоа никогаш не ќе ги минеше границите пред него, не ќе стигнеше никогаш до замислената цел.

Се разбуди потоа и Трим Загорчани, со свои соништа кои имаа друг правец. Ги очекуваше новиот ден со заедничка содржина. Требаше да се пријават во полицијата како емигранти со привремен престој во градот, а потоа ќе им се решава судбината.

Потоа требаше и обајцата да се упатат до Политичката организација на албанските емигранти во Југославија, да бидат и овде под евиденција, пред решавањето на нивниот натамошен статус: уште колку ќе останат како емигранти, кога ќе заминат и дали ќе го прифатат југословенското државјанство. Тие повеќе страхуваа за тоа што би можело да се случи во Политичката организација на албанските емигранти, составена од земјаци, главно кодоши, отколку од полицијата.

Беше неизвесно дали преку некоја меѓународна бегалска организација ќе им се организира натамошна емиграција во Америка, Австралија, дури во Нов Зеланд, секој со својата среќа. Но, можеше некој од нив привремено да престојува во некоја западноевропска земја, Франција, Западна Германија, Италија или Белгија.

Трим Загорчани немаше утврден правец и цел во своето патување. Тој беше бестра-

шен дух, дури и авантурист. На млада возраст, пред полнолетството со еден италијански брод од Драч стигнал дури до Аргентина, а потоа на чудење на сите, а најмногу на своите родители, се вратил во родното гратче и им ветил на своите родители дека повеќе никогаш нема да ја мине границата. Но, не го одржа ветувањето: сега беше пред ново патување за Америка или како што ќе одлучи судбината. Посакуваше некако да стигне до Цариград, таму имаше многу роднини по таткова и мајчина линија, да остане таму извесно време, а потоа да отпатува кон Америка.

Обајцата, откако си посакаа добар ден, а тоа им беше потребно, се упатија кон чардакот, следејќи го повикот на полифоната песна од Татковиот глас. Набргу тие се придружија како втор и трет глас. Песната, како и сите нас, ги охрабри новите емигранти поуспешно да се справат со тешкотиите, коишто ги очекуваа во новиот ден...

VIII

Пред пладне Дурим Чами и Трим Загорчани се вратија од полицијата и од Албанската емигрантска организација. Ги завршија, според Татковите очекувања, на најдобар начин сите први потребни формалности. Требаше по тримесечен емигрантски престој во земјата да се појават повторно во полицијата за конечна одлука: тука или таму!

Во Албанската емигрантска политичка организација повеќе ги распрашуваа отколку во полицијата. На почетокот не можеа да разберат зошто?! Како да беа неофицијално задолжени за нивните емигрантски души други емигранти, од коишто можеби зависеше нивната позиција кај газдите, посебно да не бидат истерани од земјата, потоа да ги вратат во довчерашната татковина или по трет пат...

Од чардакот доаѓаа звуците на полифоната песна што ја пееја Татко и браќата. Сигурно се случуваше нешто радосно во нашата куќа, помислија обајцата едновремено и со забрзани чекори влегоа во големата соба со чардак.

И тие ѝ се придружија на полифоната песна, таа сега беше целосна, како вистинска

ода на радоста на малата и ретка балканска свеченост, приредена од луѓе пред да бидат среќни, од страв емигрантскиот трагизам целосно да не ги обземе и никогаш да не бидат среќни.

Ја презедоа главната улога во полифоното пеење без веднаш да го разберат поводот за оваа песна, токму на рано попладне, кога сите во куќата беа по свои работи, а обично се пееше во квечерините или на свадби и умирачки. Но, брзо го разбраа поводот за полифоната песна.

Откако Татко и Мајка, со помош на првите соседи, убаво ја подготвија дамна напуштената куќа за живеење, ги варосаа сидовите со убави бои, остана уште на најголемиот сид на големата дневна соба поголем неваросан простор по желба на Татко, каде што братот, надарен за цртање, требаше да го нацрта Охридското Езеро.

Секој од нас во семејството го носеше во себе нашето Езеро, нашата постојана татковина. Во Езерото во нас беше и подводната граница која ја минавме по цена на нашите животи, верувајќи дека среќно ја минавме пеејќи му ја на подводниот змеј занесната песна, како гласот на сирените.

Цртањето на Езерото на белиот сид требаше да претставува вистинска свеченост за нашата куќа крај реката. Ние сите, пеејќи нова полифона песна на истрајувањето, го храбревме братот да го црта нашето Езеро.

Дурим Чами го презеде од најстариот брат вториот глас на песната, додека Трим Загорчани го засили *исојо*. Куката речиси затрепери од песната, а сината боја започна да се шири на белиот сид, да се бранува во означениот простор, да блешти од сончевите зраци што влегуваа од големите прозорци на чардакот. Боите стануваа наша татковина.

Кога запре полифоната песна, а контурите на Езерото беа означени, секој од присутните како да имаше своја верзија за нацртаното Езеро, која целосно не се совпаѓаше со тоа што го нацрта братот. Тој се обидуваше да ги прифати, колку што тоа беше можно, сите предлози. Макар што сите присутни, вклучувајќи ги тука и Татко, и Мајка, и најстариот брат, зборуваа занесно и уверливо за ист предел, за чудесното Езеро што никогаш не ги напушташе нивните мисли, описите, дополнувањата за нацртаното беа различни. На мигови сликарот сакајќи да одговори на сите барања не беше сигурен дека на крајот ќе го нацрта истото Езеро.

Најмногу проблеми во цртањето на големото Езеро на белиот сид задаваше границата. „Границата пушта да остане“, велеше Мајка. Нов глас проструи, нова полифона песна на разделбата, но и таа заврши. Додека нашиот брат вешто го црташе, Езерото на моменти го чувствувавме како наша Мајка, а потоа и како наш Татко. Да. Езерото беше наша конечна Мајковина и Татковина.

На бреговите на Езерото, во водите, капка по капка вода се испишувала историјата на човекот кој слегувал од ридовите и планините, за овде да се успокои и да се смири. Овде, во езерските води, се кажувале спомени од животот на семејните предци влеани во збрчканата површина од брановите, кои се губеле и се појавувале.

Така било и со полифоните песни, кога крај Езерото се пееле пред борби, пред заминување на печалба, во радост или во тага и по многу други поводи. Често дедо запрен крај брегот му ги кажувал на Езерото маките на животот, верувајќи дека тоа ќе ги задржи засекогаш неговите тајни...

Татко, откако со одбрани зборови го пофали синот за оживеаното Езеро во нашиот дом, при што беа задоволени желбите, се обрати со зборовите:

– Сине, ти ни го врати нашето Езеро, нашата света вода, да ти се позлатат рацете! Боите, нашата татковина, нашето небо...

– Недостига уште граничната линија? – се огласи Дурим Чами.

– Подобро да ја нема, – прифати Трим.

– Како да ја нема, кога е таа таму, под водите на Езерото! За малку душата ќе ни ја земеше кога ја препливувавме. Клета да остане, – одговори веднаш Дурим Чами.

– Езерото е старо милион и кусур години. Граници му се поставени дури во

нашиот век! Подобро е езерската граница да ја нема во нашата куќа! – се вмеша најстариот брат во разговорот. Сега батко нема можност да ја нацрта подводната граница!

– И подводниот змеј, – рече третиот брат по возраст.

Дурим Чами и Трим Загорчани се погледнаа и потоа се насмевнаа. Тие ја знаеја легендата за подводниот змеј на границата, но тоа беа приказки за деца и нема што да бара змејот во цртежот на Езерото...

Татко внимателно слушаше и размислуваше. И тој имаше свое мислење за внесување или не внесувањето на границата во цртежот на Езерото, но се двоумеше да го каже. Езерска граница, почнувајќи од 1912 година, кога пламнаа Балканските војни, до крајот на XX го обележа неговиот живот (до неговата смрт во 1976 година), животот на неговото потесно семејство останато во Македонија, како и другиот дел во Албанија. Виде-невиде, Татко се огласи:

„Мојот Татко, вашиот дедо, беше жив сведок на Балканските војни што пламнаа во октомври 1912 година, кога првпат се актуализира прашањето за поставување граници во Земјата на Езерата (Охридското и Преспанското Езеро). По прогласувањето на независноста на Албанија на Лондонската конференција на амбасадо-

риџе во август 1913 година и вториџа Балканска војна, ќе биде донесена дефинитивна одлука ствараџа османска Корча, со западниот и јужен бреџ на Езероџо, простирајќи се од селоџо Лин до манастироџи Свети Наум, да бидат интегрален дел на Албанија, односно една третина од Езероџо.

Меѓународна комисија за утврдување на границата ќе води виситинска, но безуспешна борба за утврдување на земската и подводната езерска граница, не само со населениеџо од двете страни на границата туку и со природните сили. Границата не ќе се утврди ниту во пролеџиџа на 1914 година, коџа избувва Првата светска војна, ниту во 1915 година, во времеџо коџа пределот ќе се најде под бугарска окупација, ниту во 1917 година, коџа овде ќе завладаат српските војски под француска команда“.

Стануваше јасно дека Татко кажуваше вистини од својот ракопис „Историјата на Балканот низ падовите на империите“, но тој тоа ретко го чинеше, најчесто, како и сега, неговото кажување им беше упатено на емигрантите, кои ги оставаше самите да си извечат заклучоци од изнесеното. Татко продолжи:

„Со создавањеџо на Кралствоџо Југославија утврдувањеџо на подезер-

ската граница доживува нова судбина. Конференцијата на Амбасадорите (Велика Британија, Франција, Италија и Јапонија) ќе одлучи на 9 декември 1921 година конечно да биде регулирана албанската граница. Границата никогаш нема да мирува на оној на езерото колку и да се менуваат наводните причини поради кои беше поставена.

За време на Втората светска војна јаа навидум ќе мирува, но нејзиниот дух ќе ги дели сојузниците Италија и Бугарија.

Границата ќе биде „ослободена“ во Втората светска војна, кога односите помеѓу социјал-комунистичките држави под Сталинистичкиот ореол биле илично, за повторно за време на раскиот на Тито и Сталин, на Југославија и земјите во социјалистичкиот лагер (меѓу кои и Албанија), границата да заживее и крај неа да оживее змејот. Ситој бес на Сталин ќе се пренесе и на самата албанско-југословенска граница...

И така остана отворено и нерешено прашањето што ќе се прави со подводната граница на братовата слика среде Езерото. Сите присутни ја беа минале фаталната граница, ја носеа во себе и гледајќи го Езерото не можеа да се ослободат од границата. Го слушаа вни-

мателно Татко, веруваа дека ќе им биде полесно и ќе ја разберат смислата на нацртаното сино Езеро на белиот сид. Тој продолжи:

*Многу маки си имаа нашиите
претци додека не се утврди границата
на којно, кога доаѓаа разни окупатори
во двете балкански и двете светски
војни, менувајќи и го месито, поставувајќи
за обележување колци, сиваклени
шилци, врзани јажини, менувани
потоа од војските и од домородците.
Но, границата во Езерото никој не
можеше да ја менува дури и кога претставуваше
нејзината важност...*

Татковото кажување за границата не се однесуваше директно на границата на насликаното Езеро, но тоа ја прошируваше смислата на потрагата по појавата на црвената линија на братовото насликано Езеро. Имаше различни предлози од присутните што да се прави со подводната граница на цртежот: едни беа за тоа со дискретна сивоцрникава непрекината линија, како на сите географски карти, да се обележи границата од манастирот Свети Наум до малото полуостровче и селото Лин, други пределот на границата да се засили со сина боја, трети воопшто да не се црта границата, како таа да не постоела никогаш.

До доцна во ноќта не се најде решение, остана конечно да се види што ќе се прави со границата во новиот ден. Татко уште долго остана со пријателите и со отворените книги на чардакот, тивко започнувајќи да пее нова полифона песна во која песноводецот Дурим Чами ја внесе границата...

IX

Татко последен заспиваше, најчесто со отворена книга на миндерот на чардакот, Мајка прва се будеше и одеше како по рефлекс кон Татковата библиотека. Некогаш ќе го слушнеше како во сон потпевнува дел од полифоната песна, бездруго во придружба на емигрантите. Го оставаше да се разбуди со песната...

Татко, најден во балканскиот кафез, без надеж дека еден ден ќе стигне во Америка, откако симболично беше прекинат големиот, за него надежен, пат на јагулите од Езерото до бреговите на Америка и назад, излези бараше во читањето, надевајќи се дека во него, заборавајќи, барем додека читаше, дека на хартија се можни неговите големи планови.

Големите читања означуваа значаен датум во неговиот живот, светот најчесто го разбираше како една голема книга во која се наоѓаше излезот од балканскиот лавиринт. Но, најчесто една книга водеше кон друга, трета и така кон многу други во неговата библиотека и затоа во еден период вложи многу време и труд да го означи редоследот на читањето за до крајот на животот.

Мајка навлезе во многу тајни од Татковиот живот, кои ретко ги споделуваше со нас, децата, но не можеше да навлезе во Татковите тајни од неговата библиотека. Никогаш не разбра што има толку значајно и свето во Татковите книги. Таа рано, уште во мугри, доаѓаше на чардакот или во Татковата библиотека, го гледаше заспан со отворена книга в раце, врз која се мешаа првите сончеви зраци и зраците на неизгаснатата жолта ламба. Спасуваше дел од Татковиот сон, толку значаен за нашиот буден живот.

Запре пред сликата на Езерото, осветлена од сноп зраци што продираше од двокрилниот прозорец на чардакот. Езерото за миг ѝ се виде како голема солза на големиот ѕид на куќата што се бранува.

Ги протри убаво очите, за миг не можеше да им верува, дали беше вистина тоа што го гледаа. За миг се прибра: го виде Езерото како голема слика фиксирана на белиот ѕид опкружен од белило. Не беше тоа големо сино око.

Се доближи до насликаното Езеро. Ја обзеде нова возбуда. Во големото сино Езеро на ѕидот, од под манастирот Свети Наум до селото Лин, виде истакната црвена линија. Тоа беше линијата на границата. Линија што можеше да значи крв, нечија крв. Но чија? Мајка ја обзедоа секакви претчувства.

Беше сигурна дека синот не ја нацртал црвената линија, ниту некој друг. Таа беше секогаш будно око на куќата. Синот што

црташе заспа рано, а и сè уште не беше разбуден. Спиеја и другите браќа, како и емигрантите Дурим и Трим.

Мајка не сакаше предвреме никому да му ја пренесува својата вознемиреност. Беше секогаш трпелива, чекаше работите да се одвиваат по мирниот тек. Таа често веруваше дека покрај малата судбина постои и голема, на малата може понекогаш и да се влијае, и во добра и во несакана насока, но и тука не би требало да брза.

Не мина многу време, сите се разбудија во куќата и се најдоа на чардакот за да видат што ќе стане со границата на сликата пред таа да биде завршена. Тоа, според сите, требаше да биде значаен чин за нашето семејство.

Прв во големата просторија се најде Татко, го зазеде местото на својата фотелја, каде што најмногу читаше. Кога го упати погледот кон сликата на Езерото, во просторијата влегоа емигрантите Дурим Чами и Трим Загорчани, а потоа и ние, децата.

Не мина многу време, влезе и Мајка со големиот подавалник со чашките чај и неколку топли симити. Таа скришум погледна кон сликата. Црвената линија, односно границата, беше тука, сега уште посилно се гледаше, како да изнурнуваше од сина вода.

– Видете, луѓе, некој ја нацртал границата со крв црвена боја! – извика Дурим Чами на големо чудење на сите.

Сите се доближивме до сликата. Дурим Чами беше во право: црвената граница точно и прецизно беше поставена на своето место. Јасно се гледаше дека таа не била дополнително цртана, туку како да извираше од дното на Езерото, како да беше пренесена од самата подводна граница, таму каде што според легендата се криеше двоглавиот змеј...

Мајка ја сподели возбудата со другите. Неизбежно помисли на нокта кога ја минуваа границата, на подводниот змеј, на молитвата, на Бога, кој нè спаси. Сите очи како по команда се вперија кон братот сликар на Езерото. Тој подготвено рече:

– Јас не ја нацртав таа црвена линија на граница, ви се колнам!

И другите се колнеа дека не ја нацртале границата, ние децата, емигрантите, сите се колневме, додека Мајка потврди дека никој не би можел да влезе в куќи преку добро замандалената капија. Мистеријата ги обземаше присутните. Навистина, кој би можел да ја нацрта црвената линија на границата?

– Но, што да правиме, Татко, со границата, – рече братот сликар! Дали да ја избришам со посилна сина боја? Лесно може да ја снема.

– Не, синко, не се бришат лесно границите, подобро остави ја, како што некој ја поставил, така и ќе ја избрише. Не е лесно со границите, дури и кога се нацртани.

– Границите, сакале ние или не, секогаш се цртаат, некој ги црта, – рече Дурим Чами.

– Но, пред тоа со крв се избираат или наметнуваат, мој пријателе. И затоа не треба да се предизвикуваат! Да си ја оставиме границата таму каде што е! – рече авторитетно Татко.

И така остана тајната кој ја внесе црвената граница на насликаното Езеро во куќата крај реката. Тајната никогаш не се откри! Со текот на времето сината боја се засилуваше, додека црвената линија на самата граница, бледнееше, но тоа е друга историја...

Пред конечно да биде завршено сликањето на Езерото на белиот ѕид со црвената линија што разделуваше народи и семејства, сликарот побара дали некој има желба нешто да се дополни или да се поправи на цртежот. Се јави само Мајка:

– Сине, јас имам една желба: да го претставиш на сликата на Езерото манастирот Свети Наум!

Да не го забораваме Бога, чеда мои. Тој и нè спаси кога ја минавме границата!

Ние, децата, во мигот се пренесовме во ноќта кога со семејниот чун ја минувавме границата живи и здрави, верувајќи дека се спасивме, придружувајќи ѝ се на мајкината молитва.

И од тој ден секој од нас не престануваше да верува дека спасот во туѓина нај-

многу му го должиме на Бога, додека полифоната песна беше заедничкиот глас што нè поврзуваше со него. Сите ја погледнаа Мајка со разбирање и одобрување, а само братот сликар пред да се нафати за работа благо рече:

– Мајко, Свети Наум ѝ припаѓа на друга вера! Тој не е наш светец?

– Ако, синко, ако, големите луѓе им припаѓаат на сите вери! Ние си имаме и заеднички Бог со рисјаните. И светите книги имаат заедничка порака: и Мојсеј и Христос и Мухамед се согласни дека најголемото страдање на човекот е да ја напушти својата земја...

Свети Наум беше и наш. И ние одевме во Манастирот и палевме свеќи со рисјаните. Светецот им ги лекуваше болките на сите...

Беше јасно дека братот сликар доби благослов од Мајка за да го наслика манастирот Свети Наум, вгнезден врз мамутска карпа, како на чардак над Езерото, помеѓу земјата, водата и небото, на самата граница помеѓу Албанија и Македонија, како светилник на надежта за луѓето од обете страни на границата дека ќе дојдат подобри дни.

И Татко, и емигрантите, и ние, децата, го храбревме нашиот брат да го наслика манастирот Свети Наум. Тој требаше да покаже вистинско минијатурно мајсторство, за филигрански да го претстави манастирот според своето сеќавање и според една стара слика што ја добила некогаш Мајка при посетата на

манастирот, иако и самата не можеше да се сети од кого.

Набргу манастирот Свети Наум како да изнурнуваше од големото насликано Езеро на ѕидот. Сликарска раба на братот како да ја водеше божја сила преку благословот пренесен до Мајка, сè додека не блесна целосно Манастирот крај Езерото, на самата граница, близу изворите на Охридското Езеро.

Сите ги обзеде задоволство, особено Мајка, чија желба беше целосно исполнета. Така Езерото и Манастирот си ги имавме и дома. Конечно на ѕидот синееше големата фреска на Езерото, изместено од својата природна положба, со сите дополнувања во сликањето, како и самата емигрантска судбина.

Сите ги обземаше тивка радост што тешко можеше да се изрази со зборови. Манастирот беше редок жив паметник меѓу природата, верувањето на луѓето и нивната заедничка судбина...

Дурим Чами почувствува дека беше најпогодно време да започне нова полифона песна крај насликаното Езеро, сакајќи да ја изрази среќата што сите ја чувствуваа во тие мигови. Некој од нив веруваше дека само полифоната песна ја има моќта да ја совлада црвената гранична линија на Езерото.

Татко ѝ се придружи на песната, истата која се пееше тогаш пред Езерото во родниот крај во миговите на среќа. Се придружија и

емигрантите, и ние, децата. Но, дали беше тоа истата песна што се пееше некогаш пред самото Езеро или некоја нова, помисли Татко, преземајќи го вториот глас...

Х

Дурим Чами имаше ахасферска и одисејска душа. Во неговиот живот, откако ја мина тајно границата на својата земја, тој скиташе низ светот, никогаш не губејќи ја надежта дека ќе се врати во својата татковина, а посебно во Чамерија (Епир), останата на другата страна од границата, каде што се најде во урнатини татковиот дом, домот на неговите предци Чами.

Само полифоната песна ја одржуваше неговата надеж со другите и кога нив ги немаше. Песната ја пренесуваше со себе како подвижна татковина. Во полифоната песна беше изворот на трајната носталгија за напуштените разурнати куќи. Со полифоната песна запираа солзите, но не запираше тагата, силните емоции.

Куќата на морскиот брег, мала колку солза што не престанува да тече, со праг до кој допираат, а понекогаш и го минуваат, морските бранови. Куќата во урнатини, која се одржуваше во живот само во полифоната песна, само нејзините звуци можеа да ги состават урнатините во хармонична целина...

Чамите претставуваат албанска заедница што живее во крајморскиот дел на Епир, чиј поголем дел денес се наоѓа во Грција, а помал во Албанија. Со Чамите овде живееле, покрај Грци, Власи и други, а за време на османското владеење и Турци. Чамите говорат и пеат на посебен дијалект на албанскиот јазик, кој поради долготрајна изолација задржал повеќе архаични облици, кои нашле свој израз и во полифоната песна.

По падот на Османската Империја започнуваат присилните егзодуси на Чамите од нивната родна земја. Ова посебно ќе се засили откако најголемиот дел од Епир ќе стане составен дел од Кралството Грција. Со големи насилства беше предизвикан масовен егзодус на Чамите, извршени беа грозни масакри кон невиното население. Чамите ќе бидат жртви на големата преселба и размена на населенија помеѓу Турција и Грција по нивната војна 1919–1922. Прогонствата ќе продолжат и по војната, нивните жртви ќе станат Чамите, како и македонските Егејци, кои соработувале со левичарската ELAS за време на Граѓанската војна во Грција во 1948 и кои морале да ја напуштат земјата по поразот на левите демократски сили...

И семејството на Дурим Чами, со левичарски традиции, ќе биде прогонето, домот изгорен, имотот заплнет. Дурим Чами ќе ја наследи традицијата на големите полифонис-

ти во своето семејство. Полифоната песна, само таа помоќна од сè друго, ја одржуваше жива надежта на враќањето во родната земја, во родниот дом. Дурим Чами мораше да стане голем полифонист по судбина, да го одржува во тајните на звукот кодот на својот народ, колку и да се мешаше со други и преживуваше низа влијанија.

По војната, во времето на сталинистичкиот комунизам, кога полифоната песна беше речиси заробена од натрапничките идеолошки пароли на режимот, Дурим Чами ја одржуваше жива и изворна, неретко со својата верна дружина и тајно ја пееја, а чии сведоци им беа само небеските ѕвезди. Дурим Чами, сам или со младата дружина, минувајќи го тајниот емигрантски пат ја минуваше границата и стигнуваше во родната Чамерија.

По патот тивкиот негов прв глас на полифоната песна ги повикуваше невидливите Чами со дополнителните гласови да му се придружат, најчесто да го следат до неговиот разурнат дом, целиот обраснат наоколу од столетни маслинови стебла, висока палма, обилни медитерански билје.

И се враќаше исполнет и опиен од надеж дека еден ден ќе исчезнат границите, и куќата солза на морскиот брег ќе запре и ќе ѝ се вратат столбовите од камените тули во некогашниот распоред. При последното тајно враќање беше фатен на границата, затворен, сослушуван, обвинуван дека бил таен грчки агент.

Со денови бил сослушуван, измачуван, на крајот со семејството беше интерниран во гратчето крај Езерото.

Судбината не мируваше, во гратчето крај Езерото Дурим Чами, будно следен од агентите на тајната полиција, ја празнеше својата душа со полифоната песна. Тој беше мајстор да го води првиот глас во тригласната тоскиска, но и во четиригласната лапска полифона песна, да се приспособува на вториот и на третиот, волшебно да го води *исоѿо*, но овде брзо се приспособи на овдешната тригласна полифона песна и на нејзините тајни.

Најтешко му беше кога мораше, поради будното око и вслушаното уво на непознатите агенти, особено во *исоѿо*, внимавајќи дали во песната е внесена парола од Партијата и изрека на Водачот, колку-толку да не ја оштети песната, да ги одржи нејзиниот ритам и тек. На исто искушение беа ставени и писателите, историчарите, научниците, фолклористите, кои во своите дела мораа да ѝм се оддолжат, и самите не беа уверени за што, на Партијата и на Водачот.

На Дурим Чами најмачно му беше, како интерниран, двапати во неделата да се пријавува во полициската станица и таму да го опоменуваат за секоја негова постапка, особено за будноста во полифоната песна, која ја пееше со пејачи со сомнително минато, да не заборава да ја нагласува улогата на Партијата и Водачот.

Во гратчето крај Езерото Дурим Чами се ближи до вториот глас од полифоните песни, Трим Загорчани, од блиското село Загорчани, но одамна со семејството преселен во Поградец. Полифоната песна неразделно ги зближи двата главни гласа на Чами и Загорчани.

Речиси и не постоеше потрајно и поверно пријателство сковано во полифоното пеење. Виде-не виде, Дурим Чами започна скришум да го кове планот како да ја напушти родната земја, односно да ја мине езерската граница, се разбира, со пливање, и да стаса на другиот брег.

Една вечер, додека шетаа крај Езерото, Дурим му се довери на Трим дека се подготвува да ја мине албанско-југословенската граница, потоа да оди во Грција, во Чамерија, а потоа – како ќе одлучи судбината. И Трим сакаше да му се придружи, но решија одделно да го минат Езерото, секој со својата среќа, заедно лесно би станале плен на граничната полиција! Ако ја препливаат границата живи и здрави, да се најдат во Струга, гратчето на истекот на реката од Езерото.

Беше најмачното време за односите меѓу земјите на двете страни на езерската граница. Границата не можеше дури ни птица да ја пролета, а камоли човек да помисли да ја мине. Да можеа и на рибите подвода ќе им забранеа да ја минуваат границата. Не можеше никако да се заборава легендата, дури од некои сметана за вистина, според која грани-

цата ја чува подводен триглав змеј, кој ги повлекува пливачите кон дното.

Мислата на Дурим Чами да ја мине со пливање езерската граница му ја потсилуваше надежта за крајната цел: преку Македонија и Грција да стаса во Чамерија, во родната кука, па потоа и да загине, животот би бил најмалата жртва за таква цел. Му беше незамисливо да живее, да пее и да мисли во изолираната земја на сталинизмот.

Размислуваше за силата на неговиот народ, кој успеваше, можеби како никој друг, да се приспособи на пеколните услови. Народ принуден, осудуван да пее друга песна. Тој тоа не можеше да го издржи! Ќе ја напушти земјата во потрага по целосната полифона песна, по верноста на идентитетската суштина на својот народ.

Со денови Дурим Чами длабоко во ноќта, незабележан од никого, пливаше километри по Езерото, близу брегот, за да добие физичка кондиција да ја оствари наумената цел. Потоа во пливањето му се придружи и Трим Загорчани. Пливаа оддалечени еден од друг за да не ѝ го привлечат вниманието на ноќната граничарска стража. Пливаа и во себе, секој со својот глас, ја потпевнуваа полифоната песна на заминувањето, имајќи го како придружен глас шумолењето на тивките вечерни бранови...

XI

Кога емигрант од гратчето крај Езерото ќе дојдеше во нашиот дом и по пријавувањето на властите му се одредуваше, преку меѓународната организација за прифат на бегалците, пат кон Австралија, Америка или некоја западноевропска земја, Татко, кој се определи за овдешното државјанство, не престануваше да жали, меѓу другото, што повторно ќе се намали, ќе се изгуби составот на полифоното пеење во нашиот дом. Требаше да се чека, или никогаш да не се дочека, да дојде во нашиот дом емигрант со моќта на гласот на Дурим Чами.

Дурим Чами беше вистински одбраник, алхемичар на волшебната полифона песна. Тој ја носеше длабоко во себе наследената тишина од предците, во која беше сокриена песната на семејството од одамна напуштената куќа во урнатини крај Јонското Море. Претпочиташе изворната полифона песна да му биде заштитена во тишината отколку да се бори со вревата на животот, со натрапничките упади на идеолошките пароли, тапани и барабани.

За Дурим Чами тригласното тоскиско и лапското четиригласно пеење остануваа верна

синтеза на мистериозното и инстинктивното, химна на радоста на раѓањето и индиферентноста пред смртта, сведоштво за поврзаноста во заедничката душа на народот, песна на трајната меѓусебна толерантност и поврзаност во најтешките времиња, како најверен повик на судбината.

Кога емигрантот ќе замине далеку, далеку преку океаните во Австралија или во Америка, или подалеку, зар имаше подалеку, Татко жалеше, запаѓаше во тага, која се пренесуваше во целото семејство, жалејќи дека ќе се изгуби полифониот состав што ја имаше достигнато својата најцелосна хармонија во нашиот дом крај реката.

Татко знаеше добро дека ќе дојде друг емигрант, друг глас, друга судбина. „Како ќе ме придружува новиот глас кога не го знае мојот пат по кој ќе одиме, ќе му треба време, а може да се случи и ние да замине, зар има поголема алхемија од случајноста“, велеше Татко...

Татко нестрпливо го очекуваше враќањето на Дурим Чами од полицијата, а потоа и од Политичката организација на албанските емигранти, сместена во една зграда крај реката, недалеку од нашиот дом.

Првин, во полицискиот оддел задолжен за албанските политички емигранти, требаше да се определи ситуацијата на пријавениот емигрант: дали емигрантската дестинација ќе

води кон Америка, Канада, Австралија, Нов Зеланд, некоја од западноевропските земји, Турција и други или ќе остане со емигрантскиот политички статус во земјата, под постојано надгледување на полицијата, тајно ангажирање во акции во родната земја или барање државјанство во новата земја. Ова беше како рулет на судбината: не се знаеше каде води секоја од овие опции!

Пред ваков рулет на судбината мораше да се најде и Дурим Чами. Но, тој си имаше зацртано шема чија цел си ја назначи во себе, а таа беше по секоја цена да стигне во родната Чамерија. Тој, всушност, сакаше да се послужи со итрина што можеше лесно да го чини глава: прифаќајќи ја опцијата да служи еден период во Албанската политичка организација на емигрантите, потоа тајно да патува преку Грција, во Чамерија, до родителската куќа, која самееше крај брегот на Јонското Море каде што во вековната тишина беа сокриени, запретани во урнатините на куќата, другите гласови на полифоната песна на неговите предци и на членовите на потесното семејство.

Во полицијата му го утврдија неговиот емигрантски статус, му дадоа привремена легитимација, му одредија живеалиште и му утврдија материјална помош за издршка. Му утврдија термин да се јавува редовно еднаш во неделата, а по потреба и почесто, во зависност од задачата што можеше да му се постави од неговата родна земја.

Дурим Чами, пред да оди кај шефот на Албанската организација на политичките емигранти, според договорот му се јави на Татко, кој го очекуваше на чардакот на нашиот дом крај Езерото. Тој не знаеше однапред за изборот и за скришниот план на Дурим Чами.

– Кој пат го избра брате, – го запраша Татко Дурим Чами пред да седне на миндерот на чардакот.

– Патот ми го избра судбината, јас го следам, но кога можам го заобиколувам!

– Но, се случува често, – прифати Татко – судбината да не пресретне на патот што сме го избегнале!

– Да, проклета е нашата емигрантска судбина, таа не осудила да останеме со земја без враќање! – се надоврза Дурим Чами.

– Што реши, брате, кој пат конечно ќе го фатиш?

– Прифатив троа време да останам овде како политички емигрант, барајќи таен пат како да ја преминам јужната југословенско-грчка граница и потоа жив или мртов да стигнам до Чамерија, во татковиот дом.

Татко го погледна зачудено, не можеше во мигот да разбере што наумил. Дурим Чами со доверлив глас, рефлексно погледнувајќи кон вратата, а потоа и кон затворениот прозорец, со шепот му рече:

– Господ нека ми биде сведок, јас морам да стигнам таму. Ако умирачката зад петици

ме поштеди, јас ќе продолжам во Италија! И таму има наши емигранти...

Повеќе и немаше што да се прашува. Дурим Чами во мигот го извиши гласот во една полифона песна, Татко веднаш го презеде вториот глас, од некаде пристигна и Трим Загорчани, како трет глас, и ние, децата, како *исо* не изостанавме, домот трепереше од песната, се чинеше дека ќе отпатуваме сите заедно...

XII

Татко имаше почувствувано на своја кожа и душа дека емигрантите побрзо стареат и порано умираат во туѓина отколку во својата земја. Сите нивни нови патишта откако ќе ја минат границата се згустени и испреплетени во безброј линии и им се читаат на лицата.

Од сè што се делеше во нашата судбина, во нашата вера, во нашиот јазик, во нашата земја, во нашиот идентитет, во нашите обичаи, остануваше неделива нашата полифона песна. А, ако некој се обидеше да ја дели, од сите нејзини живи делови ќе се пресоздадеше целата песна, со сета моќ да нè собере сите каде и да сме.

Татко најмногу го фасцинираше внатрешната моќ полифонистот во вистинскиот миг да го прифати гласот на другиот, за да се постигне сугестивна гласовна осмоза, да се оствари солидарност во постигнатата хармонија.

Во нашиот дом крај реката, вистинска алхемиска лабораторија на полифоното пеење, се мешаа тоскиското тригласно и лапското четиригласно пеење. Татковото наследено полифоно пеење содржеше лапски елементи од

Јонското Крајбрежје, од легендарната Химара, од каде што, според сите Таткови претпоставки, потекнуваа нашите далечни предци.

Дурим Чами се обидуваше да ја демонстрира четиригласната лапска варијанта на пеењето во емигрантскиот состав на нашиот дом. Тој ја преземаше улогата на првиот солист, односно „преземачот“ на песната (margësi), вториот глас на „враќачот“ (kthyesi), третиот глас на „нафрлувачот“ или „исполнувачот“ (mbushësi) и четвртиот глас – „исото“ или „бурдонот“, односно придружбата.

Приспособувањето на првиот глас на полифоната песна Татко го сметаше за релативно лесно, најтешко во песната беше придружувањето на вториот глас, кој го содржеше расплетот на песната, спасувајќи ја честа на сите други гласови, додека исото, односно придружбата, ја претставуваше душата на полифоната песна. Во лапската полифонија на Дурим Чами гласовите контрастираат еден со друг, додека во тоскиската гласовите се комбинираат.

Татко ја прифаќаше и практикуваше албанската исо-полифонија, првин како секојдневна душевна потреба, но најмногу поради историската улога во судбината на својот албански народ. Албанската исо-полифонија векови не ја стишиле. И за време на петвековната османска окупација, деведесетгодишната комунистичка изолација и идеолошка узурпација на полифонијата не секнале длабоките извори на оваа пеење во душите на народот.

Оваа полифона песна на длабока носталгија, која преминуваше често во незапирлива меланхолија, со својата богата колоритна звучност, со својата неуништливост, ќе ги совладува силните и непредвидливи удари на историјата...

Пред заминување дојде Дурим Чами да се збогува со Татко и Мајка во библиотеката. Како да не им се веруваше на сите дека толку брзо дојде денот на разделбата. Дурим, штом влезе во чардакот, ја забележа мајкината врска клучеви обесена на самата врата на библиотеката.

Тој виде најразлични клучеви, препозна клуч сличен на еден од оние што ги носеше и неговата мајка кога се селеа. Силно се возбуди, му протекоа неконтролирано солзи. Клучевите во вознемирената свест се раздвижија во потрага по семожни брави. Брави немаше никаде, Дурим почувствува како нешто му проигрува во срцето, клучот на животот ја откриваше својата брава. Од мислите го отргна Татковиот глас:

– Пуста надеж. Ние никогаш нема да се вратиме во нашата родна земја. Безданечно ги чуваме клучевите на враќањето.

– Јас ја минав границата за да се вратам во родната земја!

Немаше никаква можност да се мине албанско-грчката граница на пат за Чамерија, кон нашата разурната и напуштена куќа!

– Тогаш чуму толку маки и неизвесност по цена на живот? – прифати Татко.

– Јас ја носам во себе тишината на нашиот напуштен дом, запретаните гласови на моите родители, браќа и сестри, на предците. Додека постојат урнатините на нашата куќа, јас ќе ја минувам границата и по цена на мојот живот.

Мајка го слушаше Дурим Чами со насолзени очи. И таа си имаше своја прикаска за наследената врска со клучевите на напуштените куќи. Веруваше во магичната моќ, во божјата волја клучевите да ги отвораат и бравите на новите куќи.

– Јас верувам дека постои бравата на враќањето. Јас верувам дека го имам вистинскиот клуч! – ја прекина тишината Дурим Чами.

– Како мислиш, синко, да се вратиш, кога ти патувајќи преку југословенско-грчката граница уште повеќе ќе се оддалечиш од Чамерија, од вашата куќа во урнатини?

– Нашите блиски, Мајко, никогаш не си заминуваат од нас. И кога се мисли дека се најмногу оддалечени од нас, едни од други, меѓу нив и нас останува мостот на заедничката тишина, која ги поврзува засекогаш. Длабоко во неа се закопани криците, шепотите на исчезнатите, кои може да ги врати само полифоната песна.

Мајка и Татко го слушаа внимателно Дурим Чами, кој си презеде мисија во мемо-

ријата на полифоната песна да трага по патот на враќањето на својот прогонет народ од родните огништа. За Татко ова беше невозможна мисија. За Дурим Чами, смисла на преостанатиот живот...

Дурим ќе ја наследи семејната полифона песна, останата во тишината на домот во урнатини крај синото море. Веруваше дека урнатите ќе оживеат, ќе се вратат во стариот облик на семејниот дом, само со моќта на полифоната песна тие ќе се извишат, повторно ќе се состават. И затоа тој по секоја цена сакаше да се врати во Чамерија. Да ги мине по секоја цена границите чувани од ѓаволот. Немаше сила што може да го запре...

XIII

Се ближеше полноќ. Танцот на ѕвездите над реката се згуснуваше. Во ноќната тишина на чардакот се слушаше дишењето на заспаните помали деца и блиската река. Се изви во просторот, чиниш појден кон ѕвездите, тивкиот глас на Дурим Чами, како прв глас на полифоната песна на заминувањето, која обично се пеела крај Езерото, предизвикувајќи го вториот Татков глас, потоа придружбата на гласот на Трим Загорчани, гласот на Мајка, која мораше да биде тука некаде, и на крајот незаспаните постари браќа.

Се мешаше тригласната со елементи од четиригласната лапска полифона песна. Се пееше една од најтажните емигрантски песни, чамската полифона песна „Се ретчат ѕвездите“. Се пееше варијантата на песната од чамското село Шаља:

*Свездиѝе се реѝчайѝ/ на ѝечалба се оди/
Чедо, море чедо/ Слушај ме, ѝослушај/ Сиѝе
нека одайѝ, само ѝи не оди/ Преку ѝланини
одиш/ Здрав одиш. Болен се враќаш/ Прес-
кокнуваш ѝланински ѝори/ Одиш здрав, со
ѝреска се враќаш/ Ке минеш многу мориња/*

*Мајка ѿусѿа ќе осѿане/ Нема ѿовеке да се
видиме/ Кој со земја ѓробоѿ ќе ми ѓо ѿокрие/
Аманеѿ имај од мене! Не осѿанувај во ѿуѓа
земја/ Мноѓу сме сѿари/ Нема ушѿе долѓо
сонце да не ѓрее/ еве се разделивме/ Ќе коѿ-
нееме за сонцеѿо/ Нема да не сѿоѿи во
ѓробоѿ...*

Речиси секое место од каде што се поаѓаше на печалба си имаше своја варијанта на полифоната песна. Но, оваа песна како ретко која се совпаѓаше со емигрантската судбина на Дурим Чами. Неговиот глас се извишуваше кон небото на кое се разретчуваа ѕвездите. Мајка го следеше гласот на Дурим со солзи.

Татко чувствуваше во моментот длабока физичка и метафизичка болка, како и сите емигранти, како во оваа така и во други пригоди. Емигрантите никогаш не можеле да се помират со проклетите далнини, осудувајќи ја татковината што останала рамнодушна кон нивното неповратно заминување.

Имаше една книга од Жан-Жак Русо, која Татко ја донесе од Турција, купена кај цариградските букинисти, која често ја консултираше и од неа бараше одговори на прашања што не можеше да ги најде во ниту една книга од неговата голема библиотека.

Запираше на мислата на францускиот филозоф Русо, според која „сѿрасѿиѿе имааѿ својсѿво да навлеѓувааѿи и да ѿродирааѿи

до онојто на човековата душа и само звучијето на зборовите се позначајни од нивната смисла. Нужноста на самите животи ќе му диктира на човекот различни геслови, но само сирасијите од него можеле да ојкорнат гласови“.

На почетокот на времињата луѓето не ги терале ниту гладот ниту жедта да се изразуваат, туку само љубовта, омразата, бесот, милосрдие. Жан-Жак Русо различјето на согласките на првиот човеков говор го замислувал како возвишена песна, чија еуфонија и хармонија ја заменуваат граматиката.

Токму оваа мисла на сублимната песна пејачот ја ослободува од своето полифоно пеене. Татко веруваше дека со оваа мисла Жан-Жак Русо беше навлегол посредно во тајната на создавањето и на смислата на полифоното пеене.

Татко имал почувствувано и на своја кожа дека емигрантите побрзо стареат во туѓина отколку во родната земја и колку голема утеха во нивните животи претставуваше полифоната песна, која никогаш не ги напуштала во среќните или горките времиња. Сите патишта откако ќе се мине границата се згустени и испреплетени во безброј линии што се читаат на нивните збрчкани лица.

„Како ќе ме придружува новиот непознат глас“, се прашуваше Татко, „откако заминува Дурим, а потоа ќе замине и Трим и други пред и по тоа, кога тој не го знае патот на песната на претходниот или на новиот емигрант“?

Се случуваше во извесни периоди песната да запре, пушта да остане, во очекување на нов емигрант, на нова судбина на гласот. Но, сите во нашето семејство беа сигурни дека полифоната песна повторно ќе се огласи. Ние сите верувавме во вечноста на нашата песна.

Од сè што се делеше во нашата судбина, во нашата вера, во нашите обичаи, остануваше неделива нашата полифонијата песна. Верувавме дека таа ќе живее во нас и за нас колку и самиот живот.

Полифоното пеење не беше само фолклор за Албанците туку и начин на живеење, на прифаќање на светот и на другите. Речиси во секое албанско семејство, во емигрантските посебно, владееше култ кон полифоната песна, полифоните гласови ги одржуваа семејствата цврсти и трајни.

Татко на првиот глас му придаваше одисејски карактер, отворање и означување на почетокот на песната, во вториот глас ја гледаше моќта за приспособување на песната на непредвидливите судири, во вториот глас се нудеше расплетот, можниот излез кон третиот глас, односно кон прифатот на песната од сите други, преку „исото“, односно „бурдонот“. Иако во лапската полифонија гласовите контрастираат еден со друг, додека во тоскиската гласовите се комбинираат едни со други, во нашиот дом се мешаа сите пеења во некаква нова полифонија на нашиот егзил.

Татко ја прифаќаше албанската полифонија првин од аспект на нејзината секојдневна естетска и душевна потреба, но, секако, и од аспект на нејзиното историско присуство во животот на својот албански народ. Тој беше фасциниран од фактот што никој не успеал да ја стипи, да ја прекине полифоната песна, иако постоеле бројни обиди.

За време на петвековната османска окупација, 90-годишната комунистичка изолација и идеолошка узурпација на полифонијата, никому не му успеа да ги секне изворите на ова пеење. Иако емигрантите, како можеби последните балкански трубадури, ја обновуваа и ја ширеа полифоната песна, животот и страдањата на Албанците во историјата секогаш го оживуваа ова пеење во душите на луѓето.

Полифоната песна ги храбреше емигрантите да го продолжат патот. Да се забораваше полифоната песна, значеше да се заборава на надежта да се истрае на патот, да се заборава на самиот живот. Полифоната песна не умираше никогаш, таа остануваше во тишината, во длабината на душата на емигрантот.

Полифоната песна за емигрантот беше повеќе од самиот мајчин јазик, кој можеше да умира во туѓина во делови, да му го отстапува местото на јазикот на другите, но тоа никогаш не можеше да се стори со полифоната песна. Со енергијата што се ослободуваше од песната емигрантот се здобиваше

со несетена моќ да ги минува границите, да стигне до целта на својата надеж.

Полифоната песна стануваше нова татковина во срцето на вечниот егзил. Емигрантот Дурим Чами бездруго беше еден од големите избраници на полифоната песна на патот на судбината...

XIV

На крајот останаа сами Дурим Чами и Татко во длабоката ноќ, близу реката, која беше сведок на нивниот разговор пред разделбата. Дурим Чами животот на емигрантот најчесто го споредуваше со река што секогаш патува во еден правец, но никогаш не се враќа.

„Реките се патишта кои се движат и нè водат таму каде што сме сакале да стигнеме“, му цитираше Татко една од Паскаловите *Мисли*, како еден од ретките балкански картезијанци, на својот пријател Дурим Чами, пред да замине на своето патување кон напуштениот родителски дом крај брегот на Јонското Море.

Дурим Чами имаше голема доверба во реките, кои на крајот завршуваа во морињата, во океаните. Веруваше во нивниот јазик на вечноста, кој понекогаш се изразуваше во силни крикови, другпат во плач и тишина, тешко можеше луѓето да ги дознаат сите нивни тајни.

– Судено ни е, брате, да го следиме патот на водите во потрага по спасот од границите – започна замислено Дурим Чами. – Брате, според сите мои претпоставки и прес-

метки во нашата геометрија на судбината, и моето враќање од егзил е можно само по воден пат, по реката до морињата! Тој пат можеби продолжува и во враќањето. Друг пат не постои!

Татко зачудено го гледаше и веднаш помисли на патот на езерските јагули, кои минувале граници, преку реки и океани, назад во слатките води. Зар некогаш јагулата, кралица на Охридското Езеро, не заминувала низ водите на Црн и Бел Дрим и преку водите на Средоземното Море не стигнувала до Саргаското Море близу бреговите на Американскиот Континент за потоа потомците и на крајот потомките да се вратат по истиот пат?

Човекот им создал безброј пречки за да им го оневозможи враќањето? Зар и патот на јагулите не беше една одисејска варијанта за невозможното враќање на јагулите, преку нивните потомки спречено од човекот. Какво разминување на биолошките законитости на природата и на човековото варварство?!

Одисеј, совладувајќи ги варварските стапици, понекогаш помогнат од боговите, среќен се враќа во Итака. Јагулите не се враќаат! Запирајќи го патот на јагулите, со турбините што им го одземаат животот, човекот го убива одисејското во себе, човечкото во јагулите. Така размислуваше Татко, но се воздржа да му го пренесе овој тек на мислите на Дурим Чами, кој на свој начин беше обземен од одисејската варијанта на медитеранскиот пат со неизвесно враќање.

Татковата митска библиотека беше градена, дополнувана според неговите илузии, верувајќи дека ако некоја не се оствари во животот, тогаш сигурно ќе заврши во неговите списи или во некоја книга. Така веруваше до крајот на својот живот, но така веруваа и сите што бараа совети од него или од неговите книги до крајот на неговиот живот. Во Татковата подвижна и фиксирана библиотека посебно место заземаа неколкуте издања на Хомеровите *Илијада* и *Одисеја* на јазиците што му беа блиски, покрај на албанскиот мајчин јазик и на јазиците блиски за него, како францускиот, италијанскиот и турскиот.

Имаше повеќе причини поради кои Татко им остана верен на овие дела до крајот на животот и настојуваше да им ги стори блиски и на другите албански емигранти. Веруваше дека големите медитерански митови ја имаат моќта да се повторуваат во судбината на луѓето од различни времиња, дека таквите митови се вечни. Во други времиња се менуваат хероите и настаните, но нивната суштина останува речиси иста.

Со помош на скриената вистина на митовите и метафората можеше да се каже неискажливото. Покрај митот на Сизиф, митот на Прометеј, митот на Феникс, митот на Лавиринтот, митот на Тантал, митот на Орфеј, митот на Евридика, митот на слегувањето во пеколот и многу други застапени во Хомерово-

вите *Илијада* и *Одисеја*, Татко веруваше дека Дурим Чами ќе открие своја варијанта, преку актуализацијата на митовите, да се врати во својата Итака, недалеку од Итака на Одисеј на брегот на Јонското Море.

Веруваше дека и него боговите го надариле со вечната митска енергија да ги совладува новите Сцили и Харибди на Средоземното Море. Место фаталните гласови на Сирените, кои ги одвлекуваа луѓето во смрт, во Средоземното Море се надгласуваа сирените на воените бродови и носачите на авиони на спротивставените флоти на Големите сили, кои беа готови да посеат масовна смрт.

И Дурим Чами беше верен читател на „Илијадата“ и „Одисејата“, но не ја интерпретирал никогаш како што го чинеше тоа Татко, во духот на филозофијата на враќањето од егзил. Добро знаеше дека во „Одисејата“ Хомер е обземен од враќањето во одредено време, односно Улис се појавува како херој на отсутноста, на загубата, на враќањето што постојано го оттргнува од конечната цел. Митот на Одисеј, покрај митовите на Херкул и Тезеј, е еден од најпознатите медитерански митови.

Гледајќи пред Татковата работна маса едно од првите изданија на Хомеровата „Илијада и Одисеја“, на албански јазик, со една широка мапа на Средоземното Море, на која ќе биде означен патот на Одисеј од Троја до Итака, пат на постојано минување низ иску-

шенија, Дурим Чами ќе ја сокрие за миг својата внатрешна возбуда.

И за новиот балкански Одисеј Дурим Чами на патот од Солун до својата Итака, на брегот на Јонското Море, секој миг ќе претставува симбол за актуелните драматични ситуации што ќе ги доживува на својот пат на враќањето. Крај старото Хомеровите изданија на *Илијада* и *Одисеја*, Дурим Чами забележи и едно старо издание на епосот „Илијада“ на Никос Казансакис на француски јазик, кое започнуваше од таму каде што заврши делото на Хомер. Авторот на епосот „Одисеј“ ја напушта Итака на пат без враќање...

И Татко и Дурим Чами беа изненадени едниот од другиот што и обајцата помислиле на Хомеровите *Илијада* и *Одисеја* пред конечното заминување на вториот кон својата реална и митска Итака.

– Јас, брате, како што гледаш, го избрав митскиот пат кон својата Итака, кон моите домови, еден заробен во Епир, а другиот во родната Химара. Во првиот живее духот на моите предци, дедо и баба, други блиски, а во другиот моите мајка и татко, мојата сопруга и децата. Митот на враќањето на Одисеј ќе ми го одржува духот, а срцето ќе го следи – започна Дурим Чами.

– Секој човек во егзил, во пушта туѓина, е на пат кон својата Итака, – рече Татко, влегувајќи во сржта на мислата на Дурим Чами.

– Нема човек на планетата најден во стапицата на животот што не може да го открие Одисеј во себе на пат кон Итака, кон центарот на својата цел, – продолжи Татко. – Но, како и да е, треба од небото на митовите да се слезе во реалноста на животот.

– Така е, брате, јас конечно решив да следам една од варијантите на патот на Одисеј, односно да го приспособам на денешното време и услови, ако е тоа воопшто можно.

– Ние, Албанците, сме приврзани на посебен начин кон митот на Одисеј, кој бил херој на Северна Грција, додека Итака била во постојан контакт со илирско-албанските племиња. Ова може да го потврди и географијата што ја опишува Одисеј во текот на своето патување.

– Но, географијата не ја одразува историјата, иако се секогаш поврзани. Не заборавај, брате, дека татковината ти останува во потсвесното, свесното е во егзилот. Не заборавај дека најмоќен си во својот дом, каде и да одиш.

– Знаам, брате, колку е тажно да си ја напуштиш татковината, и ти си го почувствувал тоа на своја кожа, но уште помачно е никогаш да не можеш да ја напуштиш, кога таа ти станува туѓа, неподнослива.

Има луѓе што велат дека и кога татковината ти го толчи животот како во аван, треба да ѝ простиш. Јас тоа го почувствував од дното на душата, особено кога ми наредија да ја

променам содржината на нашата полифона песна.

Не се менувала судбината, нашата полифона песна, со сила. И само тогаш решив да не ѝ простам на татковината, заминав со слободната песна во душата, да ја пеам во туѓина и да ги повикувам моите сообраќа по судбина.

Без нашата полифона песна ние сме без души. Ние сме без душата на нашиот идентитет. Може некој да нè откорне од родната земја, но не може да ја откорне родната земја и полифоната песна од нашите срца...

Среќен е секој што како Одисеј остварил среќно патување враќајќи се во својата родна земја, во својата Итака. Среќен е емигрантот што ја пее истата полифона песна на заминување и враќање во земјата по неизвесниот егзил...

Со овие зборови Дурим Чами јасно ја искажуваше својата конечна намера да оствари среќно патување во својата родна Итака, минувајќи низ Средоземното Море, откако на копно го мина балканскиот пекол, односно херметички затворената албанско-југословенска граница, што беше рамно на одисејски подвиг.

– Сепак, брате Дурим, треба да се планира патувањето до твојата Итака, што, се разбира, според денешните услови е речиси рамно на митски подвиг. Хомер пишуваше возвишено дело за враќањето од Троја во Итака, минувајќи низ судбоносните коти на

Медитиранот, кој се смета за колепка, татковина на човештвото...

– Се разбира, брате, на Одисеј, по победата на Ахејците над Тројанците, му биле потребни десет години да патува низ немисливите стапици за да се врати во својата Итака...

Јас предвидувам патувањето до мојата родна Итака на брегот на Јонското Море да не трае повеќе од десетина дена, но никогаш не си сигурен што може да случи на таков пат, на којшто демнат нови Сцили и Харибди...

– Кој пат ќе фатиш, брате, за да стигнеш во твојата заробена Итака?

– Јас веќе сум на одисејскиот пат, по копно за да стасам до овде, појдов од мојата Химара, ја минав охридската езерска граница помеѓу Албанија и Југославија и, еве, стасав до реката Вардар во Скопје, а потоа ќе патувам низ реката Вардар до Солун во Средоземното Море.

Видов и јас маки невидени на овој пат, зад секоја стапка ме демнеше смртта, и мене добрите божества ми го спасуваа животот. И јас, брате, како твоите јагули, кои минуваат километри, кога запира водениот пат, приспособени на судбината, сум осуден да лазам по копно, а да пливам по езерски, речни и морски води, со граници што им ги поставуваат луѓето на други луѓе и луѓето на јагулите.

– Но, како, мој Дуриме, ќе ја минеш реката, и неа ја дели граница, чувана од некој

друг змеј, непомилостив од подводниот езерски змеј.

– Кога ќе минеш една граница, со другата е полесно, ќе ја минеш со победен страв во себе! Го победуваш змејот во себе, тогаш него ќе го снеса во реалноста.

– Но, границите се граници, посебно нашиве, балканските, кога се минуваат тајно, најчесто се умира.

– Ние, емигрантите, брате, кога ги минуваме границите, ја пееме нашата полифона песна, некаква внатрешна сила нè принудува песната по секоја цена да ја пренесеме на другата страна на границата. Ако не успееме, умираме. Со песната ги совладуваме силите на смртта!

XV

Никој повеќе не го виде Дурим Чами. Едноставно, го снема. Само за Татко заминувањето не беше тајна, но и тој не беше целосно во тек како и кога, знаеше само дека првата етапа ќе биде пловење со сплав по реката Вардар.

Ние, помалите деца, од еден прислушван разговор меѓу Татко и Дурим Чами го доловивме само извикот на Дурим:

„Ако нема друго чаре за да стигнам до роднаџа куќа, јас сигурно ќе полевтам и ќе стигнам до роднаџа куќа на брегот на Јонскојо Море. Судбинаџа сигурно, браше, ќе биде на моја стирана, крилја ќе ми даде!“

Постарите браќа им кажуваа на помладите дека човекот не може да полета зашто е задржан од Земјината тежа! Иако тоа не го разбиравме, само кимнувавме со главите уверени дека постарите браќа никогаш не грешат.

Татко на еден од белите сидови на чардакот крај Езерото, кој го наслика еден од браќата, имаше закачено една репродукција на слика од рускиот Евреин Марк Шагал со

егзилска судбина, на која беше насликано едно семејство, кое ослободено од Земјината тежа, од законите на гравитацијата, полетува кон небото и, совладувајќи ги границите, запира на еден облак, на кој плови во небескиот бескрај во потрага по непознат пристан.

Со текот на годините ни стануваше јасна пораката на оваа слика на Шагал. Само емигрантите летаат преку границите, совладувајќи ја Земјината тежа.

Тогаш ние, децата, слушајќи скришум како Дурим Чами му се доверува на Татко, поверувавме дека емигрантите сигурно полетуваат кога ја пеат полифоната песна, со што ја совладуваат Земјината тежа, законот на гравитацијата. Нема земска и воздушна сила што може да ги спречи на овој пат...

Немаше друг човек на планетата Земја што умееше како Дурим Чами да ја запее полифоната песна и да ги привлече гласовите на своите придружници. И тој пееше како самата судбина.

Пееше со глас на сирена што ги совладува семожните стражари на граници и пречки на патот. И, така, немајќи ниту трага ниту глас од Дурим Чами, ние, помалите деца, поверувавме дека конечно полетал...

Подоцна разбравме дека Дурим Чами долго време внимателно и организирано го подготвувал своето патување со сплав по реката Вардар до Солун, а потоа ќе им се

препуштел на боговите, како некогаш Оди-сеј, за да стигне до својата Итака, вгнездена на брегот на Јонското Море.

Во старата беговска куќа крај реката имаше поголем двор во кој Мајка одгледуваше трендафили и каранфили, босилек и троа зеленчук, да се најде во тие посни купонски времиња и за мезе за Татко и за пријателите кога пиеја ракија и пееја на чардакот со видик на реката.

Градината со шадрванчето среде и мирсливата анамска рака беа рајскиот дел на старата муслиманска куќа градена во духот на куранското верување. Имаше една напуштена просторија на крајот од дворот, која беше заклучена и никој не ја отвораше и обично служеше за подготвување зимница наесен и за чување стари предмети што повеќе никогаш нема да бидат употребени, но упорно се чуваа!

Дурим Чами го побарал од Татко клучот на просторијата во дворот, доверувајќи му се дека тука ќе работи тајно на својот сплав со кој мислел да ја мине реката Вардар од Скопје до Солун. Но, Татко не верувал дека Дурим би можел да ја мине реката со сплав, а уште помалку постојано чуваната граница од обете соседни земји. Но, сепак, му го дал клучот и Дурим Чами, невиден и неоткриен од никого, ја започнал својата операција.

Носеше од некаде длабоко во ноќта делови од стебла, ги обликуваше со струг, ги

спојуваше едно со друго, сè додека неговата сплав-гемија, барем во неговата свест, не беше составена и преостануваше да се пренесе во реалноста, да се пренесе од куќата до самата река, откако конечно беше создадена.

Имаше на самиот брег извишено камена ограда изградена уште од османско време со повеќе пропусти за стапување во реката и еден таков се наоѓаше пред нашата куќа. На Дурим му преостануваше да го пренесе сплавот до пропустот на реката. Но, тоа беше невозможно да го стори без да биде забележан од очите задолжени будно да следат сè што влегува и излегува од нашата емигрантска куќа.

Дурим се послужи со една од многуте свои одисејски итрини: длабоко во ноќта, кога будните очи беа подзаспани, Дурим изнесуваше по една обликувана штица на сплавот сокривана под една густа жална врба, чии спуштени гранки влегуваа во самата река. Овде сплавот, кој се создаваше во ноќта, никој жив, освен Дурим, не можеше да го забележи, како да не постоеше, дури и на крајот, кога беше обликуван, како совршена творба направена од голите раце на емигрантот.

Кога не работеше на сплавот, Дурим пешачеше со часови крај брегот на реката Вардар. Така еднаш стаса дури до изворот во близина на селото Вруток, под Шар Планина. Му се восхитуваше на изворот на близу седумстотини метри надморска височина. Се информира дека од изворот до македонско-

грчката граница Вардар е долг 301 км, а до Егејското, односно до Средоземното Море има 388 км. Пресмета дека од Скопје до Солун го очекува да мине со својот сплав 320 км воден пат.

Појде и до изворот Рашче, каде што реката Вардар излегува од Дервенската Клисура и навлегува во Скопската Котлина, од каде што требаше да започне неговиот пат. Помина по еден ден и во местата на притоците на Вардар, реките Лепенец и Треска. Пешачеше и низводно, стаса до Таорската Клисура, каде што Вардар ги прима притоците Пчиња и Кадина Река.

Пеш стаса дури до Башино Село, каде што Вардар ја напушта клисурата и влегува во Велешката Котлина. Стаса потоа незабележан дури до Тиквешката Котлина, каде што Вардар ги прима своите најголеми притоки – Црна Река и Брегалница. Му преостануваше уште да дојде до Демиркаписката Клисура, јужно до градот Гевгелија, каде што реката е најтесна и длабока дури до осум метри, но, се разбира, овој најопасен дел од патот реши да го мине со својот сплав. Во своите долги прошетки на брегот на реката задлабочено ги проучуваше и ги одредуваше местата каде што најбезбедно би можел да запре и да се сокрие со сплавот. Во минатото по реката Вардар, кога не постоеле сувоземни патишта како денешните и водите на реката биле побужни се одвивала трговија по воден пат со

сплавови и чунови (гемии), најчесто на потегот од Велес до Солун.

Реката идеше од изворот на падините на високата планина, носејќи ги тајните на вечните минати времиња, во здивот на многузначната тишина. Дурим Чами тивко пеејќи ја песната како врзивно ткиво на тврдите штици, делови од греди, се здобиваше со довербата на реката. Таа мораше да го разбере.

Беше свесен дека реката има свој јазик, понекогаш го изразува со громогласни крикови, со звукот на силните бранови, понекогаш со плач и тишина. Кога се плови по реката, треба да се има моќ да се разбере нејзиниот јазик. Луѓето ретко успеваат да го дознаат и да го дотолкуваат тоа што би сакала да им го раскажува реката.

Пред да отплови Дурим доаѓаше крај сокриениот сплав близу до реката како на молитва пред божество. Зборуваше гласно со реката, ѝ го доверуваше својот план да се врати во татковата родна куќа, да го заокружи одисејскиот круг на својата судбина...

XVI

Се вестеа првите пролетни дни. Снегот започна брзо да се топи. Пролетта ја будеше реката. Дурим Чами со својата полифона песна не престануваше да ѝ се доверува. Тој го учеше јазикот на реката од капка до капка вода, од буква до буква, во потрага по нејзината вечна азбука.

Беше време конечно да го утврди денот на поаѓањето со својот одисејски сплав. Како да чекаше некаков божји знак тоа да го стори, верувајќи дека во својата Итака ќе стигне само со помош на виша сила, која веруваше дека ја има во себе.

Попладнето, пред да замине, се истури силен дожд од небото, со грмотевици, потем започна да се разведрува и се покажа чудесен божилак. Реката со божилакот над својот тек изгледаше чудесно, како со разнобојна круна над минливоста.

Дурим Чами божилакот го протолкува како добар знак и реши конечно ноќта да отпатува. Нему му беше познато старото толкување, според кое божилакот со своите краци укажува на местата каде што ќе има добар род или сокриено богатство. Но, тој посака

едниот крак на божилакот да ја означи неговата родна разурната куќа во својата Итака како најголемо богатство. Друга желба не можеше да има. За други митски верувања божилакот претставува скала кон небото, пат кон рајот.

Веруваше дека тишината ќе му биде најверниот пријател, таа никогаш не го изневерувала, и дури кога Дурим се наоѓал пред најголеми опасности. Тој знаеше да се разбере со тишината, никогаш не ја изневеруваше, кога од неа требаше да извираат полифоните звуци, кои тргаа по одзивите на хармонијата помеѓу небото и земјата, помеѓу свездите и реките.

Беше уверен дека пеејќи ќе биде најблиску до мистеријата на животот во која се насирале спасот, излезот. Веруваше дека во медитеранските предели, во деловите на балканскиот релјеф, бил отсекогаш можен новиот митски одисејски пат. За него тоа беше враќањето во неговата Химара. Несреќите во пловидбите, како на патот на Одисеј, можат да бидат мост кон среќното враќање, на ум му идеа секакви утешни споредби, доближувајќи го возможното со невозможното.

Беше среќен што патувањето по реката со волшебниот сплав беше означено од небескиот мост кон небото, од незаборавниот божилак пред поаѓање, но набргу требаше да мине под Дрвениот мост на реката Вардар кој ги поврзуваше западното и источното време на градот Скопје, нарекуван во османско време „Капија на Ориентот“.

Балканските мостови имаат свои легенди, тие не поврзувале само два брега туку и луѓе во разни времиња. Ги предизвикувале на посебен начин природата и историјата. На двата брега на реката најдобро може да се чита балканската историја на минливите империи, балканските и двете светски војни, бомбардирањата, реката како граница, незапирливите егзодуси на патот на неизвесноста како нивна последица, секогаш новите граници како постојана реалност.

Дурим Чами веруваше дека од еден мост кон друг продолжува надежта на патот да го оствари своето враќање од егзил. Имајќи утврдена цел, минувањето на патот низ реката можеби беше помалку значаен, кога најзначајна беше волјата конечно да стигне до целта, да се врати во својата Итака. Стануваше пријател на реката, свесен дека човекот најмногу примил од реките во своето еволуирање, течејќи во пресрет на времето.

Го очекуваше голем пат, на мигови беше целиот око што слушаше меѓу сенките на големите дрвја. Но беше свесен дека не можеше да стигне до новата мугра, до новиот мост, без да го мине неизвесниот пат во ноќта. На моменти се препушташе да го води водената струја, минувајќи така и по неколку километри, легнат на сплавот, останувајќи незабележан од бреговите, на кои ретко се покажуваа човечки прилики.

Беше спокоен, реката не беше вардена од полициски или воени патроли. Кој би можел друг, освен Дурим Чами, да броди по немирната река. Нивната концентрација беше кон јужниот тек на реката, пред границата, за да стигне до нив имаше да совлада уште многу речни брзаци, непредвидливи опасности од вода и од копно.

Имаше нацртано своја географска река на текот на Вардар од изворот до сливот во Средоземното Море, на која беа означени најтешките и најнеизвесните места за минување од Велес до Солун, адите обраснати од врби, местата каде што можеше на бреговите да лови риба, особено крапови, со посебен црвен круг беа означени вировите на реката кај Демир Капија, каде што реката беше многу длабока и тесна, потоа граничниот премин, кој претставуваше најопасно и најнеизвесно место за минување, да биде или да не биде.

Патуваше ноќе, уште од мугри ќе запреше крај некое заливче опколено од густа шума, ада среде река обрасната најчесто со врбјаци, и тука го минуваше поголемиот дел од денот. Имаше доволно резерви храна, а вода пиеше од самата река, особено во средните текови каде што беше најчиста.

Откако добро ќе го маскираше сплавот со бујно зеленило, шеташе во населените места, избегнувајќи да биде од некого забележан, особено во места каде што речиси сите луѓе се познаваа меѓу себе. Потоа се враќаше

кај сплавот за да ја дочека ноќта и да го продолжи патот.

Уште еден, два, три моста, коишто му ја крепеа надежта до јужната граница, до тесниот премин на судбината. Минувањето на оваа граница го споредуваше со минувањето на Одисеј крај сирените. Тој требаше да стане невидлив за граничарите што ја чуваа границата од обете страни на двете земји. Ако ја минеше едната граница, по малата тампон-зона го чекаше другата граница, уште понеизвесна.

Од своето големо искуство од минувањето на најопасните и најзатворени балкански граници, на Дурим Чами му беше добро познато дека на границите се собира сиот немир, сета неизвесност во животот на луѓето по недовршените битки, големиот страв по граѓанските војни, по заграбените територии според неправедните договори и многу други зла.

Најпосле Дурим Чами малку пред мугри се најде на половина километар пред границата. Најде засолниште за сплавот и за себе, од каде што можеше добро да ја забележи граничната караула и неколкуте војници со униформи и титовки, наоружани како чеко-рат во обележаниот полукруг на граничното место. Нивните погледи беа упатени кон водите на реката, која забрзано течеше кон другата земја.

Гледаа упорно во водата, но кога нешто се движеше, остануваше невидено, поради

постојаното еднолично течење. Во долгите временски раздели, кога осамата му беше сојузник и тишината го предизвикуваше, Дурим Чами ќе запееше тивко една од многуте полифони песни, верувајќи длабоко во себе дека ќе ја мине и оваа граница...

XVII

Го очекуваше нов бој со границите, овој пат можеби со најзатворената и најнеобична балканска граница на река. Обично реките се природни граници меѓу две земји, но оваа граница ја сечеше самата река. Беше друга, посебна граница, а на Балканот имаше секакви граници. И, така, пред минливата река се испречуваше неминливата граница.

Дурим Чами знаеше дека го очекува нов бој со границата, но длабоко во себе беше уверен дека ова нема да биде последната битка со балканските и со светските граници. Сплавот, добро маскиран со зеленило небаре голема гранка со лисје што плови по реката, со Дурим Чами запливан зад него, ги мина првите стотина метри од грчката граница, стравуваше да не допре до некаков алармен систем, кој би ги разбудил подзаспаните југословенски граничари, но тоа не се случи. Откако ја мина тампон-зоната, сплавот се најде пред грчката граница.

Дурим знаеше за оптегнатата челична жица меѓу двата брега која служеше како граница и преку која не можеше ништо живо и мртво да мине без да биде забележано од

грчките граничари. Но, Дурим Чами ја откри Ахиловата петица на оваа гранична линија. Го пушти првин сплавот, а потоа и самиот доплива до него. И грчката граница, со помош или без помош на Бога, беше мината, сега беше отворен патот кон Солун и Средоземното Море.

Водите на Вардар сега беа побујни, пловењето со сплав беше побрзо, Дурим Чами беше подготвен за нови подвизи, но беше далеку од својата несовладлива цел, од својата Итака на враќање. Постојано го влечеше некоја внатрешна сила, со која и не командуваше, постојано да оди напред.

На бреговите на реката растеше бујна вегетација, имаше повеќе места да се сокрива дење со сплавот и ноќе да го продолжува патот. Имаше и неколку осамени островчиња во поширокиот дел на реката на кои често запираше и остануваше до мугри, буден од галебите долетани од блиското Средоземно Море.

Откако мина и се најде на педесетина метри од утоката на реката кај Солун, Дурим Чами се најде во едно грчко гратче чие име му беше непознато. Добро го сокри сплавот под една жална врба и реши да оди во гратчето за да купи неопходни производи за преостанатиот дел од патот. Зборуваше грчки, но според нагласокот лесно можеше да се открие од собеседникот дека не е Грк, туку можел да биде само Арванит. Не зборуваше

многу кога ги купуваше продуктите. Се слу-
чуваше во некоја бакалница продавачот да
биде Албанец, но не си го откриваа меѓусеб-
но идентитетот од страв едниот да не биде
денунциран од другиот.

Дурим не сакаше да останува предолго
во гратчето и се упати кон својот сплав. Пред
реката забележа еднокатна рибарска куќа,
која му се чинеше напуштена. Но, откако се
доближи до неа, слушна гласови од луѓе.

Не можеше да им верува на своите уши.
Слушаше како се пее тивко чамска полифона
песна, чии звуци допираа до неговата затво-
рена душа. Се доближи до прагот на куќата.
Не беше сон, ја слушаше чамската полифона
песна од својот роден крај, тригласната поли-
фона песна најчесто пеена кај Чамите. Го
извиши својот глас, тој се прелеа во песната
што се ширеше од осамената куќа крај реката.

Кој ли влегува оваа ноќ во нашата чам-
ска песна? Тоа мора да е друг Чам, со наша
судбина, помислија Чамите и ја продолжија
песната. Дурим го мина прагот на куќата и
влезе во неа пеејќи. Песната не смееше да биде
прекината зашто тоа ќе беше лош знак за сите.
Песната беше знак за распознавање, сигнал
дека се сите свои, дека нема да се разделат во
туѓини, нема да станат други.

– Од каде идеш и каде одиш, брате Чам,
како те донесе судбината до нашата песна? –
се огласи најстариот Чам, кој ја водеше поли-
фоната песна.

– Само песната можеше да ме донесе до вас, таа е гласот на нашата судбина, браќа мои!

– Од каде те имаме, од каде ни идеш? – продолжи најстариот.

– Идам браќа со сплав по рекава од Скопје, а пред тоа од Чамерија и Албанија, границата на Охридското Езеро ја минав кај Поградец, близу манастирот Свети Наум.

– А каде си намерил да стигнеш со твојот сплав?

– До јужен Епир, односно до Чамерија, до куќата на моите предци, на мојата мајка и татко!

– Зар куќата не ви е урната? – се огласи еден од Чамите од неговиот роден крај, некогашен сосед.

– Таа е навистина во урнатини, но уште жива, душата не ѝ исчезнала. Душата на сите мои најблиски!

– Но, како ќе стасаш дотаму?

– Ние можеме да те придружуваме до Солун со наш сплав.

Постојано минуваме по тој пат, го знаеме секој свиок, секоја подводна и надводна карпа, секоја ада, обрасната со жални врби, местата на големите вирови што влечат кон дното, – повторно се внесе во разговорот најстариот Чам.

– Но, по морскиот пат до Чамерија, не знаеме кој би можел да ти помогне. Бездруго

ќе се најдат и други Чами, ќе ги откриеш според нивната полифона песна...

Ги има многу, насекаде во Грција, на копно и на море во вечни пловидби, верувајќи дека еден ден ќе запрат на морските брегови на својата земја.

Но, речиси никогаш не успеваат да се вратат. А, и ако се вратат, таму нема никогаш да ги најдат своите. Тие се осудени на своја земја без враќање. Ти можеби ќе имаш среќа. Твоето враќање ќе има смисла. Бог нека биде на твоја страна...

Но има многу Чами што пловат по Средоземното Море, патуваат и крај бреговите на Јонското Море во грчки и странски бродови, нашите се на тешки работи, сигурно ќе те прифатат во еден од бродовите, ќе те сокријат како слеп патник, но можеби ќе те препорачаат за некоја од тешките работи во бродовите, тие запираат и на островот Крф, оттаму со божја помош ќе стасаш до твојата Итака. Но, сега да пееме...

Дурим Чами се сеќаваше на Татковите укажувања дека медитеранските митови, посебно старите антички грчки митови, оживуваат во нови варијанти, посебно на Балканот, најчесто митот на Сизиф, на Прометеј, но и митот на Одисеј.

Емигрантите најчесто на нивните јазици ги читаа *Илјадаиџа* и *Одисејаиџа* на Хомер, за да ги совладаат и најголемите пречки на патот, за да си ја засилат во душите надежта на

враќањето. „Одисејата“ му беше позната на Дурим Чами. Тој најде во Татковата библиотека едно од првите албански изданија на делото на Хомер, брзо го прочита.

Три милениуми пред новата ера, по Тројанската војна Хомер ја создал легендата за Одисеј по враќањето кон родната Итака на Одисеј со својата дружба. Со векови не престануваше оваа легенда да биде постојано актуелна за многу генерации на човештвото. Најмногу претпоставки имало, логично, враќањето од Троја до Итака да се одвива во митските предели, најмногу на островите и бреговите на Средоземното Море.

Дурим Чами не престануваше да ги бара на географската карта на Средоземното Море местата каде што запираше Одисеј за да стигне до својата Итака. Го означуваше и својот можен пат до својата родна куќа недалеку од вистинската Итака на Одисеј. Веруваше дека, ако му било пишано да преживее и да се врати во својот дом како некогаш Одисеј, во неговата Итака го очекува разурнатата куќа на неговите родители.

Дурим Чами, охрабрен, го изви својот глас на чамската песна, која ја пеел во својата Чамерија, блиска на неговите пријатели...

XVIII

Негде кон првите мугри, кога тишината ги совлада и последните звуци на полифоната песна, требаше да заминат новите пријатели на Дурим Чами по нивната вообичаена пловидба со сплавови до солунското пристаниште. Нивното патување беше легално, регистрирано и добро контролирано од грчките власти.

Така тие си го заработуваа својот леб, пренесувајќи секакви стоки од населените предели на бреговите на реката до солунското пристаниште. Ке беше голем ризик Дурим да им се придружеше без потребните документи, можеше лесно да стане плен на полицијата и неговиот одисејски план да биде целосно искомпликуван. Најстариот од дружината, Блерим Кастриоти, се откри дека биле и далечна рода, реши да остане со Дурим и во наредната ноќ за да заминат заедно кон Солун во пресрет на неизвесните опасности.

Реката Вардар во грчкиот тек беше побујна, со чести ади и подводни карпи, со разновидна вегетација. Пријателот Чам на Дурим добро ја познаваше реката, пловел по неа и во бурни и во мирни времиња. За него реката

остануваше дом во движење, во кој беше сигурен отколку на копно. Никогаш не беше сигурен за сите опасности што демнат од сите страни на копното, од кои најчесто го спасуваше реката.

Имаа обајцата многу да се кажат до ноќта и по неа, од нивните емигрантски судбини, како стигнале обајцата на исто место, низ какви маки обајцата минале. И обајцата припаѓаа на семејства што биле насилно прогонети од родната земја во Епир кон крајот на Втората светска војна, подложени на масакри, обезнадежени дека некогаш ќе се вратат во родната земја. Од родната земја биле откорнати, го спасиле голиот живот, ги оставиле своите домови во урнатини, но никој не можел од нив да ја откорне полифоната песна, која го содржела и самото враќање. Останала големата тага за родната земја, за Чамерија, големиот копнеж, особено пеењето во солзи, кое можело единствено да ја изрази тагата и да ја одржи надежта на враќањето.

Поминаа многу години откако Блерим Кастриоти ја беше напуштил родната Чамерија. Немаше ни трага ни глас од своите родители, браќа и сестри, тие беа пребегнати и останати во Албанија. Во времето на сталинистичкокомунистичкиот режим земјата беше затворена со неминливи граници, птица не можеше жива да ги прелета.

Блерим Кастриоти судбината го отргна од семејството. Тој беше спасен и посвоен од

едно грчко семејство, со изгубен син во војната, израснат како нивно чедо, но набргу ја разбра трагедијата на своето семејство, и во него не престануваше копнежот по него.

Како млад коваше планови како да му се придружи на семејството по невозможниот пат на враќањето. Често го посетуваше родителскиот дом во урнатини во родното село во Чамерија, имаше спомени од детството, кога бил среќен во преградките на својата мајка, често заспиван од тивките звуци на полифоната песна што ја пеел татко му со другите синови.

Добрините на грчкото семејство што го посвои не ги заборавааше никогаш, но во него не престануваше копнежот да го открие своето вистинско семејство. Не веруваше дека жив би ја минал копнената граница од која било соседна земја на Албанија.

Уште рано реши да се врати по морски пат. И затоа им се придружи на речните сплавари, на бродовите што патуваа од Егејското до Јонското Море. Минуваа години, но тој не можеше да го оствари својот план. Остана да броди по речните и по морските води и да заработува за леб, но и да го помага своето сиромашно грчко семејство, со надеж дека еден ден со еден од бродовите во кои често служеше ќе пристане слободно на албанскиот брег и ќе ги стаса живи своите родители. И затоа му се стори блиска и своја судбината на Дурим Чами, кој сакаше да се врати во Ча-

мерија, во напуштениот дом на своите родители. Планот на Дурим Чами на Блерим Кастриоти му се чинеше поостварлив од неговиот.

Како два гласа пееја делови од тригласните тоскиски и четиригласните лапски полифони песни за патот на враќањето, дополнувајќи ги зборовите и тоновите во една нова целина, која ја означуваше автентичната песна каква што се пеела во родниот крај. Иако во нецелосен четиригласен состав, нивната песна го одразува инстинктивното и мистериозното на ова пеење, ги содржеше рефлексите од животот крај Јонското Море и стрмните планини, како феномен на човековото изразување.

Во звуците на песната, кои се постари од зборовите на човекот, се сведочи за радоста од раѓањето и рамнодушното пред смртта. Полифоната песна имаше магична моќ да ги поврзува луѓето и да ја одржува нивната поврзаност. Овој феномен се случуваше и во пеењето на Дурим Чами и Блерим Кастриоти пред неизвесниот ноќен пат низ реката до блиското море. Одвреме-навреме ги обземаше сон, па потоа нешто силно ги будеше, како подземен глас што се ослободуваше од нив и завршуваше во нивна заедничка песна.

Тоа беа делови од сонуваната полифона песна во целосен состав при остварено враќање во родниот крај. Од каде идеше тој глас во нив? Од легенда или стварност, или од некоја блиска вечност, или од небескиот бес-

крај? Имаше многу гласови во секого од нив, готови да ја овековечат полифоната песна, песната меѓу животот и смртта...

– Брате Блерим – се огласи Дурим Чами – има една наша лапска поговорка, која вели дека орелот лета на небото, но гнездото си го прави на земјата!

– И ние, брате Дурим, со нашата песна летаме на небото, но според една друга наша поговорка од областа Мат, сме како птицата на која ѝ го растуриле гнездото, па е принудена да скока од гранка на гранка! Ние скокаме од една на друга граница!

– Има и една поговорка, брате Блерим, која вели дека зборовите во туѓина стануваат камен!

– И затоа можеби ние пееме, ги спасуваме нашите зборови да не станат камен!

Настапи тишина, само одвреме-навреме нарушувана од дишењето на блиската река. Во обајцата полифонисти песната се одигруваше длабоко во нив, придружувана од повеќе гласови, во пресрет на нокта што ги очекуваше со непредвидливи опасности...

XIX

Тивката ноќ им стана добар сојузник на патот по реката на Дурим Чами и Блерим Кастриоти. Сплавот на Дурим беше на своето место, добро маскиран со крајбрежните жални врби. Донесоа доволно резерви храна и вода, зазедоа добри позиции во не толку големиот сплав, за да ја одржат потребната рамнотежа во пловењето по длабоката река.

Обично немаше контроли во длабоките ноќи, но никогаш не се знаеше каде се крие ѓаволот кога се во прашање емигрантите на пат. Сплавот под вештата команда на Блерим Кастриоти брзо се движеше во средината на реката, каде што беше најдлабоко. Најпосле во далечината се покажуваа светлините на солунското пристаниште.

Блерим вешто го сврти кормилото на сплавот кон брегот на реката и тој пристана кон едно заливче, добро маскирано од бујната вегетација, во кое обично, како во нивна кота, запираа чамските сплавари по реката. Тука веќе беа сплаварите кои Дурим Чами ги сретна во куката крај реката и со кои ја пееше чамската песна.

Тие ја имаа завршено својата сплаварска тура до Солун и сега ги чекаа Дурим и Блерим на заливчето на закажаната средба. Чамите ги чекаа со добри вести, на Дурим му беше најдено место во една чамска група, која ги изведуваше тешките работи во грчкиот брод „Либертас“, кој патуваше низ медитеранските води.

Бродот „Либертас“ пловеше низ Средоземното Море под грчко знаме, но неговиот екипаж беше од меѓународен состав. Најмногу беа Грци, но имаше и Италијанци, Шпанци и други, а најтешките работи им беа доверени на Албанците Чами, постојано во дното на бродот, каде што се наоѓаа движечките машини. Тие имаа грчко државјанство и беа строго контролирани од поморските власти на пристаништата каде што запираше бродот.

Во периодот кога Дурим Чами стапи во служба на овој брод се случи капетан на бродскиот екипаж да биде еден Чам со грчко државјанство, со успешна кариера во поморството, стасан високо во командните позиции како главен кормилар на бродот „Либертас“.

Но, кога на морската ширина, пред некое позначајно пристаниште, капетанот ќе наредеше да се фрли сидро и тука да се преспие, Чамите, обично на дното од бродот каде што се наоѓаше движечката машинерија, крај шише ракија и мали чашки ја започнуваа својата тивка полифона песна, која како да извираше од дното на морската тишина.

Некои од грчките офицери и морнари бараа од капетанот со чамско потекло да ја забрани полифоната песна, зашто таа, според нив, ги повредувала грчките национални чувства. Капетанот Чам не само што не се согласувал со барањето на своите револтирани потчинети туку и самиот се доближувал до местото во бродот од каде што доаѓала чамската песна, внесено ја слушал и во себе ѝ се придружувал.

Капетанот Чам покажал голема храброст, кога решил да го прими Чамот Дурим, откако ја слушнал неговата одисејска приказка да стаса во куќата на своите родители близу островот Итака. И тој имаше слична трагична судбина. Родителите, кои му биле прогонети од Епир, завршиле интернирани во логор од повоениот режим на Албанија, без да разбере никогаш зошто тоа им се случило кога се вратиле во својата матична земја.

Со часови капетанот го слушаше Дурим Чами како му зборуваше за својата балканско-медитеранска одисеја. Капетанот беше видливо возбуден, но и восхитен од замислениот подвиг на Дурим Чами да се врати во родната куќа.

Бродот „Либертас“ најчесто пловеше на релација Солун – Крф, со запирање на патот на неколку средоземни пристаништа, растоварајќи и товарејќи стока, примајќи нови патници и ослободувајќи се од старите.

Капетанот Чам имаше добри врски со водачот на вардарските сплавари, Блерим Кас-

триоти, си помагаа во критични моменти за прифаќање незгрижени Чами, особено емигранти. Но, случајот на Дурим Чами беше сосем различен од другите, обични случаи на емигрантите, на кои им беше потребна само помош да бидат пренасочени во други земји, најчесто по поморски пат во Африка и Европа, но и многу поризичен од другите, поопасен за сплаварот и капетанот на бродот. Капетанот на бродот се радуваше што со присуството на Дурим Чами во бродот Чамите полифонисти ќе го добијат вистинскиот прв глас меѓу албанските полифонисти.

Приемот на Дурим Чами во бродот „Либертас“ требаше да се одвива под мошне таинствени и посебни околности. Беше смислена и мала итрина. Дурим Чами и Блерим Кастриоти се пријавија како редовни патници да патуваат до првото грчко пристаниште на Егејското Море.

Беше замислено тука Блерим Кастриоти да слезе, впрочем тој бил и навикнат на оваа релација поврзана со неговата сплаварска професија, додека Дурим Чами требаше да се сокрие кај другите Чами во дното на бродот, како еден вид „слеп патник“ до неговото стигнување пред крфското пристаниште.

Се разбира, патувањето не беше директно до Крф и беше предвидено запирање на неколку други пристаништа на бреговите на Егејското Море, на грчките острови, па сè до стигнувањето до Јонското Море. Преземе-

ниот ризик беше голем: и за капетанот и за Дурим Чами, но ништо не можеше да биде посилено од чамската солидарност во критични моменти.

Уште првата ноќ, кога се прелеа во морската тишина чамската песна, се почувствува дека таа со водечкиот глас на Дурим Чами беше подруга, со посилен залет на почетокот, со посилен предизвик за пејачите.

Капетанот се најде на старото место, му се восхитуваше на новото полифоно пеење што продираше од дното на бродот. На мигови, кога песната стануваше пополетна и силна, гребејќи длабоко во неговата душа заробена од другиот идентитет, сакаше да слезе во дното на бродот, да се вклучи во полифониот состав. Но, на палубата грчките бродски офицери ги слушаа новите тонови на полифоната песна.

Тие претпоставуваа дека во дното на бродот се случува нешто антигрчко, Чамите коваат некаква завера, додека нивниот капетан дискретно ја поддржува, беа уверени во себе, но никој немаше храброст тоа и да го каже. Но, до кога ова ќе се толерира на бродот, сигурно ќе му дојде крајот, размислуваше еден од најзагрижените грчки морнари.

Но, песната набргу стивна, надвлада тишината, подморската тишина. До новото полифоно пеење, кое сигурно повторно ќе се случи!

Бродот остана закотвен во тивката ноќ. На Дурим Чами му беше обезбедено најскришното место, близу машините, речиси беше затворен во нив, можеше да излезе, кога ќе почнеше да работи движечката машина на бродот и се ослободуваше голема топлина.

Се случуваше бродските контроли од копното да стигнуваат кога бродот беше закотвен. Речиси не помина ден од патот на Дурим Чами со бродот „Либертас“, кога од прозорчето на дното од бродот забележа како иде во пресрет моторен чамец, бездруго пристанишната полициска контрола, која првпат во оваа доба идеше во бродот. Капетанот загрижено ја следеше:

Што ли може да биде ова?

Можеби е денунција за слеп патник?

Зар некој од екипажот бил во тек со тајното останување на Дурим Чами на бродот? Невозможно...

Колку што можеше, во себе ја одбиваше оваа можност. Најпосле стаса бротчето, во него беа двајца грчки полицајци, еден од нив беше на кормилото, а другиот беше инспектор во цивил. Се виде дека се работи за комплетна полициска контрола на бродот.

Капетанот ја задржа својата ладнокрвност. Првин беа побарани, како по обичај, сите бродски документи, список на членовите на екипажот, морнарите, работниците, на сите живи во бродот. На списокот беа наведени сите, освен, се разбира, Дурим Чами.

Инспекторот и полицајците побараа да се провери присуството на сите присутни на бродот според заверениот список што им го довери капетанот. Започна проверката. Немаше место каде што не запреа инспекторот и двајцата полицајци. Претресот беше апсолутен.

Се разбира, полицајците и инспекторот најмногу време се задржаа на дното на бродот, крај движечките машини околу кои се наоѓаа Чамите. Иако грчки државјани, тие беа по обичај секогаш сомнителни.

Инспекторот ги прозиваше еден по друг, ги проверуваше нивните лични карти, бараше и други документи, додека полицајците не престануваа да проверуваат. Им беше јавено за пеењето на бродот, за новиот глас во песната, кој беше сигурно на непријавен Чам.

На крајот инспекторот ги запраша Чамите, небаре во тек со присуството на Дурим Чами, дали има уште некој што е непријавен. Нема, рекоа тие во еден глас. Полицајците проверуваа насекаде, во секое ќоше, но немаше ништо живо.

Дурим Чами беше затворен во машината, речиси распнат, окован како Прометеј на бродот, речиси и не дишеше, ја чувствуваше топлината на машините. Беше меѓу животот и смртта, поблиску до смртта.

Нема слеп патник, нема ниеден друг човек, освен тие што се на списокот, рекоа едногласно полицајците, со скриено задовол-

ство дека, сепак, успешно ја завршиле работата. Инспекторот им посака на капетанот и екипажот мирно море и среќна пловидба, нагласувајќи им – без слепи патници.

Кога Чамите забележаа дека моторното бротче се оддалечува кон блиското пристаниште, го отворија внимателно металниот оклоп од кој се ослободуваше телото на кутриот Дурим Чами. Којзнае дали ќе издржеше уште некој миг, ако не си заминеа полицајците, уверени дека нема непријавен патник, уверени дека денунцијата била лажна?

Не мина многу време, од дното на бродот, невообичаено за ова време, се огласи полифоната песна, овојпат со посилен водечки глас на Дурим Чами...

XX

Дурим Чами минуваше низ вистински пекол на зовриеното дно на бродот. Машините, загревани од нафтата, во непрекинатото движење и во инерцијата, кога запираа, ослободуваа неподнослива топлина.

Другите Чами заробени на дното на бродот се спасуваа со излегување одвреме-навреме на бродската палуба, освежувајќи се од бујниот воздух, од светлината и синиот хоризонт, но Дурим Чами мораше да издржи во жешкиот дел на утробата на бродот.

Доколку излезеше на палубата, тој сигурно ќе беше откриен од грчките офицери, кои не престануваа да се сомневаат во нечие тајно присуство на бродот. Единствено, Дурим можеше, кога морето беше целосно мирно, да го отвори малото прозорче и да го вдишува со полни гради свежиот морски воздух, да гледа кон неизвесниот син хоризонт.

Беше предвидено бродот „Либертас“ еден ден да запре во пристаништето на Крф, но не се знаеше кога тоа би можело да се случи. Дотогаш Дурим Чами остануваше заробен на дното на бродот „Либертас“, патувајќи небаре врзан како Одисеј кога минуваше крај зага-

дочните сирени, враќајќи се од Троја на патот по Средоземното Море.

Одисеј, кој се послужи со итрина измислувајќи го големиот дрвен коњ со кој беше решена Тројанската војна, требаше да најде излез за својата сопствена егзистенција. Секоја епизода трасирана во картата на патувањето на Одисеј по Средоземното Море претставуваше потрага по човечкото по неговите граници, истовремено и во потрага по меморијата на идентитетот. Во митологијата на неговата скитија се конструира човечкото, смислата на постоењето...

Своевремено на една географска карта на Средоземното Море, со назнаки на етапите на патувањето на Одисеј, според нејзините автори Берар и Кузиније, Дурим Чами го замислуваше патувањето на Одисеј, почнувајќи од Троја до Сикон на брегот на Егејското Море, па оттаму покрај грчките острови до Летофаж, на Африканскиот Брег, па до местото на средбата со Киклопите на Тиренското Море, близу островот на неодоливите сирени и островот на Кирка, Харибда и Сцила на Сицилијанскиот Брег, а оттаму на долгиот патот до Калипсо, на јужниот шпански брег на Средоземното Море и, на крајот, оттаму до Феасиен и на крајот во Итака.

Дурим Чами ја замислуваше својата нова Одисеја по водите на Медитеранското Море, колепка на човештвото, но и гробница на го-

лемите цивилизации. На Дурим му преостануваше преку малото бродско прозорче да ги следи медитеранските предели, како заробен Одисеј во бродот „Либертас“ на неизвесниот пат до својата Итака.

Сонцето, светлината, морската синевина беа негови, иако во смалени дози продираа низ бродското прозорче, но доволни да ја одржуваат неговата радост на живеењето и надеж на враќањето.

Кога се доближуваше бродот до јужните брегови, им се воодушевуваше на горите маслини, симболи на долговечниот живот, достоинствените палми, лимоните што цветаат во сите годишни времиња. Тековите на универзалната мисла извираа од медитеранските предели, ширејќи се од нејзините брегови кон Европа, Азија и Африка. Античките грчки филозофи, посебно Платон, тајните на разумот му ги пренесуваа на андалузискиот филозоф Авероес, а тој на хуманистите на ренесансата, кои ја будат средновековна схоластичка Европа, размислуваше Дурим Чами.

По сите несреќи што ги доживеа и ќе ги доживува во својата неизвесна емигрантска скитија, на копно и по води, Дурим ќе го следи зракчето среќа од прозорчето на бродот со кое ја одржуваше жива и светла надежта, целата среќа дека еден ден ќе стигне до својата цел, до Итака на своите надежи.

Бродот „Либертас“ запираше на поголемите медитерански пристаништа. Дурим Чами

на патувањето по Средоземното Море носеше едно старо издание од Хомеровите *Илијада* и *Одисеја* и книгата *Илијада и една ноќ*. Со првата книга се обидувааше да го реконструира некогашниот претпоставен пат на Одисеј низ Медитеранот, а со другата ја одржуваше надежта од ден за ден, како некогаш Шехерезада животот, верувајќи дека на крајот среќно ќе стигне во својата Итака. Веруваше дека секој емигрант стигнува во својата Итака.

Ништо не е трајно, ниту вечно, засекогаш фиксирано, овде на Медитеранот, и митовите се живи, Одисеј сè уште патува кон својата Итака, додека Прометеј, крадецот на огнот, окован на карпа, срцето му го клукаат од век навек. Во секој живот се открива, во суштина, Одисеј. Човечкото живееше и во вечното враќање...

Дурим патуваше со бродот крај острови и пристаништа на Средоземното Море, но во неговата свест се оцртуваше маршрутата од Цариград до Картагина, од Александрија до Венеција, од Барселона до Бејрут, од Корзика до Крит, од Малта до Сицилија, од Мајорка до Кипар, од Рим до Ерусалим, од Атина до андалузиска Кордоба. Бродот „Либертас“ не можеше да пристане во Драч, ниту во мислите ниту во стварноста.

Но, тоа беше друга историја, судбината на неговата Албанија, која се изолира од својата медитеранска судбина, се затвори во

неминливи граници, во морето гледаше најголема опасност, морскиот брег беше речиси забранет.

Дурим Чами беше еден од безбројните Албанци, кои откинати од медитеранската судбина, распрскани по сите страни на светот, ја носеа со себе и длабоко вкоренета во себе полифоната песна како сведоштво кои биле, кои се, кои ќе останат...

Патувањето за Дурим Чами беше пристигнување. Така беше во неговата полифона песна, така требаше да биде и во реалноста. Во песната на Чамите низ плачот, пароксизмот на тага и носталгија, се постигнува катарзата извлечена од животот и смртта, од среќата и несреќата, потрага по пеењето како постоење по губењето на земјата...

Но, од малото бродско прозорче ги гледаше циновските бродови, носачи на авиони, новите Сцили и Харибди низ кои требаше да мине човештвото. Кон небото се извишуваа, од големите површини на воените бродови, воени авиони побрзи од звукот, со стравична врева, кои ја заробуваа медитеранската тишина, морските птици, синевината.

Големите бродови ја истураа во сината вода валканата содржина од своите циновски мегови, тие беа новите непобедливи гусари на Медитеранското Море. Беа изгубена некогашната мерка за убавина и хармонија, разум и смисла, просирност и чистота, беа дојдени нови варвари...

Дурим Чами, окован во машината на бродот, ја пееше како сам глас тажната песна, како да го оплакуваше мртвиот дел на Медитеранското Море. Капетанот на бродот доаѓаше почесто на местото над машините за да го слуша осамениот тажен глас на Дурим Чами и да ја смирува својата меланхолија и носталгија...

По долга пловидба бродот „Либертас“ влезе во водите на Јонското Море. Се очекуваше да пристане на островот Крф, според предвидениот возен ред. Дурим Чами, кога бродот „Либертас“ се смири во водата, почувствува дека срцето му чука побрзо, од прозорчето ги забележа бреговите на Албанија, а беше близу до епирското копно, до својата Итака.

Овде некогаш стасуваа древните Пелазги, како народ на морето, од кои потекнуваа Илирите, размислуваше возбудениот Дурим. Островот беше целиот во бујна медитеранска вегетација. Откако бродот пристана на пристаништето, веднаш се појави и пристанишната инспекција. Таа брзо си ја заврши работата, за среќа, немало никаква денунција за слеп патник на бродот.

Дурим Чами беше блиску до својата татковина, тоа го чувствувааше силно во себе, чувствувааше среќа, но и прикриена болка, која беше постојано во него, но успешно потиснувана. Од болката можеше да го ослободи

само полифоната песна на враќањето. Но, мораше да остане затворен, окован во својата метална самица, додека не замине конечно инспекцијата.

Дурим Чами ја очекуваше ноќта за да го напушти бродот и како знае да го најде патот до Итака, а потоа до родниот дом, до својата конечна Итака. Се подготвуваше дента, впрочем немаше што да се подготвува, имаше торбиче во кое ги чуваше своите книги *Илијада*, *Одисеја* и *Илјада и една ноќ*.

Приквечер на дното на бродот се најдоа сите Чами за да го придружуваат Дурим до неговото конечно заминување. Бродот беше вкотвен во крфското пристаниште и беше предвидено, по излегувањето на Дурим, да отплови на север, кон Јадранското Море до Венеција.

Дурим ја започна полифоната чамска тригласна песна на враќањето. Во песната на враќањето секој од Чамите си го пееше својот дел на песната, заборавајќи кога заминале, со понесениот дом длабоко во нив самите.

Кога полифоната песна беше при својот крај, се зачу нечиј нов и непознат глас, но не помалку успешен од нивните, кој ја најавуваше песната на заминувањето од родниот Епир. Чамите изненадени погледнаа кон вратата.

Тоа беше капетанот на бродот Чам, за првпат слезен на дното на бродот со својот дел од песната. Чамите како да не им веруваа на своите очи, стаписани, но доволно при-

себни, речиси инстинктивно го прифатија првиот глас на капетанот.

Никогаш полифоната песна на Чамите на дното на бродот не била поцелосна, похрабра, поубава! Овде Чамите пееја со целата душа, со обединет, целосен идентитет, каков што можеше да се почувствува само во полифоната песна.

Кога песната заврши, песната со многу солзи, капетанот му се обрати на Дурим Чами:

– Ти нема да слезеш во Крф, туку бродот ќе скршне до Итака. Така ќе бидеш поблиску до копното и до твојот дом во Чамерија.

Беше јасно дека капетанот на бродот, Чам, преземаше голем ризик, не само да биде лишен од поморската кариера, дури и да го жртвува животот, доколку се откриеше неговата „чамска завера“ од страна на грчките власти. Непознатиот грчки денунцијант во бродот будно ги следеше настаните.

Капетанот му даде инструкции на Дурим Чами како да постапи ноќта кога ќе пристанат во Итака и кога да слезе од бродот. Му даде писмо и адреса на еден свој грчки колега од чамско потекло за да го пренесе од Итака до грчкото копно, а оттаму Дурим добро го познаваше патот до своето чамско село и домот во урнатини.

Неколкупати, кога тајно ја минувал копнената албанско-грчка граница, речиси не-

видлив за граничарите од двете земји, успешно стигнувал до своето чамско село, во кое ја извиваше полифоната песна, со својот незаменлив прв глас. Во чамските домови внесуваше живот, храброст и надеж.

Патот добро го познаваше, му беше позната секоја кука во која живееја Чами спасени од грчкото етничко чистење во повоените години. Имаше Чами од христијанска вера, на кои Грците им се смилуваа за да станат нивни. Кај Чамите, како и кај другите Албанци, трроверјето (христијанството на православните и католиците, муслиманите) се одржуваше верската здруженост во единствениот идентитет.

Дурим Чами бараше некакви врски помеѓу ова трроверје и полифоното пеење на Албанците. Во тригласјето ги утврдуваше трите вери, но му преостануваше уште еден глас, за да ја претпостави четиригласната полифонија. Тогаш се сети и на албанските Евреи, за историската солидарност на Албанците со Евреите за време на холокаустот, кога во земјата единствено во Европа, постоеше закон за прием на Евреите во Албанија, кога од секаде беа прогонувани.

Се сеќаваше Дурим на полифони чамски состави во кои пееле албански христијани, муслимани и Евреи. Пееле со години, војната ги раздели, полифоната песна беше ранета. Дурим Чами сега се замислуваше како нејзин спасител...

Бродот најпосле отплови од крфското пристаниште кон Итака, забрвтаа машините, Чамите, како во дамното медитеранско време, небаре среќни галиоти, ја продолжија полифоната песна со среќниот Дурим Чами, во блиската Итака, во предворјето на татковиот дом.

За емигрантите од секаков вид, кои минале убав дел од своите животи во егзил, патувањето кон Итака имаше значење на симбол, за некои од нив беше патување кон замислениот центар на нивната одисеја, во нивното патување немаше враќање во родната земја, туку само продолжување на неизвесното патување...

XXI

Бродот „Либертас“ доплови до пристаништето на Итака. Чамскиот капетан во командната кабина ги беше собрал своите грчки офицери за да им го разјасни неочекуваното маневрирање кон Итака, наводно според добиени инструкции од виши поморски власти поради безбедносни причини, додека Дурим Чами невидливо го напушти бродот, во кој во тие моменти беа згаснати сите светла од страна на Чамите.

Дурим Чами згазна на копното, се наведна да ја бакне земјата. Од далеку го набљудуваше Чамот што според договорот требаше да го префрли на патот кон неговото село, до неговиот ранет дом во урнатини во кој се криеја шепотите на родителите, браќата и сестрите, во очекување Дурим да се врати и да ги оживее со својата полифона песна, во која тие отсутни ќе му се придружат.

За Дурим Чами ова беше враќање од пеколот низ медитеранското чистилиште кон рајот. Среќата за него не можеше да се спореди со голем дијамант, голем колку неговиот дом во урнатини, туку беше мозаик со

блескави камчиња, зависни едно од друго, мозаик на полифоната песна составена од мозаик на звуци, во кој секој беше дел од големата сонувана симфонија на среќата...

Најпосле Дурим стигна до чамското село основано од неговите предци, во кое некогаш живееја во слога и братство, во солидарност и одбрана на заедничкиот идентитет христијанските и муслиманските Албанци, борејќи се заедно со Грците за ослободување и независност од османското владеење. Беа испишани херојски страници на заедничката борба на Сул-Старова и Бендо Шапрдани во отпорот против османските војски...

Дурим Чами, во миговите кога заоѓаше сонцето и синото небото ги губеше последните нијанси на синевината, се најде пред првите куќи на своето чамско село. Забележа неколку осветлени куќи, други во темнина, трети во урнатини.

Поминаа многу години од неговиот последен престој во селото кога ја минуваше тајно албанско-грчката граница и не знаеше точно во кои куќи живееја Грци, а во кои албанските Чами, со христијанска вера, оставени на мир од Грците за време на масовниот насилен егзодус на албанските Чами муслимани непосредно по Втората светска војна.

Никој од Грците и албанските Чами не сакаше да влезе во напуштените куќи на прогонетите Чами, го сметаа тоа за грев и сквер-

навеќе, ги сметаа домовите за живи, но и власта не сакаше да гиба во деликатните имотни права, кои никогаш насилно не се преземаат.

Дурим Чами се доближи до првата осветлена еднокатна куќа, осамена на ридот и опкружена од бујна вегетација, среде една висока палма со развеани лисје на врвот. Беше јаве или сон, до него продираа, тивко, речиси нечујно, звуците на една полифона песна, во кој недостигаше еден глас за да биде и вистински тригласна.

Прозорецот беше подотворен, Дурим Чами лесно ја препозна меланхоличната полифона песна, во која се тажеше за нешто големо, ненадоместливо, изгубено во животот. Дурим го надополни гласот на песната што недостигаше. Домаќините Чами првин поверуваа дека им се придружил божји глас, но откако песната беше завршена го забележаа Дурим Чами на вратата како влегува во куќата.

– Сигурно те испратила судбината за да ни ја дополниш песната. Да не си ти синот на Арбен Чами? – му се обрати најстариот Чам.

– Да, јас сум синот на Арбен и Доника Чами!

– Ние сме род, близок род! – рече најстариот Чам и со насолзени очи цврсто го прегрна Дурим.

Долго останаа во преградка. Потоа Дурим се прегрна со домаќинката, со нивните синови и ќерки.

– Од каде идеш сине, дали ја мина и овој пат грчко-албанската граница, како последниот пат?

– Овој пат минав две граници за да дојдам во татковиот дом. Првин ја минав границата меѓу Албанија и Југославија среде Охридското Езеро...

Сигурно со божја помош стасав до Скопје, таму со помош на еден наш учен емигрант, кој ме прифати на стан и храна, патувајќи со сплав низ реката Вардар ја минав југословенско-грчката граница. Со помош на браќата Чами стасав до вас.

– Бог ти бил на помош! – рече домаќинката и појде во кујната да подготви вечера.

Домаќинот обземен од силен внатрешен порив, со совладан страв во себе дека некој од дежурните денунцијанти ќе се искачи до куќата на ридот, како прв глас започна да пее една нова чамска полифона песна на враќањето, која му беше непозната на Дурим Чами.

Всушност, му беа непознати зборовите, кои сведочеа за страдањето и тагата на Чамите откако останаа сами во земјата. Вториот глас му беше отстапен на Дурим Чами, третиот на едниот син.

По многу години куќата на ридот над Јонското Море и на подножјето на планините

стануваше тврдина на полифоната песна, во која како исо се придружуваа сите изгубени гласови, но силно чувствувани во душите на полифоните пејачи. Полифоните песни се редеа еднаподруга, Дурим Чами имаше богат репертоар на полифони песни, но и силна моќ да составува нови.

Пеењето продолжи до мугри, кога со последните звуци на песната Дурим Чами остана буден и отспа неколку мига, и покрај големиот замор, што се потиснуваше од големата среќа, го дочека изгревот на сонцето во градината пред куќата, од која се ширеше опојната миризба на расцутеното лимоново стебло, со жолти лимони од минатото годишно време, со занесната миризба на јасминовите цветови.

Набргу во градината се појави домаќинот.

– Јас сум дојден, брате, да се поклонам пред нашиот дом крај морето? – се огласи прв Дурим Чами загледан во бескрајниот син хоризонт.

– Те разбираам, помлад брате, вашата куќа е во урнатини, како и сите други чии жители беа прогонети во Албанија? Никој не сака да се всели во нив, со мило или со сила, никој не сака да го гази душето на куќите во кои се слушаат чекорите на нејзините некогашни жители.

– Само домот на моите родители остана пределот на моето враќање. Мојата земја ми остана без враќање. Нема поголемо проклет-

ство од тоа – да останеш со земја без враќање!

Ниту во Албанија, во нашата татковина, не нè пречекаа како што очекувавме. Се сомневаа овде во нас, со сомневаа таму во нас.

Не разбирам зошто се плашеше од нас комунистичкиот режим, кога од Грција бевме формално прогонувани и под изговор дека сме комунисти?

Кој да ја разбере нашата судбина во земјата и во туѓина, како да сме и таму и овде забранет народ, насекаде проколнати. Дел од нас интернираа, многумина страдаа, а јас го избрав патот кон туѓината.

– Те разбираам, брате, и во твојата болка сочувствувам!

И ние овде, иако со грчко државјанство, сите сме бележани од режимот, ни го следат секој чекор, и полифоната песна ни е забранета. А, ние си ја пееме песната, ако не ја пееме, не ќе можеме да издржиме како „други“, кои не сме и никогаш нема да бидеме!

Сега, брате, одмори се во куќава, дење можеш лесно да бидеш плен на злите очи, овде ниту боговите не се појавуваат дење. Приквечер ќе одиме до татковиот дом...

XXII

Најпосле Дурим Чами западна во длабок, непрекинат сон, каков што не познаваше со месеци на својот одисејски пат низ Јужниот Балкан и Средоземното Море. Близината на родната куќа на чудесен начин го смируваше, ја сонуваше пред да биде разурната, со своето семејство, со некогашната целосна полифона песна, химна на семејството, кога беа сите живи, сите заедно. Во сон го пееше својот глас, чувствувајќи дека го придружуваат и другите. Го слушна и тивкиот глас на својата мајка, пеење толку живо, толку присутно, иако беше само во сон, сон што сакаше уште да трае, и по завршувањето на полифоната песна.

Доцна попладне се врати од работа стариот Чам со двајцата постари синови. Квечерината тивко се вестеше. Сонцето се повлекуваше зад блиската планина, неодредени зраци завршуваа во морето, кое ја губеше сината боја. Дурим, по доцниот ручек, со нетрпение очекуваше да појдат, но мораа да почекаат целосно да се стемни, за да стигнат незабележани до домот во урнатини.

За Дурим новото враќање во семејниот напуштен дом во урнатини имаше повеќе-

кратно значење: во него најсилно ќе го почувствува татковото и мајкиното присуство, целото семејство откако пред многу години се поделија, за него ова беше и ментален дом, кој го носеше постојано во себе, се работеше за домот на детството, дом во кој биле сите негови живи, а потоа прогонети преку границите, низ светот, со гробовите на предците погребани во близина.

Дурим Чами со стариот Чам и двајцата синови минаа крај предел речиси целиот во урнатини, кој се чинеше населен од бујната медитеранска вегетација. Во пределите низ кои минуваа владееше огромна тишина, само кога ќе минеа крај високите палми, од благиот ветер се нишаа густите гранки, нарушувајќи ја тишината.

Пејзажот по толку години, откако Дурим Чами за последен пат беше овде, беше видливо изменет, но тој не можеше да го заборава својот дом, нешто необјасниво, речиси мистериозно го влечеше кон него. Добро се сеќаваше на столетните маслинки посадени пред повеќе од стотина години од неговите предци, во чија сенка го минуваше своето детство.

Се најдоа конечно пред татковиот дом. Прагот, како симбол на постоењето на домот, иако во урнатини, стоеше на старото место, добро вкопан во земја од многуте влегувања и излегувања во гостопримливиот дом. Убаво беше зачуван, во бетон, подрумот на куќата,

во кој се криеше меморијата на домот, задржана во сеќавањето на Дурим. Целата куќа беше обрасната од бујната медитеранска вегетација, секаде присутна, како декор штедро внесен од времето.

И покрај вметнатиот пожар по војната од грчките војници, клучните дрвени греди на куќата цврсто беа вкоренети во земјата, меѓу нив беа паднатите сидови, во разнесени тули и малтер, но и тие едвај видливи, потонати во зелената вегетација. Дурим се сеќаваше на татковото кажување дека куќа во која не е вградено дрво е како куќа без корени.

Со насолзени очи Дурим ја бараше главната капија на куќата, таа беше изместена од некогашната централна позиција, далеку од белиот мермерен праг. Пребаруваше насекаде и најпосле ја најде капијата, со помош на браќата Чами ја крена двокрилната врата и ја постави зад мермерниот праг.

Во мислите му беше клучот што го извади Мајка од низата клучеви на напуштените куќи на семејството, со надеж дека еден ден ќе им се вратат, па клучевите и натаму ќе си ја вршат старата функција. Иако за'ргани, клучот и бравата, помалку клучот, се прифатија еден со друг, и Дурим, при необично чкрипење, ја заклучи, потоа ја отклучи бравата, земајќи го повторно клучот. Беше задоволен што конечно функционираше еден од клучевите на враќањето во вратите без сидови...

По чкрипењето на бравата, повторно домот спиеше во тишината на ноќта. Ноќта тивко, невидливо, како со темен син превез го прекри медитеранскиот пејзаж. Се поја-вија првите ѕвезди и нивната светлина ги чинеше видливи урнатите куќи, им го прене-суваа нивниот сјај.

Во тивката ноќ проструи чудесниот, на почетокот тивок и мек, глас на Дурим Чами, ширејќи ја низ душата на татковиот дом полифоната песна на враќањето, прифатена од најстариот Чам и од двајцата негови синови.

Оживуваше куќата со присуството на дамна исчезнатите предци, на прогонетото семејство на Дурим Чами. Беше тоа повик кон предците да ги оживеат своите гласови, како придружба на живите гласови, како вечни гласови на тишината.

Дурим Чами не можеше, додека пееше, да утврди во возбудата и занесот, во внесе-носта на своето пеење, од каде идат при-дружните гласови: дали се тоа гласови на исчезнатите или му се причинува?

Кога го сврти погледот кон внатрешниот дел на куќата, забележа речиси на секое сло-бодно место по еден Чам како му се придру-жил во пеењето. Целиот дом во урнатини прозвучуваше полифоно, со сите оптимални димензии на постоењето на оваа песна. Му-зичкиот клуч на полифоната песна ја отвора-ше вратата на оживеаниот дом.

Дурим Чами беше сигурен дека во домот во кој се пее полифоната песна има повеќе дух на жртвување, на непресушна храброст, на љубов кон семејството, отколку во земјата, во нацијата.

Полифоната песна, таа заедничка мелодизирана болка, пренесена во зборови, претставуваше и градење заеднички мост кој совладува секаква граница. Секој од пејачите го задржува во себе и го пренесува на другиот, на другите фрагментот на полифоната суштина, се содржат гласовите еден во друг, еден по друг и така до бескрај.

Полифоната песна на Дурим Чами му ја одржуваше докрај илузијата на конечното враќање во татковата куќа како стварност. Дурим Чами почувствува рајски мигови во домот на своето прогонето семејство, опкружен од преостанатото семејство на Чамите...

– И во секој рај има граници! – си рече за себе Дурим.

Го очекуваше ново минување низ пеколот на албанско-југословенската граница. И во Албанија му се губи трагата. Да продолжел да пее полифони албански песни во кои би се внесувале кинески змејови и други суштества во времето кога беше стапило десетилјадното пријателство и братство меѓу Маова Кина и Енверова Албанија, би нашол куртул. Ама, си остана доследен на својата изворна албанска полифона песна...

По враќањето и завршувањето на одисејското патување на Дурим Чами во својата родна Итака и минувањето на грчко-албанската граница, целосно му се губи трагата. Долго време Татко го очекуваше Дурим Чами повторно да се врати во Скопје, преку Грција, но ова за албанскиот емигрант е незамисливо, второ одисејско патување, тој повеќе како да беше специјализиран да ја минува грчко-албанската граница. На крајот така и стори. Татко престана да добива информации за Дурим Чами од новите емигранти што пристигнуваа од Албанија...

Втор дел

XXIII

Беше длабока раносенска ноќ. Тишината се брануваше од забрзаната река. На небото ѕвездите го завршуваа својот танц во бескрајот. Ноќите беа секогаш тихи, неизвесни во емигрантското маало крај реката, со луѓе доселени најчесто по војни.

Овде живееја, покрај бројните Македонци, во голем број доселени од селата и градовите по војната, турски староседелци, Роми запрени засекогаш во градот во карванска скиртија во светот, дојдени дури од Египет и Индија, Руси доселени уште по Октомвриската револуција преку Цариград, неколку ерменски семејства, албански католички и муслимански семејства, српски, главно офицерски семејства, бугарски семејства, две еврејски семејства, преживевани од холокаустот, босански, хрватски, црногорски и многу други, потоа доселеници пребегани од источните земји со статус на емигранти, пред прием на југословенско државјанство или пред упатување во прекуокеанска или западноевропска земја, готова да ги прими новите емигранти, кои се сметаа за политички и таму можеа да бараат нов азил.

Полицијата овде ги населуваше новите емигранти, посебно албанските, за да ги држи подобро на око и да го регистрира секое нивно сомнително движење, држени под контрола преку задолжени денунцијанти. И затоа во емигрантскиот кварт имаше полицајци, повеќе во цивил отколку во униформа, распоредени во сите најчувствителни делови на емигрантскиот кварт. Ги имаше неколку што кружеа околу нашата куќа, најмногу во доцните ноќни часови, особено кога на чардакот се пееја полифоните песни.

Татко добро знаеше за нивното невидливо присуство, но веруваше во моќта на емигрантската полифона песна да победи секакво зло. Портата на нашиот дом остануваше секогаш незаклучена, како и во домот крај Езерото, со верувањето наследено од предците дека најдобро заклучени врати се отворените.

Нашиот дом остануваше тврдина на надежта на емигрантите, кои ја беа минале пеколната албанско-југословенска граница во и околу Охридското Езеро, најчесто границата меѓу животот и смртта. Кога и да дојдеа емигрантите, дење или ноќе, во залез или изгрев, прагот на нашата куќа го осветлуваа зраците на ѕвездите и сонцето.

Ред беше и Трим Загорчани, со кого бевме и род по таткова линија, да се соочи со идната епизода од својата емигрантска одисеја. Неговата полифона приказка се разли-

куваше од онаа на Дурим Чами, имаше друг правец на одвивање. Тој потекнуваше од тоскискиот дел на Јужна Албанија, каде што владееше тригласното полифоно пеење, за разлика од она четиригласно лапско пеење.

Полифоното пеење, без оглед на составот, гласовите, претставуваше цврста врска што ги поврзуваше пејачите во времето во еден долг и непрекинат мемориски синцир. Полифонијата како звучна хроника на историјата на еден народ се пробиваше низ натрапнички империи, окупации, војни и селидби, обиди за асимилација, останувајќи секогаш целосно непобедена. Таа примаше внатрешни и надворешни удари.

Татко во пишувањето на „Историјата на Балканот низ падовите на империите“ сакаше да му посвети посебно поглавје на полифоното пеење на својот народ, кое, макар присутно во секоја кука, не беше толку присутно во литературата. Албанското троверје: католичкото и православно христијанско и преобратеното во исламско, по отпорот и поразот на легендарниот Скендербеј, ги одделуваше Албанците како народ на Балканот со меѓусебна верска толеранција, без меѓусебни верски и братоубиствени војни.

Колку и да беа провоцирани меѓусебните верски судири со цел да се обезличи троверниот идентитет, тој опстојуваше во времето. Се случуваше токму како во полифоното тригласно или четиригласно пеење во

кое се следеа и се оддалечуваа, но секогаш завршуваа во согласна, хармонична песна. Така обединетата полифона песна, во различни времиња и предели, ја задржуваше цврстината на внатрешната порака, на моменти звукот на пеењето ја надминуваше смислата на зборовите.

Со вакви размисли Татко го очекуваше на чардакот во тивката ноќ Трим Загорчани, по неговото пријавување во полицијата и во канцеларијата на Албанската политичка организација. Тој се беше пријавил да замине за Турција, кај наша поширока дамна замината емигрирана рода, а потоа да продолжи во Америка. Неговиот случај беше јасен и тука немаше што да се должи, му беше даден рок од најмногу еден месец да остане во градот, а потоа, ни час подоцна, да замине за Турција.

Трим Загорчани, иако го немаше полифониот пејачки капацитет на Дурим Чами, како ни судбинската поврзаност со полифоната песна, сепак не беше пресреќен што патува кон земјата каде што стивнува изворната албанска полифона песна и покрај големото присуство на албанската дијаспора.

Колку и да беа силни асимилаторските налети врз исламизираното албанско население и се накалемуваа со текот на времето белезите на источната цивилизација, низ исламската персиска, арапска и други култури нема да се успее да се искорени полифониот ген на

пеењето на Албанците каде и да се наоѓаат во светот.

И Татко на годините што ги имаше Трим Загорчани, во дваесеттите години, го напушти родното гратче крај Езерото на пат за Цариград, следен со денови пред заминавањето од тажните звуци на полифоната песна на разделбата што му ја пееја најблиските од семејството, во која беше внесено и враќањето, за разлика од други песни каде што тоа не се споменуваше по никоја цена. Кога се врати од Цариград, по успешно завршените студии по право и исламска филозофија, Татко повторно со радосно срце им се врати на полифоните состави, пеејќи со цела душа.

Во Цариград не можеше да се ослободи од внатрешните звуци на полифоната песна, кои немаше со кого да ги сподели. Негови блиски сонародници, со многумина по мајкината турска линија близок род, беа на врвовите на османското владеење, додека неговиот вујко Али Фети Окјар со Кемал Ататурк имаше пресудно влијание во создавањето на нова Турција...

Никогаш не можевме да влеземе во цариградските тајни на татковата затворена душа. Ни беше познато дека во еден период се внесе во источната суфистичка полифонија. Всушност, тогаш во него се судираа два различни полифони тека на пеењето со сосем различна генеза.

Зар емигрантот нема удвоена душа, чија целина не може никогаш да се обедини, размислуваше ноќта крај реката, кога од радиото во облик на паун допираа звуците на источниот полифон ритуал, во очекување на Трим Загорчани, за да ја започнат полифоната песна од родниот крај и да се советуваат за идните стапки по разговорот во полицијата и во Албанската политичка организација на емигрантите...

XXIV

Додека се слушаше во домот полифоната песна пеена од нас самите, Татко и поголемите браќа, Мајка и понекогаш нашите гости од туѓина, сите ние можевме сигурно да се сметаме за среќно емигрантско семејство во градот крај реката. Зар пееја други во нашето маало во тие времиња на немаштија и гладување?

Соседите, кои не ја познаваа нашата полифона песна, се чудеа и се прашуваа зошто некогаш песните им наликуваа на тажаленки, лесно препознатливи, означувајќи тага при умирачка, а умрени немаше во куќата, а другпат на среќни, свадбени песни, а свадба немаше. Соседите никогаш не можеа да разберат дека полифоната песна одекнуваше или бавно излегуваше од тишината, кога стасуваа вести од преку херметички затворената граница за тажен или среќен настан, речиси секогаш тажен, со некролози за смртта – само тие лесно ја минуваа границата.

Имавме блиски соседи, од различно еврејско, ерменско, руско и друго потекло, со кои животот нè зближуваше. Многумина од нив често доаѓаа во нашиот дом да изразат

сочувство или да им посакаат среќа на отсутните младенци или среќен пат на тие што заминуваа во туѓина.

Имаше присутни соседи што препознаваа и нови звуци во полифоната песна, предизвикани од болка и среќа, неретко некои од нив и се вклучуваа во *исошо* на песната со дискретен пев. Тоа беа ретки моменти кога полифоната песна ги совладуваше невидливите граници меѓу луѓето, ги обединуваше на посебен начин, беше тоа силна солидарност искажувана и во многу други пригоди, кога идеологиите и војните диктираа друг пат меѓу овие луѓе од различни вери и етнички припадности...

Татко ги следеше во педесеттите години тезите на балканските и на европските научници според кои повеќегласното пеење на Балканот било остаток на остатоците на старата тракиско-илирска култура. Не располагааше со професионално музиколошко знаење, најмногу се потпираше врз моќта на интуицијата на автодидакт.

Целта на следењето на научната литература му беше генерализираните сознанија за албанската и за балканската полифонија да ги внесе во својот животен проект „Историјата на Балканот низ падовите на империите“ во посебно поглавје. Не можеше својот автодидактички ентузијазам да го сопре кога ќе се најдеше, според неговиот суд, некое посебно прашање и во него целосно се внесуваше,

заборавајќи на целината на замислената книга. Така беше и со полифоното пеење...

Размислуваше во поглавјето за албанското полифоно пеење да ја внесе тракиско-илирската хипотеза за нејзиното потекло, а со тоа да се внесе и во потрагата на идентитетот на својот народ. Но, беше свесен дека во периодот на педесеттите години, кога не постоеја поцелосни знаења за утврдување на постоењето на вистински центар од кој започнала да се шири полифонијата, освен ретки гледишта, како што беше она во книгата „Дали се Албанците потомци на Илирите или на Траките“, објавена во 1927 година од Татковата библиотека на Густав Вајганд (Gustav Weigand), фаворизирајќи ја тракиската генеза. Откриваше други тврдења, дека со потенцирање на тракиската генеза се настојувало да се спречи тезата за автохтоноста на Албанците и нивната илирска генеза.

Татко честопати ја консултираше книгата на францускиот писател Виктор Берар, „Турција и современиот елинизам“, чие старо француско издание од 1895 година го чуваше во својата библиотека. Во својот ракопис ја цитираше мислата на Берар, во делот за полифоното пеење, која се чинеше соодветна на неговите идеи:

„На Балканскиот Полуостров се наоѓа еден народ што никогаш не живеел сам и само за себе, туку неговата улога во иекој на вековије била да ѝ надолнува сосед-

ниѝе народи со човечка суровина. Албанциѝе биле резервоар за Грциѝе, Романциѝе, Византијциѝе и Турциѝе...“

Кога се препушташе на тригласната или на четиригласната полифона песна заедно со блиските, Татко чувствуваше како нешто длабоко во него се растреперува, разигрува, го понесува како прв глас, следен од вториот, од третиот, од исото. Лапското (четиригласно) или тоскиското (тригласно) полифоно пеење претставуваше за него најсилното, пресилно речено генетско поврзување со своите, без оглед на територијалната или на временската ограниченост.

Без оглед на локалните обележја на лапската или на тоскиската полифонија, процесот на делењето на полифоните гласови за него претставуваше израз на единството на феноменот на полифонија кај Јужните Албанци во постигнувањето на сублимната хармонија. Тоа можеби Татко најсилно го чувствуваше во наследеното полифоно пеење од своите предци, кои во дамнина живееле крај Јонското Море, во лапска краина, и ѝ припаѓале на христијанската религија.

Со упадот на Османската Империја, херојскиот отпор и поразот на Скендербеј, големото семејство, како и многу други, се дели, едниот дел со првата вера и полифоната песна се спасува во Јужна Италија, во Калабрија, додека другиот со прифатената исламска религија, но и со полифоното пеење се сели на

брегот на Охридското Езеро. Верата се менувала, земјата се напуштала, но полифоната песна, и покрај силните обиди таа да се измени, потчини или уништи, сепак, секогаш останала цела, обединета...

Со текот на времето во семејството по поделбата и најверојатно разделбата од крајморската Химара, преселбата на другиот дел од семејството крај Охридското Езеро, четригласното полифоно пеење му отстапува место на тригласното тоскиско пеење. Семејството лесно се приспособуваше на тригласното пеење, како да беше тоа самата негова судбина, понекогаш мешајќи ја улогата на главните гласови. Во тие времиња најзначајно беше да се пее. Ако престанеше песната, семејството почнуваше да се смета за заборавено, исчезнато во бескрајот на туѓината.

Полифоната песна ја следеше судбината на Албанците, давајќи впечаток дека таа ги означува границите на една мистична територија, како и врските меѓу митската меморија и одржувањето на идентитетот. Таа територија ќе се формира во совладувањето на притисоците на неколкуте империи, почнувајќи од Римската, па Византиската, Османската, периодот на фашизмот, комунизмот, кога и покрај обидите да се обезвредни или да се апстрахира, асимилира албанскиот идентитет, останала неуништена полифоната песна.

Песната верно сведочи дека сè можело да биде покорено, но не и душата, а во неа

полифоната песна. Каде и да се најдат во светот, полифонистите ги носат границите во себе. Но, и делот од песната со која нив постојано ги совладува. Со полифоната песна човекот ќе ја изразува звучната суштина на своето страдање и револт...

Низ илјадници години постоење полифоната песна не била бележена, таа верно се пренесувала низ своите архаични и автохтони обележја од генерација на генерација. Јужната тоскиска за разлика од северната монофонска традиција, чии варијанти ги пееше Татко, особено четиригласната лапска полифонија, беше единствена во Европа и во светот. Муслимани, православни и католици ја пееја оваа песна и заеднички гордо во своите состави, како еден од облиците на нивната толерантност...

Татко посебно размислуваше за судбината на полифоното пеење на Албанците муслимани, кои заминуваа во Турција, под присила или своеволно. Тие ја продолжуваа традицијата на Албанците, кои со преземената муслиманска религија, поради ослободување од даночните обврски, или под присила, станувале дел од државата, судството, свештенството, стигнувајќи до врвни позиции на власта како големи везири, министри, војсководители, научници, писатели.

Обидот за искоренување на првиот бог, на првата вера, и наложување на втората, никогаш не беше завршен процес. Во душата на преобратениот никогаш не догоруваше свеќата

на молитвата на родителите, предците. Катарзата на будењето на првата вера во душата на јаничарот имаше сила да побуни, да поведе еден цел народ...

XXV

Колку повеќе Татко се вдлабочуваше во темата на албанското јаничарство, пишувајќи ја „Историјата на Балканот низ падовите на империите“, го обземаа налети на него од честата помисла дека никогаш не ќе може успешно да се справи со оваа материја. Имаше во неа нешто мистериозно, заплеткано, комплексно, парадоксално, недостапно, недофатливо, одминливо како трагање во сложен балкански лавиринт, во живот – лавиринт.

Судбината можеше да го извиши јаничарот до последниот „фараон“ на Египет, Али Мехмет, голем везир, војсководец, паша, но да го остави со испразнета или заменета душа. Осудени на заеднички живот, апсолутно потчинети на драконска дисциплина и ред до изнемоштеност, некои од јаничарите се криеле во урнатините, во подруми на тајни собири палеле свеќи, понекогаш посетувале дервиши, припадници на мистични редови, кои крвките души ги полнеле со кажувања за богојавление, ја исполнувале празната душа со уште поголем немир и хаос. Се собирале јаничарите и на тајни места, особено во големиот Цариград, заемно да се храбрат пред новите

повици за борба. Било забележано дека некои од овие албански јаничари, на најскришни места, по цена на смрт, од остатоците на наследените полифони песни составувале нова песна. Можеле верата да им ја искоренат од душите, јазикот да им го променат, но не можеле да им ја прекинат врската со семејството преку наследениот звук. Оваа песна ги спасуваше јаничарите додека ја пееја од наметнатото предавство.

На овие безимени луѓе и без минато им преостанувало само делче среќа живеено помеѓу две крвави битки, следени од пресилната воена музика, од пеколната врева, од насилството, грабежите. Длабоко во нивната свест тлеела мала надеж дека, колку и да биле жртвувани, еден ден ќе бидат спасени, со заслуги и подвизи, со почести слава, со нови позиции.

Ако нешто и останало од некогашниот живот, пред да им биде пресадена душата, можело да се случи со некое чудо или со силниот карактер да се предизвика остветувањето. Тогаш јаничарот ќе се најдел во сложена улога да ги составува исчезнатите делови на својот живот, со сегашните и тие што претстоеле: на трагичното детство, кога се случило одделувањето од семејството, на младоста мината во преобраќање и учење воени вештини, во времето на подемот, како везир или војсководец, како компензација за изгубеното и неизвесната иднина.

Во нивните уши не престанувале да татнат ехата на пеколната музика *mehter*, наследена од арапските војски. Само звуците на полифоната песна што извираше од длабината на душата можеле да ги поврзат со семејните корени, во детството немилосрдно откорнати, оддалечени од нив.

Во тогашна Европа оваа пеколна музика ќе биде инспирација за бројни класични композитори, позната како Музика на јаничарите, додека Моцарт ќе ја овековечи во својот „Турски марш“. Тоа што за европските композитори ќе биде означено како марш на непобедливите, во полифоните песни на албанските јаничари ќе го означува длабокиот човечки пораз и жртва...

Во 1828 г., кога султанот Махмуд II ги распушта јаничарите и ги заменува новите оркестри со европски фанфари со помош на италијански инструктори, завршува звучната ера на една империја и започнува западната хегемонија, се воведуваат виолината и кларинетот, но ништо не ќе може да ја сопре мистеријата на полифоното пеење на потомците на јаничарите...

Соочен со одвивањето на судбината на емигрантот Трим Загорчани, која требаше да продолжи кон Турција, паралелно работејќи врз поглавјето на јаничарството во својата „Историјата на Балканот низ падовите на империите“ и постојано обземен од тајните на полифоното пеење кај Албанците, Татко како да отвори ново поглавје во своите размисли – полифонијата и јаничарството да ги

третира од заеднички, посебен агол. За тоа немаше опипливи аргументи, но како секој автодидактички ум, кој не престануваше да се документира со разновидна литература, тој дури реши и патувањето на емигрантот полифонист Трим Загорчани да го следи од аспект на своите истражувања на јаничарството и полифоната песна. Неговите хипотези и за историчарите и за етномузиколозите би биле крајно произволни, исфорсирани, речиси невозможни. Но, тој продолжуваше да пее и да верува...

Татко поаѓаше од хипотезата дека празнините во душата, кај класичните јаничари, на кои уште во детството им се пресадувал христијанскиот со муслиманскиот идентитет, кој бил потоа инструментализиран во текот на целиот живот за потребите на Османското Царство, врз чија сила тоа и се одржало, како и другите јаничари, кои во текот на животот ја преземале новата вера, под принуда или поради социјални причини, останувале засекогаш, односно не можело да има тотални јаничари или јаничарство.

Татко веруваше дека полифоните звуци никогаш не исчезнуваат. Дури претпоставуваше дека тие на некој начин се наследуваат, односно постои вродена предиспозиција и интуиција да се пее полифоната песна, како да е самиот човек непресушен извор на песната, како внатрешен код на меморијата.

И затоа за неговите автодидактички истражувања посебно сакаше првин да дојде до, прифатливи сознанија за него, за генезата

на полифоното пеење. Претпоставуваше дека ова пеење има поширока генеза, почнувајќи од церемониите на тажењето, односно оплакувањето во случаите на смрт.

Татко располагаше со податокот од епот на Гилгамеш во кој било зачувано најстарото оплакување од пред четири илјади години во Асирија, кое траело шест дни и ноќи. Нему му беше познат и податокот дека првиот документ на оплакување во албанската книжевност го забележува Марин Барлети во кажувањето на Лек Дукаѓини за смртта на Скендербеј. Тажачките, според авторот, го претставувале античкиот хор на илиро-грчките трагедии, кои во денешните полифони песни го претставуваат исото.

Татко не престануваше да иследува по свое уверувања, потпирајќи се врз искуството на полифоното пеење, беше во еден период обземен и од дилемата: колку низ зборот може да се изрази звучната суштина, посебно на страдањето и револтот, а колку низ самиот звук? Ги следеше зборовите на полифоната песна од времето на петвековното османско владеење, периодот на фашизмот, сталинистичкиот комунизам, чија смисла била потчинувана на диктатот на владеењето, но звукот, колку и да биле силни напорите тој да се потчини, имал своја одбранбена моќ. Не можеше ништо да ги совлада полифоните звуци, кои непрекинато извираа од душите на луѓето.

XXVI

Во типологијата на албанското јаничарство што Татко сакаше да ја означи во својот проект „Историјата на Балканот низ падовите на империите“ му се наложуваа повеќе личности, меѓу кои три беа доминантни и клучни, без кои беше незамислива неговата јаничарска типологија на Албанците: легендарниот албански војсководец Ѓерѓ Кастриоти Скендербеј, последниот „египетски фараон“; основачот на нов Египет, Мехмет Али, и албанскиот преродбеник Сами Фрашери, основоположникот на новата турска култура.

Првите двајца во своето време на живеење означуваа голем временски лак од XV до XIX век, од почетоците на славата и подемот до почетоците на падот и распадот на Османската Империја. Тоа, воедно, беше време и на доминација и владеење на јаничарската доктрина во војската на Империјата, со која беа остварени најголемите освојувачки походи во Европа (посебно на Балканот), Азија и Африка, и нејзиниот крај, со што беше означено и конечното исчезнување на Османското Царство.

Во овие два процеса посебна улога ќе одигра албанското јаничарство, во сите појавни облици и модалитети, со сите носители и жртвувани за Османското Царство, од најраното детство до крајот на животот. Постојеја и други албански личности во историјата, обележани во нивните животи од военото, верското или интелектуалното јаничарство, кои ќе одиграат значајна улога во османската историја, никогаш свои до крај кај своите, никогаш нивни кај другите.

Албанецот ја сакал слободата колку и самиот живот. Тој за слободата бил во состојба да се бори до својот крај. Во историјата настапувал со својот карактер на крајности: со оружје и со својата вера ќе замине преку морето, со оружје ќе остане да се бори во родната земја, губејќи ја својата прва вера. Како носители на новата вера Албанците, за разлика од другите нововерци, Босанците, на пример, ќе се најдат во најдалечните слоеви на Османската Империја: до Египет и Арабија, Украина и Етиопија. Албанците заминувале често во војна како робови, потчинети, како јаничари, но неретко се враќале и како господари на покорувачите, како јаничари господари. Но, никогаш Албанецот не престанувал да ја пее својата полифона песна на слободата или тагата, на љубовта или надежта, можеби единствениот сигнал на непокорниот идентитет.

Татко имаше големи причини да ја смета полифоната песна за интегративна целина,

каде што јаничарите ги одржуваа последните атоми на идентитетот, откако ќе исчезнеше довербата во зборовите.

Во еден период реши конечно да ја иследува полифоната песна кај своите сонародници, кои не престануваа преку променетата вера да се прелеваат во османскиот и во турскиот идентитет.

Според некои кажувања над пет милиони, според други до девет милиони Албанци се доселиле во Турција, посебно во XX век. Нивниот конечен број никогаш нема да се утврди. Во османското време покрај двајцата големи везири, имало и 27 везири, славни неимари, воени стратегии Албанци. Дури и химната на Турција ја напишал Албанец од Пек.

Речиси и да немало човек што со себе преку границите не го понесувал во себе и полифоното пеење. Тоа никогаш не останало заробено во границите на земјата, секогаш ги минувало границите, длабоко всадено во душите на бегалците, и стигнувало до големи далечини. Во полифоната песна имало повеќе слоеви: ако се продрело во првиот, било сигурно стигнувањето до последниот, до праисторијата на човековото постоење.

Татко чувствуваше и веруваше дека во нашето пеење бездруго има слој од нашата првична химариотска полифонија. Го наследи кажувањето од предците дека кога се пее вистинска полифона песна, боговите слегу-

ваат на земјата, како и кај античките Грци, според кои боговите живееле на земјата.

Полифоната песна ја одржуваше будна душата и сеќавањето на родната куќа, на блиските на тие балкански трубадури, кои со својата песна ја ширеа по светот и нивната откорнатичка меланхолија.

Татко веруваше дека полифоната песна, посебно четиригласната, како вистински генетски код на Албанците, никогаш нема вистински да ја напуштат и кога ќе го напуштат Балканот, а обезличувачките сили на нивниот идентитет ќе достигнат највисок степен. Ќе постојат силни притисоци покрај верата да им се промени и јазикот, обичаите, но никогаш никому нема да му успее да им го промени последниот слој на идентитетот, содржан во полифоното пеење.

Во своите автодидактички вознеси и утопии Татко често минувајќи го најголемиот дел од својот живот, посебно во младоста кога илузиите се најсилни, неретко се задржуваше на сличноста на миграторските процеси на езерската и крајезерската фауна и на луѓето.

Гледаше во небото над Езерото како точно во одреден временски период на есента заминуваа и во ист период на пролетта се враќаа птиците. Веруваше дека геометриски точно птиците ја означуваат на синото небо линијата на летот од минатата година. Во точно определен час тој погледнуваше кон небото. Птиците ни една година не го изневерија.

Посебно беше обземен од миграцијата на јагулите од Охридското Езеро, преку реката Црн Дрим до Средоземното Море и потоа низ Атлантскиот Океан до Саргаското Море и назад преку новата генерација јагули. И така како што јагулите заминувале од неколку континентални центри на слатки води (езера и реки) кон океанските центри на солените морски води за да го означат чинот на продолжување на животот, така во размислите на Татко и полифоната песна со луѓето се селеше од земјата крај Езерото, низ Европскиот Континент до Америка, Австралија, преку морињата и океаните, со надеж да опстане со нив и, дај Боже, некои да ја вратат. Како што јагулите ги водеше внатрешниот непогрешлив код на нивното постоење, на нивната обнова низ светските води, така и полифонистите ги водеше песната низ светските патишта како код на нивното постоење...

Татко нестрпливо го очекуваше Трим Загорчани пред неговото патување во Турција, кое не престануваше да го замислува со својата неостварена идеја кога ја минавме границата, безусловна дестинација да ни биде Цариград, градот на неговата младост и студиите по право во пресвртните години за неговиот живот и семејството. Но, судбината појде во друг правец.

Во текот на животот што му преостануваше се обидуваше да ја разбере судбината

на својот албански народ, кој во речиси двоен дел од тој што остануваше во родната земја во целиот тек на османското владеење, но и во нова Турција, не престануваше да се прелева во османскотурскиот идентитет. Тоа најмногу се должеше на преземената исламска вера, која во Османското Царство го претставуваше новиот идентитет, државјанството, новата судбина.

Трим Загорчани очекуваше Татко да го посоветува, да го упати кон свои блиски, да му го раскаже Цариград, да му ги означи местата каде што живееја најмногу Албанци, кои се препознаваа по тоа што не престануваа да ја пеат полифоната песна, останувајќи приврзани кон својата земја.

Разговорите ги завршуваа доцна во ноќта на чардакот, со тивките звуци на полифоната песна од која затреперуваше нашата куќа на реката, а ние децата во сонот полетувавме кон небото...

XXVII

Полифоното пеење во бескрајот и хаосот на егзилот може да значи обид постојано да се спасува душата на емигрантите од обезличување. Песната се бранеше само од себе, туѓите натрапнички звуци не успеваа да им се наметнат на звуците што извираа од страдалничката душа на емигрантите и повторно се враќаа во неа. На пејачите им се причинуваше како во мигови на екстаза предизвикана од песната дека земјата излегла од својата орбита и тие трагаат по нејзината првична рамнотежа во бескрајот.

Татко со првиот, водечки глас на полифоната песна, се пренесуваше крај големиот извор на Езерото, крај тие свети води на кои им ја доверуваше судбината, трагајќи по звуците на песната на душата со кои ја чувствуваше неповторливата благост на својата родна земја.

Се сеќаваше дека на овие полифони пеења најчесто вториот глас беше на Трим Загорчани. И сега судбината повторно ги спои крај оваа бујна река, која се влеваше во блиското Средоземно Море.

Татко најчесто својата судбина ја гледаше во течењето на големата река, со сите свои непознати и неповторливи води, со сите свои скршнувања.

И така замислен за моќта на полифоната песна, ја остварува хармонијата во душите на луѓето што ја пеат, Татко се сретна со Трим Загорчани на чардакот од куќата крај реката...

– Ти, брате Трим, реши конечно да заминеш во Турција?

– Така е, брате, но, како што добро знаеш, не ми е Турција крајната цел. Така пишува и во тескерето: Турција, па потоа каде бог одлучи, во Америка или Австралија.

– Ти така само се оддалечуваш од враќањето во родната земја?

– Но, како што знаеш јас на луди млади години заминав со еден прекуокеански брод, како слеп патник од Драч и стигнав дури до Аргентина...

Имаше и таму наши. Каде ги нема во светот?

Запрев во Буенос Аирес, ми рекоа дека таму има наши доселени. Немаше чаре како да ги најдам, без адреса и име. Но, една ноќ од градината на една куќа идеја звуците на полифоната песна од родниот крај.

Самата песна ме повикуваше, ѝ недостигаше еден глас. Јас бев тој. Се прикрадов во градината крај куќата. Никој не ме забележа до моментот кога се изви мојот глас во ноќта, како да беше стигнал од бескрајот.

Никој не сакаше да ја прекине полифоната песна, таа за нас беше света, звучна ѕвезда во нокта што ја осветлува нашата судбина до нашето враќање...

– Ако враќање има! – дофрли Татко со тажен глас.

– Но, јас се вратив од Аргентина, немаше сила што можеше таму да ме задржи, далеку од изворите на нашата полифона песна. Таму пеев со полифони состави на свадби и умирачки. Но, не можев долго да издржам...

Старите мои, кутрата мајка и трошниот татко, како да се вратија во живот пред прагот на смртта, кога ме видоа неочекувано, им ја вратив волјата да ја пееме нашата полифона песна, химната на семејството, до татковиот крај...

– Но, во Турција, брате, друга судбина те чека. Таму исчезнува нашата полифона песна, нашата суштина и гордост, од четирите гласа на нашето полифоно пеење се завршува во два, во еден глас. Во некое друго пеење...

– Брате, јас те уверувам дека нема сила што може да ја искорени од нашите души полифоната песна. Таа нè држи да опстанеме сами и заедно...

– Мене, брате Трим, таа мисла не престанува да ме мачи дење и ноќе! И во младоста и во овие години на блиската старост...

Сите траги, во јазикот, во верата, во спомениците, во обичаите и каде не ни се изме-

шаа, но не допреа до длабината, до суштината на полифоната песна...

– Ти, брате, се најде во Цариград кога, како што велат, овде изгреваше Европа, а заогаше Азија. Го следеше падот на Османското Царство и пеколот да се спаси Турција.

И кога се врати, со кадискиот занает, по ново, судиско-адвокатскиот, ние, твоите врсници, ти се чудевме на умот: се враќало ли од цариградскиот рај во балканскиот пекол!

Се врати со два сандака книги, кои, според нашите стари, ти го зеле неповратно умот, а за многумина од нас неразбирливи и овде неупотребливи.

Татко се насмеа на оваа досетка на Трим Загорчани не сакајќи да ја коментира.

– И мајка ти, од турска рода, моќници на старото царство, од стара кадиска лоза, на позиции во престолнината, што не стори да се вратиш во Цариград, потоа да ги подземеш и другите, татко ти, неа, се разбира, браќата, сестрите.

Таму, брате, како никој друг од нашите, ако одлучеше да заминеш, ќе добиеше високо место во новата хиерархија на власта на нова Турција, во која твојот вујко беше еден од новите моќници.

Ама, немаше сила што може да го искорени татко ти од градот крај Езерото, од неговото прво место во секоја полифона песна, да го оддалечи од последната крепост на селид-

бите на вашето семејство, започнати од брегот на Јонското Море до брегот на Охридското Езеро...

– Убаво ги паметиш настаните поврзани со моето заминување во Турција, а јас сега по многу години сум сведок на твоето заминување. Игра на судбината, брате Трим...

– И не само тоа, брате, се сеќавам убаво, уште кога за време на француската окупација во Поградец, француските окупациски власти, чиј преведувач беше ти, подалечни роднини од завист, или поради некои нерасчистени есапи, те наредуваа кај командантот, божем те виделе со нивни непријатели, а овој, познавајќи те добро, за да се избегнат секакви непријатности, со француските безбедносни и судски власти, кои дејствуваа независно од воените, ти предложи да заминеш на Запад или на Исток, во Рим или во Цариград, а ти избра да одиш во Цариград.

Ноќта пред заминување, без да знаат твоите, се собравме во нашето блиско село Загорчани до Старова, близу езерскиот брег, за да те испратиме тајно на пат за Турција. До доцна во ноќта првенците на полифонијата од Загорчани ја пеевме, по твоја желба, печалбарската песна на заминувањето. Уште ги имам звуците на таа песна во себе. Да ја запееме уште еднаш со твоето семејство пред моето заминување за Турција.

Никогаш толку убаво и возвишено, тажно и достоинствено не се пееа во Загорчани.

Кон утрини ти замина, никој не зна, освен јас, дури и твоите најблиски, како и во кој правец...

Уште во мугри ги известив твоите стари, кои цела ноќ те чекале на куќниот праг, небаре го претчувствувале твоето заминување, за твојот пат од Загорчани кон Драч, а потоа со брод за Цариград.

Мајка ти не пушти солза, а татко ти го мина прагот без да рече нешто, веројатно со насолзени очи, тагувајќи за твоето заминување и можноста повеќе да не те види. И обајцата не беа во тек со заминувањето ниту со подготовките, парите за билет и сè друго...

Татко внесено и замислено го слушаше расприкажаниот Трим Загорчани. Колку добро се сеќаваше на неговото заминување за Цариград збиднато пред повеќе од триесетина години. За гратчето крај Езерото Татковото заминување за Цариград остануваше речиси митско како за семејството така и за блиските.

Мистеријата за цариградското време продолжуваше и за нас, неговите деца, дури и кога повеќе не бевме деца. За секој од Албанците кој стануваше дел од шестековната процесија, кој се прелеваше во големите просторства на Османското Царство, во многу поголем број и поголема распространетост од другите балкански народи преминати во исламската религија, се поставуваше прашањето за напуштање или одржување на стариот идентитет.

За Албанците промената на верата не беше суштинска причина и за менувањето на идентитетот. Албанецот, колку што ја сметаше верата за индивидуален чин, а не за колективен, толку беше уверен дека поради верата не смее да го менува идентитетот, да ги менува своите трајни обележја како јазикот, обичаите, кодот на дадениот збор, своето полифоно пеење...

XXVIII

Татковиот пријател од младоста, Трим Загорчани, во гратчето крај Езерото беше познат и угледен учител, начитан, но најмногу беше познат како полифонист, го нарекуваа и „авантурист“ поради неговите чести ненадејни патувања, тајни минувања на границата кога земјата се изолира во комунистичко сталинистичко време, кога границите ниту птица не можеше да ги прелета.

Трим не можеше да се помири со (зло)употребата на полифоното пеење за строгите партиски интереси, за славењето на челникот на власта, со поместувањето партиски плакати во самите полифони песни, со осуда на класните непријатели во неа, странските идеолошки ревизионисти, противниците на задругите. Не можеше да замисли да се внесуваат во полифоните песни, кои ги сметаше за свети, порачани зборови и пораки од власта, понекогаш директно од полицијата. Не можеше да остане во земјата без да ја пее старата, наследена полифона песна, во која уште живееја неговите дамна исчезнати родители, браќа...

Татко, слушајќи го Трим како му се исповеда за главната причина на неговото емигрирање, во полушега му рече:

– Ти, брате, остануваш припадник на нашата „естетска емиграција“!

– Речи како сакаш, но ти си во право. Немаше сила што можеше да ме натера да пеам според нотите на Партијата! Не можеше самиот звук на песната да се потчини на несоодветните, наредбени зборови!

– Не издржа долго?

– Не издржаа тие со мене. Да пеам по нивно или да останам без работа, и полошо, да ме затворат. Не им се предадов. Не згрешиле моите кога ме нарекле Трим (на албански „јунак“). И така ја избрав границата, ама со спасена песна во себе.

Верувај, ја минував границата на проклетото означеното место со звуците на полифоната песна на заминувањето во туѓина. Бев сигурен дека ќе ја минам езерската граница, чувана, според легендата, од двоглав змеј...

Еве, по многу години ја пеам со вас старата полифона песна! Во душата ми е празник. Не сум сам, и со моите од преку границата и со вас на оваа страна од границата! Кога пееме ние никогаш не сме сами.

– Но, биди свесен, брате Трим, дека тешко се одржува нашата полифона песна во светот...

– Но, таа повеќе живее во светот отколку во нашата родна земја – дополни замислено Трим Загорчани.

Настана тишина. Се чувствуваше дека и обајцата како да се наоѓаат пред разгледувањето на значајно и неодложно прашање, поврзано со скорешното патување на Трим Загорчани во Турција.

Тоа беше на почетокот на педесеттите години на XX век, години на последниот голем преселнички насилен бран на преостанатото турско и друго муслиманско население во Турција. Актуелноста на ова вековно прашање, во својата најнова манифестација, тежеше и во нашето семејство крај реката, кога Трим Загорчани се готвеше за својата емигрантска одисеја преку Турција.

– Заминуваме затоа што нè сметаат за Турци или муслимански Албанци, односно Арнаути, како што нè викаат Турците? Дали таму ќе завршат нашите маки и нема да започнат нови? Кој да знае – се огласи повторно Трим Загорчани.

– Ти, брате Трим – прифати Татко – прашањево го поставуваш во вистинско време, кога се случува и твоето заминување во Турција.

– Секогаш кога заминувале наши во Турција се поставувало прашањето: дали и натаму ќе останеме Тоски или Геги, дали и натаму ќе ја пееме нашата полифона песна, односно дали ќе останеме Албанци?

– Прашањето е сложено, но не е без одговор. Се чини дека свеста за нашиот заеднички корен ќе ги оневозможи разликите,

делбите, кои обично ги предизвикуваат различните верувања.

– Но, каква врска има ова со нашата полифона песна? – запраша Трим Загорчани.

– Се разбира дека врската постои. Албанците од три религии пеат заедничка полифона песна. Колку и да е мистериозно и далечно потеклото на Албанците, според некои допира до првата епоха на старите Пелазги, според други тие се сметаат за директни потомци на Илирите, кои први ги колонизираат источните брегови на Јадранското Море, сепак, тие речиси во сите овие времиња ѝ останале верни на полифоната песна, во неа се целосни, со нив песната е вистинска, полифона, тригласна или четиригласна, каква што не може да се најде кај ниту еден друг народ...

Трим Загорчани не беше подготвен да се соочи со Татковите размисли за османско-турскиот период на историјата на Албанците, почнувајќи уште од отпорот и поразот на Скендербеј, па петте века под туѓа власт и постојаниот отпор, до денешни дни.

Татко во единствената книга што ја пишуваше во текот на целиот свој живот, „Историјата на Балканот низ падовите на империите“, најголем простор ѝ посвети на Османската Империја, доживувајќи го нејзиниот крај во Цариград, во времето кога од урнатините на нејзините институции се раѓаше нова Турција.

Со години размислуваше врз одредени аспекти на сложената и комплексна Осман-

ска Империја поврзани со нејзината долговечност на Балканот. Повеќе не сметаше да го напушти Балканот и да се врати во нова Турција, за да го калеми нашиот идентитет врз турскиот, да прифати нови предизвици за опстанокот, не сакаше да станеме дел од емигрантските поворки на кои им се менуваше судбината преку ноќ. Се соочивме со комунизмот, со херметички затворени граници.

Во скорешното заминување на својот пријател Трим Загорчани во Турција Татко гледаше реализација на неговата можна судбина со патувањето во Цариград. И, затоа, првин долго му зборуваше за своите блиски роднини по мајкина линија со солидни позиции во новата турска држава, како и за дедовите сестри, дамна заминати во Цариград, мажени за видни турски личности.

Трим Загорчани слушаше и внимателно ги запишуваше адресите на нашите блиски по таткова и мајкина линија во Турција, ги забележуваше нивните функции во високата турска администрација, поблискиот и далечниот род. Додека Трим Загорчани запишуваше, Татко го обземаше прашалната мисла зошто ниту дедо додека беше жив, ниту сега тој, не сакаат да отпатуваат за Цариград, кога толку нивна голема рода живеела и се вградил во Турција.

Во миговите на тишина Трим Загорчани ги опфати со бавен поглед рафтовите со книги што ги имаше на сите сидови во салонот на

чардакот. Голем дел од книгите, со платнени и кожени корици, печатени на арапска осма-ница, Татко ги донесе, самиот знае како, од патувањето во Цариград. На Трим Загорчани му стануваше јасно: во книгите почиваше сето Татково минато, но и идното цариградско време.

Беше јасно дека нивните патишта, вистински или имагинарни, кон Цариград се разидуваа. Но, единственото што може да ги поврзе во мигот пред вистинското патување на Трим Загорчани и имагинарното на Татко беше судбината на албанското полифоно пеење. Беше сигурно дека од сите духовни вредности што ги понесуваа со себе албанските емигранти, во нивната заедничка душа ќе продолжи полифоната песна...

XXIX

Кога Татко зборуваше, Трим Загорчани не престануваше слушајќи да гледа, да се загледува во големите томови, особено на неколкуте големи книги што првпат ги гледаше во животот. Книгите понекогаш завршуваат како делови на тие што ги поседуваа.

Меѓу Татко, седнат крај својата маса, и Трим Загорчани спроти него се наоѓаше низа од книги што Татко сакаше да му ги покаже, и некои од нив да му ги прикаже пред неговото патување за Цариград.

Можеше веднаш да се забележи дека авторот на сите книги пишувани на арапска османица, на албански, на арапски, персиски, француски јазик беше албанскиот и турски полиграф Сами Фрашери, когашто Албанците го сметаат за основоположник на нивната културна и јазично-книжевна преродба, а Турците за основоположник на новата книжевна култура, енциклопедија и лексикографија.

На Татковата работна маса беа наредени и шесте тома на врвното дело на Сами Фрашери „Енциклопедија на светот“ (Kamus-ul Alam), на пет илјади страници, незаобиколна

книга за источните за или западните истражувачи на Османското Царство од XV до XX век.

Трим Загорчани, со практичен ум, насочен на брзи акции кон целта, во прво време не можеше лесно да погоди каде цели сега Татко со толку многу книги пред нив, со неговата подготвена лекција – за Сами Фрашери. Нему му беа познати школски заслугите на браќата Наим и Сами Фрашери за албанската преродба и книжевност, но и за нивната османскотурска приврзаност. Некои од патриотските стихови на Наим Фрашери уште ги знаеше напамет, учени уште во школските дни. За него тоа беше завршена историја, а Татко сакаше да му ја оживее како нова незавршената судбина на делото на Сами Фрашери.

Татко сакаше да го пренесе Трим Загорчани таму каде што запираа неговите размислувања за судбината на Албанците, кои незапирливо се прелеваа во османскотурскиот идентитет и во чија колона на откорнатици лесно ќе може да се препушти и тој.

– Сигурно си зачуден, брате Трим, зошто се денес меѓу нас извлечени од библиотеката книгите на Сами Фрашери?

Трим Загорчани го погледна зачудено...

– Има животи на луѓе кај кои и нивниот крај не престанува да укажува на нови значења, на пораки што повторно оживуваат, на некогашни повици на кои им стасува времето, стануваат сигнали за потомците. Можеби

таков е случајот со Сами Фрашери, за Турците Шемседин Сами – продолжи Татко.

– Не разбирам, каква врска би имале тие пораки со моето скорешно патување во Турција! – рече Трим Загорчани зачудено.

– Се разбира, пораките немаат директна врска со тебе, но имаат со сите нас, со нашиот идентитет. Познато ми е дека рускиот академик Гордевскиј запишал дека Сами, кого и самиот го познавал, „според своето дело има направено многу повеќе отколку што направиле Османите за нив самите!“

– Но, Сами Фрашери, – додаде Трим Загорчани – колку и да се вкоренил во турскиот идентитет, сигурно никогаш не се откорнал од албанскиот?

– Во право си, Трим, браќата Фрашери не само што не се откажале од албанскиот, остварувајќи дела во османскотурскиот идентитет, туку често биле и жртви поради приврзаноста кон својата татковина, но дале и непроценлив придонес за освестување и осамостојување на Албанците од Османската Империја и пошироко...

– Се прашувам – продолжи Трим – дали во Фрашер, или подоцна во Цариград, браќата ја пееле полифоната песна од родниот крај?

– Е, тоа е големото прашање на кое јас не можам да најдам одговор до денес. Не успеав ниту во младоста во Цариград, ниту потоа...

Имаше денови кога ние, албанските студенти, ја пеевме скришно нашата полифона песна. Тогаш, како речиси во целиот тек на османското владеење, на нашите луѓе им беше забранета употребата на мајчиниот јазик.

Со текот на времето исчезнуваше родниот јазик, но полифоната песна, со последните зборови, завршуваше за многумина засекогаш, за други остануваше заробена во лавиринтот на меморијата...

Татко за миг запре, Трим загрижено го гледаше, не разбирајќи каде точно цели. Впрочем, тој добро знаеше дека, како и за многумина, Цариград за емигрантот беше последната станица пред патувањето за Америка.

– Можеби ти – продолжи Татко – како прославен полифонист ќе имаш поголема среќа да проникнеш во задушените звуци на нашите полифони звуци, во судбината на нашите откорнатици, ќе ги предизвикаш да излезат од лавиринтот на душата.

Ти добро знаеш дека полифоната песна никогаш не умира докрај во душите на луѓето, колку и да ги отуѓила судбината! Таа, пеена или задржана во себе, надживеала империјата.

– Во право си, брате, јас не можам да си го замислам животот без нашата песна каде и да одам во светот. Без неа би ја изгубил и надежта за враќањето во родната земја! – рече решително Трим Загорчани...

– Во право си, брате Трим, како што надежта секогаш последна умира, за нас умира последна полифоната песна!

По овие први зборови Трим ја изви како прв глас песната на заминувањето во туѓина, во која многупати учествуваше со Татко, со одбраната дружина, кога нивни блиски од крајезерското гратче заминуваа во туѓина. Третиот глас како да доаѓаше од далечината, отаде границата, заедно со исото...

XXX

Длабоко во тивката ноќ со тишината се римуваа последните звуци на полифоната песна на емигрантите, придружени од шумолењето на водите на реката, кои влечеа кон бескрајот на минливоста.

Полифоната песна настаната во катарзата на трагизмот при оплакувањето на исчезнатите, од тажачки и хор, со текот на времето станува придружна, постојана химна на страдањето на човекот, на Албанците низ стоицизмот на тагата, силно изразено во потрагата по среќата и отаде нејзиното постоење.

Имаше уште многу, многу Татко да му кажува на Трим Загорчани пред неговото заминување во Турција. Имаше на мигови чувство дека Трим Загорчани ќе се најде во мисија во Цариград да го продолжи неговото време, но, во исто време, ја сожалуваше неговата судбина, гледајќи како и тој се губи во големата река на своите сонародници, кои се претопуваат, се губат во османскотурскиот идентитет.

Можеби затоа на неговиот пат му даваше посебно значење, коешто на мигови Трим Загорчани тешко можеше да го разбере, да го

претпостави. Се чувствуваше во Татковата библиотека, пред книгите на Сами Фрашери, како задоцнет ученик на Татковиот универзитет на егзилот.

Трим жалеше што толку доцна влегува во животот на Сами Фрашери преку Татковите книги. Стануваше свесен и разбираше зошто Татко светот го имаше во својата библиотека и така го победуваше егзилот.

Преку осамата на егзилот на Татко ја разбираше уште поголемата осама на егзилот на Сами, го разбираше трагизмот на нивните судбини жртвувани на книгите, но не сакаше да го сподели, иако беше фасциниран од неговата комплексна и помирлива личност. Него го очекуваа сите мистерии на Цариград, кои во зенитот на илузиите на младоста стануваат уште поголеми, понеостварливи во подоцните години на животот.

И Сами Фрашери во својата голема библиотека со над дваесет илјади книги се бореше против својата егзилска одисеја. Во библиотеката се чувствуваше и како господар на својата судбина. Библиотеката ја замислуваше како своја целосна татковина. Својот енциклопедиски живот сакаше да го вложи во пишувањето Универзална енциклопедија во петнаесет тома.

Како ретко кој друг припадник и на турскиот идентитет, овој Албанец од Фрашер, на врвот на интелектуалната јаничарска елита,

како никој друг ги доживеа горчините на егзилот. Опскурниот режим на султанот Абдул Хамид, каква иронија на судбината, ќе го „награди“ со ригорозен домашен притвор. Својата целосна слобода му преостануваше да ја црпи од своите книги. Беше полиглот, најмногу читаше книги на арапски и на француски јазик. Им се восхитуваше на поетите Фирдус и Ламартин. Ги преведе на турски јазик „Клетници“ на Виктор Иго. Го сметаа за балкански Монтескје.

Сами Фрашери длабоко во себе секако ја чувствуваа тагата што не можел да ја пее здружено и гласно полифоната песна од родниот крај. И покрај посебната приврзаност за турскиот народ и неговиот придонес за новата турска култура, јазик и литература, Цариград до крајот на животот ќе остане град на егзилот. Во годините на домашен притвор, чувствувајќи ја прераната, блиска смрт, често ќе ги повторува на персиски стиховите на омилениот поет Саади:

И ако некогаш смртта ме изненади во егзил, / кој ќе го ископа мојот гроб, ќе ја погледојви покривката? / Снаветите го мојот ковчеж на една височинка? / За да ги однесе ветрејот моите воздишки кон мојата шајковина!

Татко најмногу научи од животот-парадигма на Сами Фрашери како да го разреши предизвикот на зачувувањето на својот албан-

ски идентитет и да не стане заложник на османскотурскиот. Но, тоа, сепак, беше невозможна мисија. Тој како да сакаше да го предупреди и Трим Загорчани како да ги избегне невидливите стапици во својот престој во Турција...

Стивнуваше полифоната песна на двајцата емигранти, губејќи се на крајот во лавиринтот на тишината, во ноќта што се чинеше дека нема да заврши. Имаше мигови во длабоката ноќ, свездите се сведоци, кога реката ја победуваше тишината, Татко очекуваше таа да ја подзабрза ферментацијата на неговата мисла што долго беше задржана во свеста, и потоа да ја каже јасно, разбирливо, отсечно, конечно. Но, тоа ретко се случуваше.

Нови води минуваа во реката, но тајната остануваше задржана во себе. Можеби одговорот беше тука, излезен, но кој можеше да го разбере неповторливиот јазик на минливоста? Тогаш на припомош беа книгите, книгите како делови на неговиот живот, свртените страници како реката на минливоста.

Татко ја зеде в раце Книгата на мудри поговорки на Сами Фрашери и запре на една од нив, читајќи ја гласно:

*„Како шиио слоноџи го убивааџи за да му
џи земат овеџе драџоцени коски, школкаџа
ја уништувааџи за да го џи го земат бисероџи,
џака и славејоџи ќе го заробаџи во кафез за да*

му ја земајќи ѝеснајќа, а човекојќи да го лишајќи од вредноста...!“

– Но, дали и полифоната песна била вредност во опасност за Албанците што ја пееле во Османското Царство и во републиканска Турција? – прифати Трим Загорчани, толкувајќи ја изреката на Татко по свое.

– И јас, брате Трим, барав и барам одговор на ова судбинско прашање. Мистеријата на нашата полифона песна останува во нас самите, во звуците на песната, а не во зборовите.

Во мое време не беше лесно да се опстане како Албанец во Цариград и гордо да се пее полифоната песна. Можеби сега времињата се изменети, ќе видиш наскоро самиот.

– Но, вие, сепак, во вашето време ја пеевте полифоната песна?

– Се разбира дека ја пеевме, но, за волја на вистината, морам да речам дека ја пеевме скришум, ние, неколкуте албански студенти на турските универзитети. Со полифоната песна бевме помалку во туѓина!

– Но, дали на сите им било до песна борејќи се за леб и опстанок?

– Може само да се претпостави дека долго време се пеела песната во албанските емигрантски семејства, додека тие се претопувале во османскотурскиот идентитет. Песната сигурно се пеела и понатаму, но нема за тоа многу бележени сведоштва.

Трим Загорчани добиваше загрижен израз на лицето, му стануваше незамисливо, најден во Цариград, повеќе да не може да ја пее својата песна. Зар не ја повторуваше често изреката дека:

„Албанецој, кога не ја пее њолифоната њесна, умира...“

XXXI

Наближуваше времето на заминувањето на албанскиот политички емигрант Трим Загорчани во Цариград. Тој сам си ја одреди дестинацијата: Цариград–Америка, а овдешните власти веднаш ја прифатија. Заминувањето на емигрантот можеше да се смета за лесно, но и за тешко во неговиот натамошен живот, првата неизвесност ја заменуваше уште поголема неизвесност.

Лесно беше зашто веднаш се добиваа потребните документи за патувањето, билетот беше платен и остануваше само цената на новиот, непознат тек на клетата судбина, со кој емигрантите мораа да бидат помирени до крајот на животот. Минувањето на границата се сметаше за победа над стравот. Трим со тоа го оправдуваше и своето име. Но, имаше и други тешкотии во животот на емигрантите, речиси несовладливи.

Во тој период албанските политички емигранти без поголема процедура брзо се испраќаа од Југославија, но уште полесно се примаа во Турција. Дури постоел некаков таен договор меѓу Југославија и Турција. Но, пред заминувањето емигрантите најчесто тре-

баше да му „се оддолжат“ на овдешниот „добронамерен режим“ што не ги задржал во затвор.

Оддолжувачката беше од секаков и непредвидлив карактер, во зависност од капацитетот и издржливоста на емигрантот, од неговиот карактер: можеше да се побара емигрантот да се врати тајно во родната земја, најчесто за да изврши некоја разузнавачка или друга слична задача, но со крајна пресметана цел никогаш да не се врати при двојното преминување на границата. Се веруваше дека ако еднаш Бог помогнал да се мине границата, при второто минување сигурно ќе се смешал ѓаволот.

Нивното заминување можеше да се смета како одење и враќање од пеколот. Голема цена мораше да плати Трим Загорчани за да замине во Турција преку родната Албанија во време кога Бог беше заменет со Сталин. Не им било полесно ниту на децата идни јаничари кога заминувале во Цариград со нов идентитет.

Имало Албанци кои со новата вера ќе се најдат во султанските сараи како големи вежири, како непобедливи војсководители на бојното поле, како управувачи во блиските и далечни делови на Османското Царство, како просветители, професори, ректори на университети, мислителци, неимари, научници, уметници, но тие што емигрирале надвор од институцијата на јаничарството, во борба за леб

и опстанок, се наоѓале на маргините на големата земја, лесно се препознавале низ цариградските улици продавачи на цревца и цигери (според нив постои и познатото јадење до денешни дни во Турција „арнаутски цигер“), занаетчии, чистачи на улици, чувари на видни зданија, измеќари од секаков вид до крајот на животот.

Многумина од нив речиси ја имаа забравено полифоната песна, се губеа длабоко во свеста нејзините последни звуци во источниот, носталгичен спиритуал, додека другите со мачно заработените пари, со лебот на софрата ја пееја полифоната песна, песната на надежта дека утре ќе биде подобро...

Трим Загорчани своето враќање во родната земја можеше слободно да го смета за казна со речиси сигурна смрт или доживотна робија, но и како шанса уште еднаш да си ги види своите родители, блиските, со кои веќе се беше збогувал засекогаш, да се врати на изворот на полифоните песни. Границата во тие години не можеше ниту пиле да ја прелета, а камоли човек да ја мине со неговата сенка. Но, кога ќе се мине таа граница, второто минување се чини полесно, иако смртта и натаму демне на ист начин .

Само Бог, ако постои, би ја знаел земската тајна како Трим Загорчани ја мина југословенско-албанската граница близу манастирот Свети Наум, крај Охридското Езеро. Дали

манастирските светци од поранешната вера, лично свети Наум, кој бил почитуван во неговото семејство и во други албански семејства од гратчето крај Езерото, му помогнале со својот благослов да ја мине границата, или испратени ангели му го покажале спасоносниот пат? Ова би можело да се претпостави, знаејќи дека не постоеле објективни можности да се мине границата и да се остане жив.

Кога заминуваше последен пат Трим Загорчани преку албанско-југословенската граница на Езерото, речиси занеме нивната куќа крај Езерото. Полифоната песна се пресели во тишината како безгласна полифона песна во просторот. Прославена како средиште на најсилната и најубава полифона песна во гратчето, со Трим на чело на полифоните пејачи, куќата остануваше осамена, затворена, заборамена...

Откако ја мина границата близу манастирот Свети Наум, Трим нечујно појде кон својот дом. Во гратчето во доцната беа згаснати сите ламби, царуваше тишината, само одвреме-навреме се слушаа брановите како грабат кон копното, а понекоја добра ѕвезда му го осветлуваше патот до родниот дом.

Кога се најде пред заклучената брава на надворешната капија, Трим започна тивко да ја пее како прв глас полифоната песна на враќањето. Во куќата сите спиеја, им се чинеше

на тие што сонуваа дека го сонуваат Трим како ја започнува полифоната песна. Но, тоа не траеше долго. Додека се извиваше гласот на Трим во домот, набргу на другата страна од капијата се слушна вториот глас на неговиот татко.

Кога ја отвори портата и го виде својот син на прагот, со звуците на песната се разбранија солзите во нивните очи. Набргу песната ја зацврсти третиот братов глас. Тука беше и мајка, се претвори во сеприсутно исо на радоста на песната. Домот набргу оживеа, се најде на небото, над границите, спасувајќи се од заробеното време на земјата.

Имаше верување според кое куќата во која се пее ја одминува несреќата. И кога, сепак, таа ќе влезе во неа, тогаш само со нова песна може да се ублажи, да се истера. И при умирачка, при трагичното огласување на тажачките, останува најсилната утеха.

Песната во домот мораше да се стиши, да запре и Трим мораше да каже како се вратил, ако остане, како ќе се справи со власта, која сигурно ќе го осуди на смрт или на доживотен затвор, а семејството ќе заврши во неизбежна интернација во непознат град или во логор.

Над Езерото блескаа ѕвездите.

Трим тивко пеејќи беше загледан во еден миг и тивко прозбори:

– Само во родното место вистински се гледа небото!

Мајка му, чии коси беа целосно побелени, со нови брчки на лицето од последното минување на границата на својот син, го погледна жално и внесувајќи се во песната тивко рече:

– Ти си, сине, мојата ѕвезда – Трима, сине на мајка. Бог те прати душите да ни ги смириш! Нека те чува, сине, Бог и кога ќе се вратиш.

Трим ја прегрна својата мајка, сигурно за последен пат. Не можеше да има поголема тага во тие мигови. Најсилното оружје што им преостануваше за да го отстранат тажното чувство на разделбата остануваа последните звуци на песната, како траење што и натаму ќе ги поврзува на двете страни од границата, песната посила од смртта, песната помеѓу животот и смртта.

Трим беше свесен дека кога ќе станеш емигрант, си губиш многу и си на пат да загубиш уште повеќе, неповратно: својата родна земја, своите најблиски, татко и мајка, браќа и сестри, сите други блиски, па јазикот, не дај Боже и полифоната песна. А, што ќе добиеше за возврат во туѓина: помала опасност за животот, нова земја, а можеби и нови пријатели.

Новиот живот на емигрантот ќе му се одвива во напнатост меѓу загубата и неизвесната и малку утешна добивка, под постојаното чувство дека живее два живота: едниот живот што навидум го оставил зад себе и

другиот што го живее во туѓина. Својот поранешен живот не го напуштил целосно, а и во новиот не е целосно вовлечен.

Да станеш емигрант како Трим Загорчани, Дурим Чами, како Татко и сите други албански емигранти, беше посебно тешко, зашто целиот претходен живот се испреплетуваше со новиот живот на многу неочекувани и непредвидливи начини. Нивните два живота, едниот во Албанија, пред војната, во војната и во сталинистичкиот период, како и другиот во Југославија, оттргната од братската социјалистичка заедница и идиличните соседи, се доведуваа постојано во судир.

И помеѓу овие два света се извишува границата, која уште повеќе ги засилува разликите, го принудува емигрантот да бара нова опција. Колку повеќе се оддалечува од првата граница, во него се засилува носталгијата за родната земја. Носталгијата ќе го следи емигрантот до крајот на животот. Впрочем, и зборот носталгија потекнува од грчките зборови „*nostos*“ (враќање), и „*algos*“ (страдање, болка).

Значи, страдање поради изгубената можност за враќање! И, така, полифоната песна најмногу го одредуваше животот на емигрантот меѓу напуштената родна земја и новата татковина, таа на посебен начин ги обединуваше обете, ја намалуваше болката поради изгубената надеж на враќањето...

XXXII

Би можело со право да се рече дека Трим Загорчани беше херојот на своето време, победникот на најпроклетата балканска граница. Не веруваа ниту тие што го испратија од Македонија дека жив ќе се врати од Албанија, кога границата меѓу двете земји беше херметички затворена, и не се паметеше некој да ја беше минал во тие години само еднаш, а камоли двапати, не веруваа ниту блиските што се простија со него дека жив ќе се врати во Скопје.

Речиси однапред го прежалија. И имаше зошто. Навистина, никој не веруваше, освен самиот Трим Загорчани, дека уште еднаш ќе ја помине границата на смртта. Речиси и Татко не веруваше дека судбината на Трим двапати ќе му се смилува да ја мине тогаш најчуваната европска граница, по исклучувањето на Југославија од социјалистичката заедница на народите под водство на Сталин.

Татко доживуваше еден од најсреќните моменти во својата егзилска судбина кога го забележа од чардакот како со познатите брзи чекори се доближува кон нашиот дом кој друг, ако не жив и цел Трим Загорчани. Му

се чинеше како да доаѓа од легенда. Тешко можеше да се најде друго објаснение во мигот.

Во домот Трим влезе со прв глас на полифоната песна на враќањето, чии звуци беа нови, со нови свонливи зборови, мили за ушите и пријатни за душите. Зар не му велеше Трим на Татко дека јазикот своите корени ги има во срцето, а песната во душата?

Трим не престануваше да пее со сета душа и со цело срце. Мигум му се придружи вториот Татков глас, повторно затрепери нашиот дом од песната што се ширеше од сите страни, потоа песната беше прифатена од браќата и од Дурим Чами, кој мораше да се појави од некаде.

Не може да има посилен повик од песната. Беше ова песна на радоста, но и на триумфот над совладаните граници. Трим внесе во текстот на песната настани од родниот крај, за судбината на нашите најблиски, за тешките времиња што ги доживуваше нашето гратче крај Езерото, раскажуваше за заробената полифона песна во зборовите на идеолошката пропаганда, за нејзиното вградување во наредбите да се исполнат производствените планови, да се реализираат петолетки, да се градат непробојни бункери на секоја педа од земјата, да се уриваат џамии, цркви, синагоги...

Полифоната песна стануваше звучен плакат на наредби, на забрани, на листи на саботери и непријатели! Не можеше Трим да се

начуди на овој синдром на самоуништување што ги беше обзел челните луѓе на земјата. Веруваше дека кога ќе се ослободи полифоната песна, бездруго ќе се ослободи и неговиот народ. Таква порака понесе од родната земја и сега беше среќен што ќе може со себе да ја носи по светот, макар како еден глас, полифоната песна од родниот крај. Барем така веруваше на почетокот...

Во полицијата не го задржаа колку што се очекуваше, немаа подготвени прашања, зар имаше жив што веруваше дека Трим Загорчани би останал жив од двојното минување на границата. Бргу ги доби документите за заминување за Цариград. Просто напосто и нему не му се веруваше. И Татко не го очекуваше Трим да се врати толку бргу од полиција. Тој држеше многу до Татковите последни совети пред конечното заминување за Цариград.

Ги паметеше неговите мисли од последната средба не само за Цариград и крајот на Османското Царство, па создавањето на Република Турција, судбината на албанските емигранти во оваа земја. Најмногу во мислите му се врежа примерот на Сами Фрашери: за едни татко, за други основоположник на новата турска култура и книжевност, но и преродбеник на албанската култура, нејзин заштитник од првата. Требаше да го разбере животот и делото на Сами Фрашери во

сјајот и бедата во Цариград за да најде дерман за својата судбина во овој град...

Но, кога Трим Загорчани на работната маса на Татко забележа дека местото на книгите и публикациите на Сами Фрашери го зазеле книги и публикации на албанскиот преродбеник Пашко Васа, за кого исто така имаше основни сознанија од училишните денови, не можеше веднаш да разбере каде цели домаќинот.

Во гратчето крај Езерото, посебно кај Татковите врсници, но и помладите, живееше митот за Татковите години минати во Цариград, во времето меѓу падот на Царството со Калифатот и раѓањето на Републиката. Не беше лесно да се разбере Татковиот однос кон османскотурското влијание врз албанскиот идентитет.

Албанските интелектуалци, посебно тие што се школувале во Цариград, кога започнаа да се спроведуваат реформите на Танзиматот, полесно се свртуваа кон Западна Европа. Тие полесно стануваа заложници на Едиповиот комплекс, убивајќи го својот „османски татко“, отколку самите турски интелектуалци. Работејќи врз својот проект на животот, „Историјата на Балканот низ падовите на империите“, која добиваше енциклопедиски димензии според зафатот на темите, Татко во еден период се внесе во потрага по придонесот на албанските личности што одиграле значајна улога во османската историја.

Татко во судбината на Пашко Васа, особено во неговата османскотурска авантура, како во одбран пример ја гледаше судбината на албанските избраници, кои го жртвуваа албанскиот идентитет или го потиснуваа длабоко во себе...

Но, сега пред Татко се наоѓаше Трим Загорчани, уште еден од милионите Албанци што во текот на повеќе од пет векови се влеваа, завршуваа, неповратно се губеа во комплексниот османски и потоа новотурски идентитет.

Полифонистот Трим Загорчани речиси и не беше свесен дека во Цариград ќе се најде меѓу свои, каде што престанува полифоната песна, за него речиси рамно на престанување на вистинскиот живот. Да знаеше дека во душите на Албанците во Турција секнала полифоната песна, тој сигурно ќе избере друг пат кон Америка. Но, од пишаното не се бега, никогаш однапред не се знае вистинското лице на судбината.

Татко не сакаше да биде директен или категоричен во одговорите на прашањата што ги поставуваше Трим. Тој се држеше до народната поговорка: прашај стотина, а на крајот прави како што знаеш самиот.

Трим Загорчани се прашуваше во себе дали Татковите книги од творештвото и за животот на Пашко Васа беа намерно тука ставени во врска со неговата посета на Татко, како при претходната средба книгите и запи-

сите на Сами Фрашери, кога се разви незаборавен разговор со корисни пораки, или тие немаа никаква врска со неговото скорешно патување за Цариград?

За волја на вистината Татко само патем ги споделуваше своите размисли со Трим Загорчани за Пашко Васа Шкодрани, кого го сметаше за апсолутен откорнатик во историјата на албанскиот егзил.

Роден во Скадар во 1825 година во граѓанско католичко семејство, тој во 1848 година учествува во италијанското востание и во одбраната на Венеција од Австријците. Бил суден невин и за сламка спасен, наводно за шпионажа во корист на Австријците.

Разочаран од неправдата, пребегува во Цариград, каде што макотрпно се пробива низ повеќе професии за да спаси гол живот, на крајот влегува во служба на Османската Porta. Стасува дури до султанските двори, станува паша, а потоа е назначен од султанот за гувернер на Либан, тогаш под управа на Османската Империја и западните Големи сили. Султанот Абд-ул-Хамид ќе му приреди величествен прием во Цариград пред Пашко Васа да замине во Бејрут, дури ќе го награди со петстотини лири во злато. Се тврди дека султанот му понудил да биде валија на Косово, но тој на ова ќе одговори:

„Височесїво, јас сум функционер на Царсївојџо и се ѓрижам да служам искрено и чесно, но јас сум и Албанец; но Вие ме

задолжително да одам во Косово како валија, штоа ќе ме доведе до предавство: или ќе го изневерам Царството или ќе го изневерам својот народ“.

Татко продолжи да го воведува Трим во настани од животот на Пашко Васа, без да насети која му е крајната цел на домаќинот, но некаква цел сигурно имаше. Трим внимателно слушаше, но не можеше да не праша:

– За волја на вистината, моите школски знаења за Пашко Васа се скромни, на Високата педагошка академија во Тирана малку се учеше за него, се разбира во прв план беа патриотските песни, посебно песната „О мој Shqipëri“ (О, моја Албанија). И само толку...

– Тој беше и автор на првата историја на Албанија, на првиот албански роман (напишан на француски јазик), на азбуката на албанскиот јазик, напиша кратка историја на римското право... – продолжи Татко, покажувајќи му на Трим неколку од ретките публикации на Пашко Васа, напишани на француски јазик, кои Татко ги донесе од Цариград, каде што беа и објавени, како: „Босна и Херцеговина за време на мисијата на Џевдет-ефенди“ (La Bosnie et l’ Herzégovine pendant la mission de Djevdet effendi), како и публикацијата „Размислување за законодавството во Турција“ (Réflexion sur la législation en Turquie...).

Трим безволно ги прелистуваше книгите и брошурите на Пашко Васа на фран-

пуски јазик на кои Татко им придаваше посебно значење. Трим имаше троа знаење од францускиот со кое се здоби, како и Татко, за време на француската окупација на Поградец во Големата војна, но тоа не беше доволно да ја разбере книгата на Пашко Васа.

– Сакав, брате Трим, со примерот од животот и делото на нашиот Пашко Васа и неговиот дел во служењето на Портата во Цариград и како гувернер во Либан, со неговата неколкупати испревртена судбина, да ти претставам пример за неверување низ кој минал еден албански откорнатик низ највисоките владејачки сфери на Османското Царство, останувајќи му верен на албанскиот идентитет – презеде Татко.

– Но, јас не гледам никаква поврзаност со мојата судбина во Цариград, во нова Турција? Неговиот пример никој жив не може да го следи – изреагира веднаш Трим Загорчани.

– Се разбира, не постојат две исти судбини, два живота во еден, но може да постојат слични, силни карактери во различни времиња!

Зар ти, брате Трим, не покажа голема храброст да стасаш до Аргентина, да ги пронајдеш своите браќа полифонисти, да ја дополниш песната со твојот глас и повторно да се вратиш во родната земја?

Зар не ја помина двапати пеколната албанско-југословенска граница за да минеш трета, четврта и така до крајот на животот со

верба дека еден ден ќе се вратиш во родната земја, на која се останува приврзан засекогаш.

– Моите корени остануваат секогаш таму во родната грутка каде и да ме води судбината! – се надоврза Трим Загорчани.

– Можно е, брате, во туѓина откорнатикот да има поголема слобода, сигурност или богатство и сè друго што не може да биде рамно на родната земја.

– Човекот осуден на пустата туѓина рамнотежата на животот ја одржува со мајчиниот јазик и јазиците на другите. Таков беше случајот на нашиот Пашко Васа, кој со невидена леснина ги учеше туѓите јазичи, успевајќи со нив да го спасува својот живот и животите на своите во постојана потрага по излез од лавиринтот на балканскиот егзил. За тоа најдобро сведочи и примерот на нашиот Пашко Васа Шкодрани.

Трим Загорчани живна, најпосле Татко го доближуваше до животот на човекот што требаше да му служи за поука и пример при скорешното патување во Турција.

Пашко Васа Шкодрани рамнотежата на својот мајчин албански јазик ќе ја одржува со сите други јазичи што ќе ги совлада, приспособувајќи му се на мајчиниот албански јазик според другите што ги владееше: одлично турскиот, италијанскиот, францускиот, англискиот, на коишто пишуваше и објавуваше, потоа арапскиот, српскиот и хрватскиот, старогрч-

киот и латинскиот јазик. Тој морал да ја знае албанската полифонија и самиот пеел полифони песна. Но, тоа останува да се истражи, да се открие...

XXXIII

Трим Загорчани, како задоцнет ученик на универзитетот на Татковите книги, слушајќи внимателно за животот на Пашко Васа, посебно за неговиот Цариград, одвреме-навреме ги прелистуваше книгите и публикациите на моќниот паша. Во еден момент Татко, забележувајќи дека Трим го задржува вниманието врз публикацијата на француски јазик „Размисла за законодавството во Турција“, објавена во Цариград во 1869 година на 36 страници, задоволно рече:

– Ти, брате Трим, пред себе го имаш единствениот примерок во светот што го купив за големи пари кај еден цариградски букинист.

Трим Загорчани продолжи да ја прелистува брошурата и на места да ја потчитува со трошките француски што уште не беа изгубени.

– Колку што е оваа книшка ретка и драгоценост како библиофилска вредност толку е значајно да се разбере длабоката поврзаност на наши видни албански мислителци, државници и војсководители во пресудните пери-

оди на Османското Царство, но и создавањето на Република Турција.

Брошурката што ја имаш пред очи сведочи за еден од таквите моменти кога Пашко Васа, еден од признатите стратегии на Царството во времето на султанот Абдул-Хамид, ги прогласува Реформите на Танзиматот („реорганизација“, на османски јазик) за несоодветни за реалноста во османското време на големата криза во втората половина на XIX век...

– Си имавме за себе катил-судбина: сами немавме држава, на други држава градевме, наши граници немавме, на туѓи земји граници вардевме, наше право немавме, за други смисливме... – Трим ги коментираше Татковите зборови за придонесот на Пашко Васа за развојот на Османското Царство.

– Во право си, пријателе мој, нашиот Пашко Васа, на пример, жестоко се пресметуваше со законодавната политика за која се застапуваа реформите на Танзиматот.

Категорично се застапуваше новите предвидени закони да не се судрат брутално и неподносливо со најголемиот дел од населението во Османското Царство, кое беше на многу ниско социјално и културно ниво.

Се сомневаше дека новите закони жестоко би се судриле со предрасудите на ова население и резултатите би биле, наместо позитивни, катастрофални. И нашиот албански народ не би бил заштитен од овие реформи...

– А, самитот бездруго ќе се пресмета и со кадијата, а кај има делење правда без кадија во целото Царство? – коментираше прашално Трим.

– Во право си, целиот правен шеријатски систем почивал врз апсолутната власт на кадијата. Кадијата бил верна сенка на султанот. За ова најдобро сведочи и народната изрека: „Кадија те тужи, кадија те суди!“

Пашко Васа со право истакнуваше дека „законодавните форми на шеријатот совршено ѝ одговараат на примитивната простотија на населението“. Се виде дека нема многу аир од овие реформи. Требаше уште многу години да се чека.

И така нашиот Пашко Васа, со големата европска култура со која располагаше, сметаше дека Османското Царство е уште далеку од Европа.

– Во Османското Царство се слеваше мудроста на многу народи, зар тоа не беше начин да се најде единствен историски пат, да се изнајдат праведни закони за сите? – коментира замислено Трим.

– Ако е законот изработен како што треба, тој ќе биде поволно примен, во спротивен случај на него ќе се гледа како на принуда и тешко ќе може да им се наложи на луѓето.

А, што се однесува до претопувањето на различните раси во Османското Царство, првин мора да се истакне дека секој потчинет народ

имал свои традиционални закони, така, на пример, законите донесени од Арабија можеле да се наложат само насилно.

И, бидејќи муслиманските закони му ја оставале на секој покорен народ слободата на мислењето, стравот од казна не можел да изврши никакво нивно морално или верско влијание. Но, независно од тоа, законите што произлегуваат од муслиманската вера создале меѓу народите, различни по раса и вера, врски што постојат и денес... – продолжи Татко.

– Но, Пашко Васа бездруго не останал само на критиката на делот за судството во Реформите на Танзиматот, како човек на султанот Абдул-Хамид секако гледал напред?

– Прашањето ти е на место, мој Трине. Османското Царство, со своите односи и дејствувања, како дел на европскиот концепт не смееше да остане изолирано. За релативно кус временски период беа постигнати видни резултати, благодарение на развивањето на односите со западноевропските земји.

Натамошниот развој бараше неопходно приспособување со законите на земјите што напредуваа. Мораше да се излезе од лавиринтот на средновековното законодавство. Императорот Наполеон Бонапарта, по големите освојувања во почетокот на неговиот век, беше причината во повеќе европски земји да се воведат неговиот познат законик...

Подготвувањето на Граѓанскиот законик (Code civil) во Турција, откако ќе биде објавен првиот дел, ќе покаже дека земјата веќе располага со законодавен фонд за да биде усовршен и да им се приспособи на барањата на времето.

Арно ама, колку што законите се оддалечуваа од народните обичаи со сила на закон, толку повеќе стануваше потешко нивното толкување и остварување во животот. Кои и какви требаше да бидат судиите што ќе можат во услови на далечните и заостанати провинции да бидат на нивото на мисијата.

– Да, – рече замислено Трим – пресудно ќе биде кој ќе ги замени кадиите без кои не можела да се замисли централната и апсолутистичка султанска власт во Царството?

– Прашањето ти е на место: кадијата пресудуваше во име на севишниот на небото и семоќниот на земјата. Немаше сила што можеше да му се спротивстави.

Судските реформи изведени во времето на Пашко Васа, европски на хартија, османски во животот, тешко се спроведуваа без кадискиот авторитет, кој не исчезнуваше лесно. Јас сум сигурен дека новите генерации ќе дадат судии што вистински ќе ја извршуваат новата мисија. Ама, дотогаш ќе треба да се почека.

Во Турција толкувањето на законите отсекогаш било работа на класата на Улемите. И во времето на донесувањето на но-

вите закони од царството мораше да се смета на авторитетот на Улемите. И затоа новите закони имаа недостатоци поради нив. Меѓутоа, излезот беше во изработка на еден Граѓански законик разбирлив за сите за да послужи како основа во работата на новите судови.

– Каков аир ќе видат народите во Царството од овој Граѓански законик? – продолжи да прашува Трим со несмален интерес.

Татко имаше еден примерок од првиот Граѓански законик што како драгоцен реткост, донесен од студиите во Цариград, гордо го чуваше во својата библиотека. Внимателно го издвои од рафтот на кој беа наредени правните книги и му го подаде на Трим Загорчани. Тој ја гледаше книгата како да беше жива и семокна уште да ги менува судбините на луѓето.

– Граѓанскиот законик, кој беше урнек и за другите законици – одговори Татко – значи нова епоха во зближувањето, претопувањето едни во други, како и во афирмацијата на кастите, во откривањето на заедничката енергија и вредности, во потврдувањето на хармонијата на разликите...

Беше вистина дека Татко по многу, многу години ја подотвораше Пандорината кутија на своето цариградско време, во кое се криеја тајните од неговата младост кога студираше правни науки во времето кога се распаѓаше моќното Османско Царство со Калифатот, а, од друга страна, се вестеше создавањето на

нова Турција. Ќе се најде во Цариград кога во 1922 година ќе биде укинат Султанатот и ќе заине во 1924 година кога ќе биде укинат Калифатот.

Веруваше во идеите на Пашко Васа Шкодрани многу години пред да се разреши судбината на Царството дека Турција, за да стане моќна нација, ќе треба да се приспособи на модерната цивилизација, со целосно зачувани автентични обележја...

– Но, зар со проевропските реформи Царството не беше на пат да најде излез од средновековјето и да стапи во модерните времиња! – коментира Трим неочекувано за Татко.

– Исчекорот кон Европа беше голем, надежен, по реформите во 1876 година, воведувањето на Уставот и првиот Османски парламент. Арно ама, реакцијата беше силна, реформите тешко се спроведуваа и две години подоцна султанот Абдул-Хамид II го распушти Парламентот, потоа триесет години владееше апсолутистичката монархија.

Брзото распаѓање на Царството и неуспешно спроведените реформи на Танзиматот ќе доведат до побрзо ферментирање на идеите на опозицијата против деспотскиот режим на султанот. Инспирирана од Француската револуција од 1789 година и идеите на напредните османски интелектуалци, особено од Намик Кемал, опозицијата станува движење на Младотурците. Неслучајно основањето на Движењето е означено на стогодишнината од за-

земањето на Бастилја. Со вратениот Устав од 1876 и поевропските реформи Младотурците сакаа да го спречат реализирањето на западноевропските стратегиски планови во коалиција со Руското Царство за конечно уривање на Османското Царство...

Трим Загорчани внимателно го слушаше овој неочекуван историски час на Татко. Имаше работи што половично и површно ги знаеше, но сега тие во разумот му се спојуваа во логична целина и стануваше рамноправен учесник во дијалогот со Татко, кој на овој период му го посветуваше завршно поглавје во ракописот на „Историјата на Балканот низ падовите на империите“, како активен протагонист на овој период кога ќе се најде во Цариград. Во тој дух Трим продолжи:

– Во 1908 година, кога ќе се случи Младотурската револуција, која на почетокот не беше националистичка, таа прерасна во османско движење што поаѓаше од идејата дека граѓанските права треба да им се дадат на сите народи во Османското Царство. И, што се случи потоа, брате?

– Убаво ме следиш и размислуваш, Триме мој, иако се оддалечивме од нашата полифона песна, но сигурно на крајот ќе стаме и до неа...

Младотурската револуција се случи предоцна, западните империјалисти веќе беа започнале да го распарчуваат Царството: кој

зеде поголем, кој помал дел. Се надоврзаа и одмаздољубивите и силни грчки, српски и бугарски националистички движења, кои ја предизвикаа Првата балканска војна.

– И Младотурското движење, сигурно, откако ќе дојде на власт, ќе го предизвика турскиот национализам, кој станува одмазднички, ќе станат жртви малите народи на Царството, во општиот хаос страда невиното население на различните народи во Царството... – коментира Трим.

– Во право си, Трине, Царството ќе се најде дефинитивно пред распаѓање, макар што продолжува да живурка, повлекувајќи се на територијата на Мала Азија...

– Но, што имаме ние со распаѓањето на Царството? Тоа секако не беше наше Царство?

– Имаме, ние, Албанците, имаме многу со Османското Царство, уште од самите почетоци до денешни дни. Не престанува да тече нашата емигрантска река луѓе кон Цариград и другите малоазиски градови и далечни села. Се тврди од албански, но и од турски извори, дека пет милиони Албанци се претопиле, се асимилирале во османскотурскиот народ...

– Тоа е повеќе население отколку што има во самата Албанија?!

– Така е, пријателе, и не само тоа, тоа е најмногу население од една земја што се прелеало во друга земја во светската историја! Но, зошто е тоа така? Зошто тоа се слу-

чило само со нашиот албански народ? – коментира замислено и прашално Трим, гледајќи го в очи Татко, верувајќи дека тој има одговор и на ова сложено прашање.

Татко првпат ја откриваше тајната дека ја пишува „Историјата на Балканот низ падовите на империите“ и затоа Трим сметаше дека е апсолутно компетентен да одговори на ова прашање.

– Уште од почетоците на Османското Царство, и по неговото утврдување на Балканот сè до 1912 година, па во периодот на Балканските војни, па во периодот на Првата светска војна, посебно од 1918 до 1941 година, до наши дни тече нашата емигрантска река кон Турција.

Населението што со илјади години живеело на своите територии, со интервенција на големите сили и режимите на соседните земји (Грција и Србија), но подоцна и со согласност и обезбедување услови за брза интеграција во нова Турција, ќе биде принудено со присила да го продолжи петвековниот егзодус првин кон пространствата на Османското Царство, сега кон Турција, а во обата случаја најмногу во Цариград.

Трим Загорчани очекуваше директен одговор на едно од најсложените прашања на албанскиот идентитет за Татко, за неговото одржување во комплексната културна и верска заедница што шест века се одржуваше со османската заедница, но и за неговото опста-

нување и постојаната емиграција во целиот XX век и покрај асимилацијата на мноштво луѓе...

И Татко и Трим беа свесни дека ќе останат прашања за кои никогаш нема да дојдат до вистинскиот одговор. И обајцата замолчеа, го сркаа последниот чај што им го послужи Мајка пред да си легне. И обајцата беа свесни дека многу беа оддалечени од темата на скорешното патување, но и од полифоната песна по која Трим требаше да иследува за да го осмисли својот престој во Цариград, да ги најде вистинските полифонисти на кои може да ја потпре својата судбина...

Татко, насетувајќи дека премногу се оддалечиле од главната тема, тивко продолжи:

– Брате Трим, јас немам директен одговор зошто нашиот народ опстанува во туѓина и не си ја заборава родната грутка. Колку и да е силна асимилацијата, тешко ќе може некој да го најде вистинскиот одговор, но сум сигурен дека Албанците се во состојба да се поврзат едни со други преку границите само со полифоната песна. Така било пред илјада години, така е и денеска...

Но, сите не можеле да пеат, пријателе, едни во туѓина ја забравале полифоната песна, на други им била забранувана, а трети не ги познавале тајните на нејзината моќ. Така било и во Турција.

Долго време овде полифонистите останувале изолирани, осамени, но кога ќе се појавел едниот, водечкиот глас, другите следеле, како да излегувале од земјата или долетувале од небото, се спасувале од самата...

Трим внимателно слушаше, на крајот отсечно прокоментира:

– Јас не би можел ниту ден да живеам сам, без полифоната песна. Ќе ја барам и сигурно ќе ја најдам и таму каде што никој не можел да ја најде...

Сигурно меѓу толку милиони Албанци во Турција не исчезнала полифоната песна, таа сигурно се сокрила некаде длабоко во нив.

Јазикот можеби се заборава, но помалку песната. И да е задржана на дното на душата, таа ќе излезе еден ден ако ја предизвика непознатиот глас.

Само ако не ги откријам моите полифонисти во Турција, јас ќе го продолжам патот во Америка...

Таму не престанала да се пее нашата полифона песна. Има таму луѓе од наша рода, полифонисти, кои постојано ме канат да бидам прв глас.

Трим беше во еден од своите носталгични вознеси, предизвикани од полифоната песна, која се чинеше дека ја пее во себе и таа го храбри да го продолжи верувањето во неа, да го продолжи својот неизвесен емигрантски пат.

– Знаеш ли, брате Трим, зошто Турците нè нарекуваат Арнаути?

– Никогаш не сум си го поставил тоа прашање.

И не разбирам зошто ме прашуваш пред да заминам?

И каква врска имам јас со твоите Арнаути!

Татко се насмеа и рече:

– Зборот арнаут или арнавут (arnavut), потекнува од персискиот збор arna-ut што значи – *некој шӣо не може да се врати!*

– Значи, тоа сигурно сме ние: заминати во туѓина за да не се вратиме никогаш?

Осудени на невраќање.

Ние сме Арнавутите!

Кои други?

– Така ни пресудила судбината, така ни пресудиле другите? Заминати, никогаш вратени!

– Но, сепак, мора да постои причина зошто сме осудени да останеме без земја, односно со земја без враќање?

Трим Загорчани инсистираше на брз одговор. Но, Татко немаше таков точен и прецизен одговор. Имаше само повеќе претпоставки.

– Првите јаничарски редови беа составени од истакнати Арнаути, тие во жестоките борби беа упорни, непоколебливи, тврдоглави.

Никогаш не се враќаа живи од борбите без победа!

И така ние сме станале Арна-вути, луѓе без враќање. А, ние во Османското Царство останавме народ без своја земја, осудени на невраќање. Нашите деца или ѝ биле ветени на смртта или на јаничарската судбина. Само полифоните песни ја кажуваат нашата вистина.

– Клетата судбина! Ни останува да се препознаваме во светот по тажната полифона песна на нашето постоење. Додека нè собира песната раштркани по светот, ние ќе ја задржиме и нашата земја во себе.

Си ја замислувам нашата длабока полифона песна како постојан крик против нашата јаничарска судбина.

Кога пееме, ние не сме јаничари!

– Убаво речено, мој Тримере. Нема да ти биде лесно во Цариград да не ја загубиш својата земја, да не ја напуштиш полифоната песна. Таму е веќе стасано друго време, но не престанале реки Албанци да емигрираат во Турција.

Јаничарските воени формации дамна ја завршија мисијата на Османското Царство, го одржуваа високо и секаде присутно, по цена на нивните жртвувани животи. Но, нашата јаничарска судбина продолжи.

Ние конечно останавме засекогаш Арна-вути, јаничари од посебен сој...

– По што уште бил познат арнавутскиот сој во Турција?

– По многу работи, тешко е да се дознаат сите. Ама, да останеме само на турските изреки според зборот „арнаут“.

Позната е турската изрека „*arnavut sözü*“, арнаутски збор.

– Тоа е нашата беса! – одговори мигум Трим.

– Турците нè познаваат и по „*arnavut damari*“, односно по нашите брзи реакции. Тука е сличната изрека „*arnavut inadi*“, што во превод би значело „тврдоглав како Албанец“.

– Има ли некоја друга наша добра особина што влегла во нивна изрека како, на пример, бесата?

– Се разбира дека има и многу други. Турците ја употребуваат изреката „*arnavut kaldirmi*“, односно „арнаутска калдрма“.

Трим го погледна зачудено Татко, иако го претпоставуваше одговорот:

– Турците зборот калдрма го употребувале за да означат тротоар и улица, градени со цврсти обликувани камења. Албанците ја донеле со нив техниката на градење од калдрма од Балканот, што било нивна специјалност.

Трим го обзеде задоволство. Не им било сè црно пишано на Арнаутите во Турското Царство, си помисли утешно. Татко ја почув-

ствува милината што го обзеде неговиот пријател и продолжи:

– Нема да веруваш, мој Трине, според изреката „*arnavut gaydasi*“ („арнаутска гајда“), овој наш, но и балкански инструмент, пренесен е и во турската фолклорна традиција. Има и други наши народни музички инструменти што биле прифатени во турскиот фолклор. Но, тоа е друго прашање...

– А, што станува со нашите песни, брате, кои ја придружувале нашата судбина во Османското Царство? Посебно нашата полифона песна, самиот живот.

– Е, брате, тоа е големото и вистинско прашање што и мене не престанува да ме обзема: што станало со нашата полифона песна која се векови се пренесувала во Цариград, Анадолија, во Османското Царство и таму престанувала, се губела, исчезнувала, но без тага, отпор, жртви?

Верувам, мој Трине, дека ти и таму ќе продолжиш да ја пееш нашата полифона песна на животот и смртта. Верувам дека никој не ќе може да те поколеба...

– И треба да веруваш, арнаут да останам, осуден на невраќање, ако не ја пеам нашата полифона песна. Чуму ми е животот без неа?

Кога ние, заколнатите полифонисти, не пееме, умираме... – рече гласно Трим.

Татко замислен стана и го прегрна Трим, потоа рече:

– Таму, брате, ниту за својата песна нема лесно да најдеш придружба, втор, трет глас уште потешко, за исото да не зборуваме...

И некогашните јаничари од наше потекло, војниците на бојното поле, но и тие што останале јаничари на животот, дамна престанале да ја пеат полифоната песна, длабоко, длабоко потиснувана во нив...

– Јас, брате, сигурно нема да се вратам во родната земја, како и многуте други Арнавути во Турција. Ако не ја ослободам од душата полифоната песна и не ги најдам моите придружници, јас ќе го продолжам својот пат по светот – рече категорично Трим. – И еден ден, ако Севишниот се смилува да се вратам во родната земја ѝ да стасам некои од блиските во живот, на другите да им се помолам на гробовите, на моите придружници во полифоната песна мојот дел на песната да им го испеам, во себе да ги поткренам...

Татко во очите на Трим забележи солзи, или така му се причини, оти тој никогаш солза не пуштил. Го прегрна повторно цврсто и му рече:

– И кога сам ќе ја запееш во Цариград полифоната песна од нашиот роден крај во езерската земја, сметај на мојот глас, на гласовите на моите синови, тие секогаш, иако отсутни, ќе бидат со тебе, со нашата заедничка песна...

Ретко се случувало полифонистите да пуштат солзи, освен кога тие станувале дел од самото пеење, кога тие ја ритмувале песната. Тоа сега им се случуваше на двајцата полифонисти пред разделбата...

XXXIV

Временски раздел од триесетина години ги делеше крајот на Татковото цариградско време и почетокот на времето на Трим Загорчани во Цариград, во овој град престолнина на три империи во текот на тринаесет векови. Цариград на посреден начин го поврзуваше Татко со Трим уште во нивната рана младост...

...Една ноќ во нашиот конак крај Езерото, на крајот од полифоното пеење на собир на наши блиски роднини, во далечната 1919 година, Татко, тогаш дваесет и тригодишен, му се довери на две години помладиот Трим дека утредента без знаење на своите родители решил да замине за Цариград кај својот вујко Али Фети, придружникот на Мустафа Кемал во клучните битки за создавањето на нова Турција по распадот на Османското Царство.

Татко, всушност, заминал утредента ноќе од селото Загорчани близу Езерото речиси нечујно и таинствено, без зурли и тапани, без звуците на тажната полифона песна на заминавањето, без солзите на својата мајка.

Се изгуби во темната ноќ за да се огласи откако стигна во Измир, каде што живееја блиските роднини на неговата мајка, со добри позиции како кадии, судии, адвокати и во Царството и подоцна во Републиката Турција.

Тука Татко започна да го изучува правото, првин неизбежното куранско право, а потоа и европското. Додека работеше како личен преведувач на францускиот командант на Зоната на Поградец, генерал Едуард Мортје, тој навлегуваше во европското право, му беа добро познати француските законици, во кои беше навлезен со помош на француските офицери, кои како и во малата француско-албанска Република Корча, создадена од сојузниците за геостратегиски цели, сакаа истовремено да направат од Корча и Поградец мали „европски оази“, што не беше цел и на нивните претпоставени во Париз.

Тогаш Татко од Измир ги следеше потребите од распадот на Големите сили, последиците на внатрешните делби на монархистите и Младотурците. Во есента 1918 година се вестеше неизбежниот турски пораз, ќе следува капитулацијата на Бугарија, англиската завојувачка офанзива во Сирија.

Младотурците тогаш на власт ќе бидат потиснати и принудени да побараат мир. Лидерите ја напуштаат власта, преостанатиот дел од Царството ќе се соочи со невиден хаос. Султанот ќе наложи избор на влада на чело со генералот Изет Паша, во која има и

членови од Комитетот „Унија и прогрес“. За министер во оваа влада ќе биде избран и Татковиот вујко Али Фети-беј.

На 30 октомври 1918 година ќе биде потпишано примирје и неколку дена подоцна лидерите на Младотурците ќе избегаат кон Крим со една германска подморница. Султанот Вахедин ќе ја искористи можноста да се ослободи од непожелната транзициска влада која не беше по негов ќеф.

Набргу во Цариград пристигнуваат сојузничките флоти, за нов голем везир е избран Тефик-паша, кој бил сметан за добар „стар Турчин“, наспроти лошиот „Младотурчин“. Тефик-паша беше искусен дипломат од старков на 73-годишна возраст опкружен од бирократи од неговиот ков...

– И така, мој Тримере, Цариград, во кој ќе се најдам, ќе биде окупиран и од англиските, и од француските и од италијанските воени сили. Првите две сили ќе станат ривалски во заплашувањето на тоа што преостануваше од царството...

Трим Загорчани заинтересирано слушаше, иако Татко видливо се оддалечи од основната цел на средбата: да го поучи својот собрат како најдобро да се снајде во Цариград. Но, Татко му зборуваше за збиднати настани, за еден друг Цариград од времето на неговата младост, за настани длабоко замандалени во неговата душа, кои како никогаш да не се одиграле, станале дел на неговата лична мистерија.

Трим се надеваше дека Татко најпосле ќе го воведо во вечното во Цариград што засекогаш го обележа неговиот живот.

– Се сеќаваш ли, Трине, на времето кога нашиот Поградец беше под окупација на Франција, како продолжен дел на малата Република Корча непосредно пред моето заминување во Турција?

– Како да не се сеќавам, брате, пред да заминеш ти преспа во нашата куќа во Загорчани!

– Така е, брате. Знаеш ли зошто заминав скришум и ненадејно.

– И денес се прашувам. И многумина се прашуваа, ама одговор немаше, и кога се врати од Цариград, сите се чудеа зошто си се вратил.

– Се сеќаваш ли на француските офицери и на нивниот командант Едуард Мортје, кој се ожени за нашинката Софија и придонесе многу за Поградец, дури и за неговото ослободување.

– Се разбира дека се сеќавам, ти беше негов преведувач и те почитуваше. Командантот не беше вљубен само во Софија туку ги сакаше и нашите полифони песни. Велеше дека во нив се крие мистеријата на нашиот опстанок.

– Ете тој ми предложи да заминам во Цариград или во Париз, да се спасам од последиците на една клевета дека ме видел еден есадистички офицер и дека наводно сум

пренесувал информации во корист на Есад-паша Топтани.

– Па, зар Есад-паша Топтани не беше во служба на генералот Морис Сарај, командант на Источната армија со седиште во Солун, со неговите петстотини заптии во служба на Французите?

– Тешко е, мој Трине, да се разберат сите тајни на Сојузниците во Големата војна. Но, сигурно е дека француските војници и офицери, кои сами по себе и беа жртви како луѓе, лесно ја разбираа стратегијата на нивните надредени генерали, и тие најдени во непредвидливите стратегиски маневри на Сојузниците ја разбираа трагедијата на балканскиот човек како подредена жртва. Таков беше и генералот Морис Сарај и неговиот близок пријател од војното поле командантот Едуард Мортје...

Трим продолжуваше да слуша со „четири уши“, иако и натаму се оддалечуваа од Цариград и не можеше да разбере каква врска имаше командантот Морис Сарај со Цариград. Но, набргу тајната му беше разјаснета:

– Генералот Морис Сарај, со сојузничката војска составена од војници и офицери од дваесетина народи во составот на британската и француската војска, повеќе години беше речиси закопан во рововите на Балканот, чекајќи ја решавачката битка. Беше сменет и на негово место беше поставен генералот Франше Деспере, кој ја поведе жедната

војска за победа во одлучен бој со противничките сили...

Трим и натаму не беше на чисто дали Татко го доближува или го оддалечува од Цариград. Што бара сега кажувањето за генералот Деспере во приказката за Цариград од Татковото време. Продолжи внимателно да го слуша Татко:

– Генералот Франше Деспере ќе го означи своето влегување во заземениот Цариград со воена парада во христијанските делови на Пера. Генералот ја имаше ѕвездата да биде секогаш победникот. Според легендата, тој му ја одзел победата во Големата војна на генералот Морис Сарај. Но, тоа е друга историја...

Да се вратиме на нашата историја. Но, уште ова: генералот Деспере јавал на чело на воената колона на бел коњ, минувајќи крај насобраните граѓани, следен со френетични аплаузи. Се замислувал на белиот коњ на крилјата на историјата како влегува во вечниот Цариград како победник. Тој, одбран од судбината, како што велеле присутните на парадата, ќе го означи реваншот за заземањето на Цариград од страна на Султанот Мехмет I Освојувачот во 1453 година.

Трим Загорчани имаше впечаток дека Татко премногу се оддалечува од главната и непосредна тема – совети пред неговото заминување за Цариград, но, сепак, внимателно слушаше и се вдлабуваше во Татковите мисли

уверен дека тие, сепак, водат кон саканата цел. Но, не може да биде начисто каде го води сега Татко по француските победнички војски на парадата на генералот Франше Деспере во Цариград.

– И така, мој Тримере, Цариград не престанал да биде освојуван откако постои, го освојувале императори, војсководители, поворки од судбини, останувајќи на крајот и сами освоени.

Минал низ него и генералот Франше Деспере, победникот на победниците, со војниците од балканските боишта што останаа живи, со мароканските спахии, со алжирските коњици, со виетнамските стрелци, со сенегалските и со француските војници.

Сигурно се сеќаваш на нив, мој Тримере, на овие војници во Поградец. Ние речиси бевме врсници. Лесно се зближивме...

– Се разбира дека се сеќавам, често тие се чудеа на нашите полифони песни, ги слушаа со внимание, а понекогаш пееја со нас, повеќе како придружба, а често пееја песни со тажен призив од нивните далечни земји. Им се чинеа блиски нашите полифони песни, ги пленеше нивната носталгија и меланхолија...

XXXV

Цариград во времето кога Трим Загорчани се подготвуваше да патува, во 50-тите години на XX век, го немаше некогашното значење, каков што беше останал во Татковата меморија од 20-тите години на XIX век: град во кој султанот – калиф сè уште одржуваше службени односи со екуменскиот патријарх на Константинопол, архиепископот на Новиот Рим, со патријархот на Ерменците, еден папски нунциј и многу други верски претставници. Во Татковото цариградско време во градот не живееле повеќе од милион жители.

Градот може слободно да се нарече нов Вавилон. На чело на Османското Царство првиот султан Осман, туркменски водач што во 1299 година ќе основа емират, подоцна империја, ќе биде опкружен од неколкуте сопруги, черкески робинки, со евнуси дојдени од Судан, потоа неговите високи достоинственици потомци на христијански деца (собирани за да станат јаничари): унгарски големци, полски борци за независност, руски револуционери, обични галиоти.

Во цариградските калдрми се тркалаа и судбините на другите народи од големото царство: но, тука во прв ред биле асимилираните Арнаути стигнати до највисоките позиции на царството, почнувајќи од моќни садраземи, до угледни паши, познати војсководители, славни неимари, научници, кадии, поети, кои до крајот на животот ги мачело чувството дека сè постигнале во животот, но останале со одродена судбина, која со ништо не можеле да ја откупат. Да ја запеат изгубената полифона песна...

Тука биле и другите Арнаути што си останале за Турците засекогаш Арнаути, познати како улични продавачи на цревца, цигери (арнаутскиот цигер останал до денешни дни како специјалитет во турските ресторани), Лазите познати како веслачи, кримските Татари, Босанците, Курдите, Узбеците, Осетите, Кумиците, Чечените, Кабардинците, прогонети од Кавказ од Русите и многу други, како и Турците, дојдени од анадолиското плато, од бреговите на Црното Море.

Покрај овие муслимански народи, во Цариград се сретнувале и христијански народи како: грчки рибари на бреговите и островите на Босфорот, туркофони од центарот на Анадолија што го читале Евангелието печатено на турски, но со грчки букви, семејства на стари Фанариоти, наречени некогаш од Високата Порта господари од Влахија и Молдавија, тука биле и Евреите, Сефардите од Шпанија, Ашкеназите од Унгарија, Кариати-

тите од Русија, потоа Бугари, Романци, Срби, Македонци и други дојдени од Балканот, Асирци, Несторијанци, Јакобити, и потоа не-одминливите Левантинци, повеќе семејства од француско, англиско потекло, потоа Каталонци, проститутки од Марсеј, заштитени уште со француско-османските трговски договори, познати под името „capitulations“, за слободна и нецаринска трговија на Франција со Царството.

Арнавутите подолго од другите ги пееле за другите нивните тажни песни покрај брегот на Босфорот, понекогаш два-тројца, а понекогаш во групи. Свои песни во големиот Цариград во моменти на радост и тага пееле и припадници на други народи, но со текот на времето, како што маките нараснувале во секојдневната борба за парче леб, така стивнувала и песната.

Но, Арнавутите подолго време од другите ги пееле своите полифони песни, во чија смисла и тајна тешко можеле да навлезат самите Турци, но и цариградските туѓинци. Со текот на времето престана и полифоната песна на Арнавутите...

Историјата не познава покосмополитски град од Цариград, во кој се сретнале толку раси, толку незавршена историја, толку верувања, илузии, надежи и цивилизации. Речиси секој поединец од овие неброени народи сметал на една парцела за да го вгнезди својот живот. Но, дали било можно тоа...

Татко убаво знаеше за германските планови за Пробив кон Исток (Drang nach Osten), преку Цариград, за мостот помеѓу Западот и Истокот, излезот на топлите мориња, преку Цариград водеше и гигантскиот проект Берлин–Багдад. Цариград осамнуваше на Босфор како цел на западната колонијалистичка експанзија, но за други секогаш остануваше империјалниот велеград на Босфор. Рускиот цар Николај II, бугарскиот цар Фердинанд и царот Константин на Грција, сонуваа да бидат крунисани во цариградската Света Софија како императори на Новиот Рим. Цариград ќе го доживее падот на несудените претенденти да се крунисаат во славната црква-цамија...

Токму во овој Цариград, сведок на падот на империите што сакале да го освојат, да ѝ се одмаздат на Османската Империја за поразите во минатите векови, во Татковата свест ќе зачне идејата да ја пишува својата „Историјата на Балканот низ падовите на империите“ (Римската, Византиската и Османската).

Овој проект, како еден вид индивидуална балканска енциклопедија по углед на неговиот сонародник во Турција Сами Фрашери, еден од првите енциклопедисти на Балканот, Татко го доградуваше, го дополнуваше, го создаваше како вистински балкански лавиринт, кој никогаш не го заврши.

Во својот цариградски дел од животот ја почувствува апокалипсата на народите. Повеќе

од четири векови османската метропола ќе истрајува како среќен Вавилон.

Потоа ќе следува неизбежниот пад на овој Вавилон, крајот на господарот на судбината на народите. Ќе го почувствува присуството на Британците, кои сметале дека, ако го заземат Цариград, ќе го имаат и клучот на Блискиот Исток, од каде што би им биле на нишан Болшевиците, не би биле далеку од манипулирањето со Балканот.

Кога го напушти Цариград по завршените студии, Татко веруваше дека ќе го одржува проектот во далечната балканска касаба во својата родна Албанија. Но, и овде не престануваа претензиите на новите империи, како Англиската, Француската, Италијанската, Советската, Германската, да продолжат да го делат Балканот...

Стануваше очигледно дека беше невозможно Татко да му го раскаже целиот Цариград на Трим Загорчани, за тоа ќе беше потребно уште многу, многу време. Но Татко беше свесен дека тој во себе го носеше Цариград на својата младост, беше невозможно да му го пренесе на својот млад роднина.

Татко, ако беше преопширен во својата прикаска за Цариград, тоа пред сè се должеше на желбата во заминувањето на Трим во овој град, да го оствари неговото враќање, постојано задржано во неговите соништа и надежи. Веруваше цврсто во моќта на Трим

Загорчани да го освои и тој Цариград со својата судбина зашто тој беше непоколеблив борец кој по цена на својот живот може да остане верен на полифоната песна...

XXXVI

Според Татковите потраги во неговиот проект на „Историјата на Балканот низ падовите на империите“, не се паметело на Балканот, во Европа и светот, во една империја колку во Османската, во текот на петте векови на владеење, толку многу да се изменаат народи, религии, обичаи, да се менуваат граници, судбини на луѓето.

Најсилни беа делбите, мешањата, селидбите и егзодусите особено во XX век, кога беше означено конечното распаѓање на Османското Царство и создавањето на нова Турција, дело на Мустафа Кемал Ататурк. Тој во последните денови на август 1922 година ќе го запре освојувачкиот поход на Грците кон последното упориште на Турција – Анадолија.

Набргу ќе дојде до потпишување на Спогодбата за размена на грчкото население од Турција и турското од Грција. Сојузничките сили ќе започнат да го напуштаат Цариград, руските емигранти ќе ја продолжат својата емиграција кон Запад. Цариград набргу ќе го изгуби империјалниот блесок и космополитскиот дух, тој нема да биде ниту главен

град на Република Турција, туку тоа ќе биде континенталната Анкара.

По Втората светска војна, во 1945 година, Цариград ќе остане само со еден милион жители. Но, набргу кон овој град со митска слава, со најчудесни и убави џамии во светот, во кој и натаму ќе пристигнува од европските центри Ориент-експресот, ќе се слева непрекинато реката на масовниот егзодус не само од сите страни на Турција туку и од муслиманското население од повеќе земји што некогаш биле во составот на Османското Царство, посебно од Балканот, од Румелија...

Трим Загорчани не беше дел од историските поворки на албанските емигранти што се влевале во различни периоди, почнувајќи од XVI до XX век, во Османското Царство и во Република Турција, туку си беше посебен и одвоен случај. Може да се рече дека тој, како емигрант, замислуваше Цариград да му биде само етапа на патот кон Америка.

Тој не можеше да замисли дека во земја како Турција, во која многубројното албанско население (поголемо по број од родната земја), запрела да се пее полифоната песна и затоа реши конечно да замине во Америка. Но, судбината секогаш има подруги излези од замислените.

Трим во себе, сепак, си имаше резервен план да остане во Цариград доколку најде сонародници со кои би ја оживеал албанската

полифона песна во Турција. За ваква значајна цел, за чие жртвување му се заколна на Татко, вредеше за еден период да го одложи своето патување во Америка.

Трим не можеше со отворени очи да ѝ верува на судбината кога на цариградската железничка станица ги виде своите блиски роднини и пријатели, кои кога запре возот на перонот започнаа да ја пеат неговата омилена полифона песна, во која тој секогаш водеше како прв глас.

Трим, слегувајќи од својот вагон, веднаш го презеде првиот глас како во најубав сон во својот живот. Песната на полифонистите одекна во вревата на цариградската железничка станица, посилна од пискотот на возот кој пристигнуваше од Балканот.

Запреа забрзаните луѓе на перонот, препознавајќи го полифоното пеење од родниот крај, и набргу станаа нејзин придружен дел. Други, одминувајќи ја групата, препознаваа Арнаути и нешто нечујно коментираа меѓу себно.

Откако заврши песната, Трим со насолзени очи се поздрави со сите свои верни полифонисти од родниот крај дојдени во Цариград пред многу години. Се радуваа што меѓу нив ќе одекнува гласот на големиот полифонски тенор како повик и предизвик на дамна стишените арнаутски полифони гласови, подобро речено за стишените Арнаути, кои повеќе не ги пееја родните песни, се бореа во

себе со последните остатоци на мајчиниот јазик, задржан во одгласите на меморијата на своите предци.

Со Балкан-експресот на станицата Скерци во Цариград допатуваа и многу нови доселеници од тогашна Југославија, посебно од Босна, Косово, Македонија, од некогашната Румелија и од други краишта, според утврден договор меѓу Турција и земјата на преселниците од муслиманска вероисповед, некогаш преобратени Срби, Хрвати, Албанци, Македонци и други, селејќи се во најголем дел под притисок на политиката на режимот или доброволно. Нивниот прифат беше организиран од двете страни и тие беа следени од будното око на турските миграциски власти, веќе со големо искуство и од претходните трансфери на луѓе од Балканот кон Мала Азија.

Доселениците, меѓу кои и цели семејства, мајки со неколку деца, млади и стари, беа организирано прифатени од задолжените медицински екипи, беа брзо снабдувани со пакети со храна и вода. Најголемиот дел од пристигнатите емигранти остануваа на железничката станица во очекување на нови возови со дестинации кон внатрешноста на Турција.

Сите емигранти, дисциплинирани и како под команда, ги очекуваа наредбите и инструкциите на задолжените службеници за нивната натамошна судбина. Чекаа како скаменети на подвижната станица.

Неколкумина од албанските доселеници од Косово и од Македонија, меѓу кои имаше

полифонисти, охрабрени од полифоното пеење на Трим Загорчани и неговите придружници, во мали групи започнаа првин тивко, а потем и гласно да пеат песни од родниот крај. Посебно беше гласна една група пејачи од крај-езерска Преспа.

Албанците од Преспа најмногу се доближуваат до традицијата на пеењето на Трим Загорчани и неговата придружба на железничката станица. Преспанските пејачи речиси и инстинктивно појдоа да му се придружат на Трим, но беа јасно и гласно предупредени од задолжениот турски придружник да останат на своето место, наводно поради опасноста да не се загубат некаде во метежот.

Пораката беше јасна. Набргу стивна песната на Трим и неговите полифонисти, не оти тие не беа подготвени и орни да пеат друга песна, но веднаш сè стана јасно откако друг службеник од миграциските власти во придружба на униформирано полициско лице, со дебела жолта фасцикла, од која сиркаа документи за текот на судбините на новите Турци – државјани или времени емигранти, на извежбан албански јазик, но со изразит турски нагласок, му се обрати на штотуку пристигнатиот емигрант:

– Дали сте вие Трим Загорчани, емигрант од Скопје, испратен од југословенските власти на пат за САД преку Турција!

– Да, јас сум тој!

– Дали ги носите сите потребни документи од тамошните власти?

– Се разбира, сите документи се со мене.

– Тогаш појдете со нас во миграциското биро!

Присутните полифонисти се вознемирија. Значи, Трим ќе замине во Америка! Дотогаш ќе остане во полицијата?! Тој не ќе може да пее! Пусти беа нивните надежи да ја оживеат, колку–толку, нивната албанска полифонска песна во Турција.

Некои од присутните сакаа да реагираат, но, сепак, се воздржаа, едноставно во мигот не знаеја што да речат, како да се однесуваат. Ги оставија работите на судбината. Но, набргу се смирија, откако турскиот службеник со помирлив глас им рече:

– Бидете спокојни. Господинот Трим Загорчани веднаш ќе ви се врати, само да завршиме неколку неопходни формалности. Потоа можете со него да одите каде сакате, дури и да пеете...

Полифонистите ги обзеде неопислива радост. Трим повторно ќе биде нивни, ќе ја води полифонската песна. Од радост тие започнаа нова песна, додека Трим се оддалечуваше од нив и го пееше тивко својот дел од полифонската песна...

XXXVII

Трим им го остави малото жолто куферче на полифонистите, потсвесен гест дека ќе се врати, и појде со двајцата придружници кон емиграциското, биро кое беше во посебна мала зграда близу до железничката станица.

Во оваа зграда речиси не влегуваа обичните доселеници чиј правец на движење беше претходно утврден кон различни помалку населени краишта на Турција. Тие по автоматизам, поради наводно османско-исламско државјанство на предците во Османската Империја, со обичен документ, некогашна лична карта или со тапија на нивно земјиште, се здобиваа брзо со турското државјанство.

Но, случајот на Трим Загорчани беше од посебен карактер, тој остануваше, како што му рече еднаш на Татко: емигрант на животот, башка емигрант...

Трим се најде во еден од кабинетите на емиграциската зграда. Го очекуваше крупен маж со густы мустаќи, на свои педесетина години, налик на турските високи функционери. Над неговиот работен стол беше поставен голем портрет на Мустафа Кемал Ататурк.

Трим првин се загледа во фотографијата, а потоа кон функционерот пред себе.

– И мртвата душа на Ататурк управува со живите души на Турците, по сè што стори за нив и за Турција – си помисли Трим во себе.

– Сигурно и вие му се восхитувате на нашиот Ататурк. Но, вие имате и посебни причини да му се восхитувате, има луѓе што веруваат дека во неговите жили течела и арнаутска крв.

Без Арнаутите тешко ќе опстанеше толку долго Османското Царство и тешко ќе се создадеше нова Турција...

Трим Загорчани беше изненаден и речиси збунет од толку силните и дотогаш нечуени проарнаутски зборови на еден турски функционер, беше среќен и од брзата доверба со која се здоби, просто не му се веруваше тоа што го слушаше.

– И во моите дамари тече арнаутска крв. Моите предци во Цариград се доселени уште во XIX век од Влора. Долго време го задржаа арнаутскиот јазик, а уште подолго нивното групно пеење. Но, кога кај потомците, стигнувајќи до мене, исчезна арнаутскиот јазик, а подоцна и пеењето, ние конечно станавме Турци... – продолжи турскиот висок функционер.

– Јас, почитуван беј ефенди, сè уште ги пеам истите песни и не мислам да прекинам да ги пеам додека сум жив. Бев и учител по албански јазик во мојата земја, односно по арнаутски, како што го нарекувате...

– Па, тогаш што бараш, брате, во Турција? Тука Арнаутите се одамна само Турци и повеќе не ја пеат својата групна, односно полифона песна, како што ја нарекуваш.

Тие, за волја на вистината, може да се рече дека станале поголеми Турци од Турците, позагрижени за иднината на Турција од самите Турци. Не може ништо да се промени во нив. Да можеше, тоа ќе го сторела нашите предци, така било и ќе остане...

Впрочем, да се вратиме на вашиот случај: вие сте меѓу заминување и останување во Турција?

– Јас сум дојден во Цариград за потоа да заминам во Америка.

– Значи, имате посебна цел што сте допаувале во Цариград и по извесен период да заминете во Америка?

Иако функционерот го продолжи разговорот со службен тон, Трим имаше чувство дека не ја загубил неговата доверба, и верувајќи во неговите искрени зборови, тој продолжи со доверлив тон:

– Јас сум, Ефенди, башка судбина, ми беше премал Балканот, со сите тие граници како пајажина, па појдов низ светот, веќе бев во Аргентина, кај што сретнав многу Арнаути, кои уште ја пеат нашата групна песна.

А, сигурно сте во тек дека и мојата кутра Албанија заврши во сталинистичкиот кафез на Балканот, кај што и народот повеќе

не ја пее групната, односно полифона песна, а и кога ја пее, содржината ја одредува на целите на натрапничката власт да го држи народот покорен...

Нема поголемо самоодредување. Кутрите Арнаути станале поголеми сталинисти од Русите сталинисти во СССР. Кутрите! Да се чудиш, брате, да не се дочудиш. Ние сме народ на крајности...

– Те разбираам, брате, судбината ти го одредила името Трим (јунак) и таков да останеш во животот. Но, дамна мина времето на големите јунаци. Нека биде Севишниот со тебе!

Во границите на моите овластувања и моќ, јас ќе ти помогнам и ќе бидам на твоја страна. Но, мора да ми кажеш во каква работа би минал три месеци во Турција. Да беше за помалку време, ќе важеше друга побрза и полесна процедура.

– Арнаут му верува на Арнаут, колку и да го одродиле другите. Ти давам беса, чесен збор, ќе ти ја кажам вистината зошто би сакал извесен период да останам во Цариград, ако даде бог и засекогаш, или ќе појдам во Америка, или ќе се вратам во Албанија, ако гаволот си оди оттаму!

Имам јас во Скопје пријател, род ми е далечен, но го сакам и почитувам повеќе од брат, да му даде Севишниот долг живот. Тој е по татко Арнаут, а по мајка Турчин. Или според некои цел Арнаут, ако постои баш

таков! Мешана, но не домешана крв. Неговата мајка Хазбије ан'м е прва братучеда на Али Фети-беј Окјар.

Функционерот, изненаден, ја подигна главата од досието на Трим, кое го имаше пред себе, и веднаш изреагира:

– Али Фети Окјар, и тој со потекло од Македонија, некои велат дека и тој бил од арнаутско потекло, беше собрат на Мустафа Кемал Ататурк, беше министер и во Царството и во Републиката, но беше во првите редови во сите битки за создавање нова Турција, беше прв премиер на Република Турција, министер за внатрешни работи, претседател на Парламентот на Република Турција, министер на правдата. Остана верен на идеалите на Ататурк и по неговата смрт. Нова Турција ќе се движи според неговиот ум во иднина...

– Синот на Хазбије, мојот пријател Ариф-беј Ахмет Сулстарова, подоцна Старова, од Поградец, студираше правни науки и исламска филозофија во Стамбол, живееше кај својот вујко Али Фети-беј. Во една пригода се сретнал и со Ататурк во присуство на Али Фети.

– Дали ви кажал што му рекол Ататурк во таа пригода?

– Да, му рекол, меѓу другото, дека Турција имала потреба од нови, оформени кадри како него? И дека би било добро да остане

засекогаш во Цариград и да го прибере семејството од Румелија.

– И што му одговорил тој на великиот Ататурк? И што сторил тој потоа?

– Му се заблагодарил на честа... Го убедувал и неговиот вујко Али Фети да остане во Цариград, да не ја одбие историската понуда на Ататурк, ама фајде немало.

– И на крајот заминал од Цариград! – рече функционерот со тон на недоверица.

– Останал до дипломирањето на Факултетот за правни науки, потоа се здобил и со адвокатската лиценција и се подготвувал конечно да замине.

– Си поиграл со судбината! – рече замислено функционерот.

– Бил готов на тоа... – потврди Трим.

– Но, кој би можел да ја разбере таа *arnavut inadi* (арнаутска глава) – рече функционерот. – И што сторил на крајот, дали, сепак, се премислил.

Таква среќа не се испушта. Не се среќнува Ататурк двапати во животот! Ама, баш Арнаутин?! Друг тоа никогаш не би го сторил. Не ми се верува дека можел да замине!

– Заминал, заминал на крајот од својот Цариград, се збогувал со својот вујко Али Фети, со својата иднина во нова Турција!

Се вратил во Албанија. Цариград исчезнал од неговиот реален живот, но останал во

секавањето, носталгијата, а понекогаш и во налети на меланхолија!

– Дали некогаш посакал да се врати во Цариград?

– Никогаш повеќе! Барем така ни велеше, но никој не можеше да му влезе во душата!

– Но, што велеше, притоа, како го мотивирал своето збогување со Цариград?

– Никогаш не говореше за своето цариградско време, сè што се дознаваше се откриваше од други, од трети. Оставаше само да се претпостави...

– Како стасал од Албанија до Скопје, главниот град на новата југословенска Народна Република Македонија, а не завршил во Цариград на својата младост?

– Е, тоа е долга приказка. Но, накусо се сведува на: Балкан, војни, селидби...

Тој се радуваше на моето заминување во Цариград. Со него во младоста, во нашиот роден Поградец крај Охридското Езеро, ја пеевме нашата полифона песна на сите годишни времиња на животот.

Во Скопје, кај што се вгнезди неговото емигрантско семејство, ние, пребегани емигранти, главно од Албанија, често ја пеевме полифоната песна на слободата пред да го продолжиме патот на емигрантската судбина во Америка, Австралија, дури до Нов Зеланд...

Ариф-беј (ареф на старотурски значи учен, умен), не само што името така кажува,

е многу учен човек, целата куќа му е исполнета со книги, од Цариград во Поградец донесе два куфери полни со книги, не можеа да се начудат луѓето на толку донесени книги од печалба во туѓина. Тој често на чардакот од нивната куќа над Езерото, опкружен од своите книги, постојано нешто пишуваше, како да поттокмуваше нешто нестокмено во својата душа, а има ли стокмена душа?

Во една пригода ми се довери дека собира важни податоци од своите книги, но и од кажувањето на старите за да ја напише книгата на својот живот „Историјата на Балканот низ падовите на империите“...

Ми кажуваше во доверба, само мене тоа ми го кажуваше, дека во книгата ќе ги открие и тајните на своето цариградско време, ќе пишува за својот вујко Али Фети Окјар, со кого имаше постојани средби во клучните времиња од значење за нова Турција и конечно ќе ја открие својата тајна зошто не ја прифатил поканата на Мустафа Кемал Ататурк да им се придружи на основачите на нова Турција.

Но, тој беше и остана во душата полифонист од голем ков, умееше да внесе зборови во песната како звучни бисери, во кои се криеја блескави вистини за Арнаутите.

Кога ја пеевме заедничката песна крај Езерото, но подоцна и како емигранти во туѓина, не само што се чувствувавме посилни и непобедливи, понепреселиви од родната

земја туку и имавме чувство дека полифоната песна нè поврзува сите во времето, нè поврзува со нашите исчезнати и тие што ќе се родат.

Не можеше мојот пријател да ја замисли својата „Историја на Балканот низ падовите на империите“ без да ѝ посвети значаен дел на полифоната песна.

И затоа тој мојата емигрантска судбина, како траен и неумолив полифонист, моето искуство од полифоната песна во светот, посебно од Турција, сака да ја употреби за својата книга. Сака да ѝ посвети посебно поглавје на нашата полифонија...

Тоа беше за мене голема чест: останува да најдам одговор на простото прашање: зошто престанала полифоната песна на Арнаутите во Турција, на тие што не се враќаат во родната земја, кои остануваат до крајот на животот со нивна земја без враќање...

XXXVIII

Времето во цариградската железничка станица „Секерчи“ брзо минуваше. Пристигнуваа други возови со нови емигрантски судбини од земјите на некогашното Османско Царство, најмногу од балканска Румелија.

Цариград стануваше крстопат на новите емигрантски судбини. Еден воз криеше друг, додека овој не заминеше, за да му го отстапи местото на новиот воз со емигранти-доселеници. Брзо се менуваа возните редови кон сите правци на земјата каде што требаше да запрат преселничките судбини.

Перонот беше исполнет со стотици луѓе дојдени за да ги пречекаат своите роднини, кои требаше да се населат во Турција засекогаш. Се мешаа невидени бои на чудесните посрмени носии на моми од далечните планински села, за првпат облечени откако станале невести. Се чинеше како да се пренесува еден свет во друг во потрага по спасоносен излез во бескрајот на човековото постоење...

Групата полифонисти што го чекаше Трим да излезе од перонот се упати кон зградата на емиграциското биро. Пред згра-

дата со жолто-црвеникава фасада со неколку барокни обележја, изградена уште во времето на Османската Империја, беше извишена скулптура на Мустафа Кемал Ататурк во бел мермер, на местото на статуата на последниот султан на Царството.

На самиот влез, над кој се вееше националното турско знаме, полифонистите започнаа да пеат нова песна, оставајќи место за гласот на Трим, кој не доцнеша да им се придружи од вториот кат на зградата. Тој на крајот на песната се појави на прозорецот од кабинетот, ги поздрави пејачите, најавувајќи дека брзо ќе им се придружи.

Функционерот на емиграциското биро не можеше да ѝ се начуди на оваа необична појава и игра на арнаутските полифонисти, никогаш невидена во неговата кариера на железничката станица во Цариград, каде што ги пречекуваше емигрантските судбини и ги распоредуваше во натамошниот тек на животот.

Трим многу брзо му стана мил и близок, како да се познавале одамна и како да ги поврзувало нешто заедничко што не можело да се објасни што е, а било тука, силно, трајно, неповторливо.

– Твоите верно те чекаат! Но, пред да заминеш треба да се пополнат неколку формулари за твојот тримесечен престој во Цариград во својство на албански политички емигрант.

Биди начисто дека додека не се определиш за турско државјанство или за пат во некоја друга земја, секогаш ќе бидеш сомнителен албански политички емигрант. Не е лесно да носиш ваков товар, особено кога се знае дека потекнуваш од земја на агресивна комунистичка сталинистичка политика, која ја води режимот на Енвер Хоџа.

Но, ти формално си испратен од Југославија како албански политички емигрант кој илегално ја напуштил Албанија поради немирење со комунистичко-сталинистичкиот режим и со тој статус би бил прифатен во САД, би добил азил, потоа привремен, па постојан престој, а на крајот и државјанство. Но, и таму нема да ти биде лесно...

Трим Загорчани внимателно слушаше. Неговите клучни планови во Турција ќе се одвиваат и, дај Боже, ќе се реализираат според предвидувањата. Трите месеци ќе бидат бездруго доволни за да се истражи албанското полифоно пеење во Турција и евентуално да се поттикне некој негов тек, уверен дека е тоа можно по неочекуваниот пречек на албанските полифонисти на железничката станица.

Сигурно ќе има со што да го израдува својот пријател во Скопје. Оваа надеж најмногу ќе го крепи да оствари успешна мисија во Цариград. Првите впечатоци уште при првите чекори во Турција ветуваа. Ако пеат сите како на станицата...

Функционерот, небаре во тек со мислата на Трим за неговиот престој во Турција, се огласи:

– Такви се правилата за политичките емигранти, но и за другите туѓинци што престојуваат во земјата. Постојат и исклучоци, во многу ретки случаи може да продолжи престојот, но на кратко време. Постои само една можност да останете засекогаш во Турција!

Трим до овој момент воопшто не размислуваше за можноста да остане во Турција засекогаш. Тоа никогаш не било во неговите планови и мисли. Функционерот го забележа променетиот израз на лицето на Трим, кој не го криеше своето изненадување од посочената можност да остане во Цариград.

Во моментот додека Трим се мислеше што да одговори на претпоставката на функционерот, во кабинетот се слушнаа звуците на новата песна што ја пееја полифонистите. Прозорците беа целосно отворени и песната убаво се слушаше. Трим, поттикнат од звуците на песната на која сакаше да ѝ го придружи својот глас, му рече решително:

– Јас сум дојден во Цариград за да заминам. Можеби само полифоната песна може да ме задржи во земјата, доколку успеам да ги откријам нејзините дамна секнати извори во душите на Арнаутите, сега заколнати Турци! Доколку ја оживеам во нив песната на предците и пееме заедно, јас ќе останам што е можно подолго време...

– Искрено речено, лично, но и официјално, јас не Ви посакувам на таков начин да буричките во душите на некогашните Арнаути.

Што би се случило со Турција ако сите доселени Арнаути посакаат да ги пеат старите полифони песни, да го побараат својот арнаутски јазик, да побараат отворање училишта на нивни јазик? А, потоа и другите народи ќе посакаат да си ги пеат песните на своите јазици.

Ние нема повторно да создаваме Османско Царство, со старите милети, од кои никнаа новите балкански држави-нации и здружени со големите сили нè поразија и нè потиснаа каде што сме денес.

Ние го разбираме страдањето на тие што се различни од нас, но и тие треба да го разберат нашето страдање дека од распаднатото царство ја спасивме турската душа.

Внимавајте, лесно би можеле да го предизвикате вниманието на нашите безбедносни служби и тогаш не е исклучена можноста да останете во Турција, но не како полифонист, туку како затвореник, или да бидете протеран засекогаш...

Мое е искрено уште на вратите на Турција да те предупредам, за да знаеш кој пат да фатиш и во добро и во зло. Верувај, јас ти го сакам доброто како Арнаутин на Арнаутин...

Трим не ги очекуваше овие предизвикувачки укажувања од турскиот емиграциски

функционер, кои можеа да се разберат и како закана за емигрантот и за неговото движење од земја во земја. Но, Трим не би бил доследен на своето име доколку не ја водеше како емигрант на животот и големата битка првин со балканските и потоа со другите светски граници, со границите воопшто, со границите надвор од територијалните обележувања, со границите помеѓу судбините на луѓето, помеѓу стратегиите на државите, границите помеѓу нациите, границите помеѓу сè што постои, живее и умира.

Емигрантот Трим границата ја сметаше за најголема манипулација што ја измислило човештвото и од која никогаш нема да се ослободи. Трим во потсвеста, со својата дружина албански идеалисти негуваше надеж дека единствено албанската полифона песна ефикасно им се спротивставува на границите.

И сега беше готов да му говори на турскиот функционер дека со толку списи, упати, правила, полициско надгледување, судско пријавување, емигрантот се чувствува како човек врзан со најсилни и многубројни гранични синцири. Но, Трим молчеше како закован пред функционерот, а и песната на полифонистите повеќе не се слушаше...

Функционерот ја забележа промената во изразот на лицето на Трим и продолжи со смирен и на моменти благ тон:

– Но, да се разбереме, пријателе, да повторам, мое е да Ви укажам на нашите про-

писи за емигрантите што не престануваат да ја населуваат нашата земја.

Денес во Турција живеат околу триесет милиони жители, но, верувајте, земјата може да храни до сто милиони луѓе. Земјата е повеќепартиска и демократска, со пазарно стопанство, значи капиталистичка. Како и другите европски земји што ја поразија Османската Империја, како развиени држави-нации, и Турција денес мора да мине низ таа фаза...

Трим имаше толку ум и знаење дека први жртви на националната хомогенизација на турската држава-нација и натаму ќе бидат кутрите Арнаути, но и другите народи што живееле во Османското Царство, кои некогаш ги обединувала заедничката муслиманска религија.

Зар нацијата ја немаше функцијата на религија? – се праша во себе Трим. Но, тој не сакаше со турскиот функционер да ја води дискусијата кон тие води. Работите беа прејасни...

– Ти, пријателе Трим, ќе можеше слободно и сигурно, несметано, да бидеш со твоите арнаутски полифонисти, пеењето нема никој да ви го забрани, но ти со својот деликатен емигрантски статус секогаш ќе бидеш невидливо следен и надгледуван, до крајот на престојот во Турција... Јака ти душа...

Како што веќе ти реков, ти можеш кога сакаш да побараш и лесно да добиеш турско државјанство. Во тој случај никој нема да те

следи и ти ќе станеш дел од турската граѓанска или, ако сакаш, национална маса. Тогаш пеј колку сакаш со твоите полифонисти. Турски народни песни ќе ве надгласат.

Дури и арнаутските полифонисти ќе можеш да ги следиш од нова перспектива. Ќе пеете едно време како и претставниците на многу други народи чии песни престанале, завршиле во заборав, исчезнале. Тогаш тешко ќе ги подигнете и арнаутските полифонисти, а со време и во вас ќе стивне песната, полифониот повик упатен кон другите...

Трим внимателно и натажено го слушаше функционерот, кој како да беше фаталниот емигрантски Кербер кој ги ослободуваше емигрантите од душите и ги испраќаше во другиот живот, далеку од границите на својата довчерашна татковина.

Тој беше по потекло баш Арнаутин, но беше верен на новиот „хомоген турски идентитет“. Беше свесен дека овој идентитет ја губи шансата да биде одржуван од повеќе различни извори. На моменти беше готов да го сожалува Арнаутинот на границата на железничката станица „Секерчи“ среде Цариград, но брзо почувствува дека можеби е тој за сожалување.

Кој можеше да ја разбере емигрантската душа?

Утеха му беше дека само Севишниот ќе одреди кој е во право! Функционерот ја почувствува загриженоста на Трим по овие

неутешни зборови и се префрли на друг, поприфатлив терен, кој требаше да создаде ново расположение.

– Според документите од твоето досие, макар во поодминати години, ти си уште ерген. Во Цариград има многу убави моми, лични-прелични, овде мешањето на расите го направило своето.

Доколку овде со ожениш во текот на триве месеци, а по тој повод би можел да добиеш и продолжување на визата најбрзо што е можно, се разбира со моја дискретна интервенција, ќе добиеш турско државјанство. Има уште еден услов што мора да го исполниш како нов Турчин: ќе мора да си го промениш името и презимето!

Трим беше изненаден од новиот тон и содржина на разговорот со функционерот. По бастунот, тој сега на Трим му го покажуваше морковот. Женачката, си мислеше, може да биде привлечен мотив за Трим да остане во Турција. И тој сега како да го прифати новиот предизвик на функционерот:

– Не Ве разбираам зошто би требало да ги променам името и презимето ако примаам турско државјанство? Тоа ти е, пријателе, како да те тераат да се одречеш од себеси! Не би можел тоа никогаш да го сторам по цена на сите државјанства на светот. Јас еднаш сум Трим Загорчани и тоа е засекогаш!

– Така е според прописите, доколку се решиш на прием на турско државјанство,

првин треба да се избере баш турско, односно муслиманско име...

Други го смислиле законот, избраниците на народот го прифатиле. Закон си е закон! Речиси и немало емигрант што не ја прифатил промената на името и презимето примајќи го турското државјанство.

Трим веднаш помисли на последиците од промената на името и презимето на емигрантите. Тој во тоа гледаше нова граница помеѓу себеси и своите, помеѓу турските Арнаути со нови имиња и нивните блиски.

Во главата му се вртеа и други претпоставки, последици од промената на името и презимето. Тој го погледна функционерот со кренати веѓи, со наковстрешен израз, но, сепак, ништо не изустуи. Остана трпелив до крај, иако тоа не му беше својствено.

Функционерот си продолжи по своето:

– За тебе промената на името не би била воопшто тешка и со последици. Ти како Трим, односно „јунак“ на арнаутски, може да станеш Арслан (лав), новото име ти прилега, но презимето би морало да се промени, Загорчани звучи словенски – мора да најдеш турско или муслиманско пригодно презиме!

Ако решиш да примиш турско државјанство, јас сум тука, ќе ти помогнам од почеток до крај, додека конечно не станеш Турчин, кој друг би ти помогнал, ако не Арнаутин на Арнаутин...

XXXIX

Разделбата меѓу функционерот и Трим Загорчани беше срдечна и пријателска, како да се познава одамна, а не неполн час. Функционерот му ја даде на Трим и својата службена и приватна адреса, заедно со телефоните, нагласувајќи му дека за секаква потреба или помош може да му се јави, а посебно ако реши да прими турско државјанство. Дури му рече ќе го покани дома, да се запознае со неговите родители, кои не го заборавиле арнаутскиот, тоскиското наречје, ниту групното пеене.

Дури би можеле и да запеат заедно. Потоа функционерот го допрати Трим до самиот влезен праг на емигрантската зграда. Тука веќе полифонистите подготвени со вториот и третиот глас, со групата, го чекаа првиот глас на водачот на песната Трим Загорчани.

Глетката беше единствена и необична за минувачите крај цариградската железничка станица. На чело на малата поворка беше распеаниот прв глас на Трим Загорчани со арнаутските полифонисти. Ова беше триумфално стапување на Арнаутиот полифонист во Цариград...

Во Цариград имаше албански доселеници од повеќе генерации од некогашната каза Старова, близу самото Охридско Езеро, од гратчето Поградец на самиот езерски брег. Преселбите започнаа, како и од другите албански предели, уште во далечниот XVI век, по промената на Бога.

Албанците со стариот Бог се спасуваа по отпорот и поразот на легендарниот Скендербеј минувајќи го Јадранското Море, населувајќи го јужниот дел на Италија, во Калабрија и Сицилија, додека другите, со променетиот Бог, најголемиот дел се упатуваа кон Исток, стигнувајќи дури до Цариград и подалеку – имаше некои стигнато до Египет, други до Украина...

Трим Загорчани имаше добиено од Татко солидни и јасни податоци за преселените семејства од крајезерските предели, почнувајќи од нашите семејства дури од почетокот на XIX век дојдени овде. Можеше лесно да се следи, според сеќавањата и кажувањата на останатите блиски, кога и каде заминале нивните семејства, до какви позиции биле во Османското Царство и какви места зазеле во нова Турција, се разбира, откако го примиле турското државјанство.

На Трим Загорчани му беше програмиран речиси секој ден од предвидениот тримесечен престој во Цариград. Немаше Турчин Арнаутин од родниот крај што не сакаше да

се види со Трим и да се распраша за блиската рода што живееше во Албанија со старото име и презиме.

Трим имаше силна меморија и бистар ум. Како некогашен прв полифонист, немаше човек што не го познаваше, а и тој познаваше многумина, па лесно и целосно одговараше на прашањата што му се поставуваа.

Трим го гостеа на вечерата со најдобри арнаутски јадења: со секакви мезалаци, со тikuш и петаник, како и со други пити печени под сач како во родниот крај, со елбасан тава, со арнаутски цигер и кукурек, со тави со ѓувеч, со многу слатки, со алва, баклава, кадаиф, шеќер паре...

Имаше минато многу години, уште од пред војната, кога се пееја полифоните песни крај Езерото дури два-три дена и ноќи, со мезење на печени јагниња, откако се гостел и пеел Трим. Оваа вечер првпат се гостеше како некогаш, по многу години речиси гладување во пустите патишта на туѓината.

На крајот на вечерта во секоја арнаутскотурска куќа во која беше поканет и угостен Трим, тој ја започнуваше со тивок глас полифоната песна, во која ги внесуваше значајните настани од родниот крај, се споменуваа и имиња што беа во роднински врски со присутните, дури и славни Арнаути што водеа битки со војски на османски паши.

Другите гласови на придружбата беа тивки и во функција на првиот водечки глас

на Трим. Всушност, тоа не беше само пеење туку возвишено тажење за судбината, за судбината што не умира, но во која се умира.

На сите им навираа солзи. Беше тоа колективно тажење за исчезнатите по многу, многу години. Во мигот додека ги слушаше распеаните Арнаути полифонисти, кои ги повикуваа со тажачките гласови своите дамна исчезнати – пред педесет, седумдесет или сто години, тие како да беа на денот на нивното исчезнување.

Трим во тие мигови се сети на еден запис на Евлија Челебија од XVII век од Цирокастро, кога слушал како во еден храм луѓе оплакувале блиски починати пред шеесет, седумдесет, сто години.

Што и кого оплакувале овие луѓе? Не престанале да се пластат прашања во свеста на Трим, за кои во моментот немаше одговор.

За престојот на Трим Загорчани се дозна и во цариградската централа на Албанската политичка организација, која овде постоеше уште пред војната, но со мошне развиени активности под дискретна контрола на турските полициски власти.

Режимите се менуваа, но арнаутските емигранти секогаш беа следени од специјални полициски служби во разни земји. Тие дури заеднички го следеле нивното движење и разменуваа информации.

Трим Загорчани првин се јави во овдешната Политичка организација на албанските

емигранти, а истиот ден беше приредена вечера во чест на неговото доаѓање во Турција. Тој не очекуваше вакви почести и приеми, а и не беше навикнат на нив. Никогаш, ниту во сон, не претпостави што го очекува!

Трим Загорчани со своите пријатели чекореше по врвиците на Татковиот изгубен цариградски рај, чекореше како некогаш Татко по авенијата Истиклал кон хотелот Пера, каде што беше поканет на вечера од арнаутскотурските бивши емигрантски угледници на Политичката организација на албанските емигранти и емигранти од странство.

Во близина ја виде извишената повеќекатница на хотелот Пера, изградена во европски стил во 1892 година за сместување на патниците од возот легенда Ориент-експрес, кои стигнувале од Лондон, Париз и други европски градови.

Додека чекореше кон хотелот Пера, Трим се сети на Татковите описи на Бејоглу, каде што се извишуваше зданието на хотелот Пера, кој беше еден вид Пандорина кутија на цариградската историја, во кој престојувале императори, цареви, личности со светска слава, како на пример: британските кралеви Џорџ V и Едвард VIII, германскиот крал Гијом II, рускиот цар Николај II, кралот на Бугарија Фердинанд I, австрискиот цар Франц Јозеф I, персискиот цар Риза Пахлави, во различни периоди Мустафа Кемал Ататурк (во собата 101, денес музеј) и други славни личности.

Трим си спомнуваше од разговорите со Татко дека тој често доаѓал во ресторанот во хотел Пера, во кој испишувал страници на својата „Историја на Балканот низ падовите на империите“. Овде, во близина на духовите на императорите, најчесто размислувал за бурните и непредвидливи, силни и натрапнички бранови на балканската историја, на подвигот на Мустафа Кемал Ататурк да им се спротивстави на овие бранови. Во близината ја следел играта на медитеранското сонце врз смирувачките бранови на Златниот Рог.

Татко уште му се исповедал на Трим дека терасата на ресторанот на Пера неколкупати се сретнал со својот вујко Али Фети, станувајќи сведок на бурната турска историја во дваесеттите години на XX век. По разговорите запишувал нови страници во својата Историја, а незапишаното од разговорите со Али Фети се вкоренило засекогаш во длабочините на неговата душа....

Набргу, со мислите за Татко, Трим влезе во големиот салон со купола на централниот ресторан на хотелот, во кој во едно од поголемите сепареа требаше да биде вечерата во чест на албанскиот емигрант Трим Загорчани.

Покрај претседателот на Организацијата, Зија Бичакоглу, домаќин на вечерата, со сопругата, со долг емигрантски статус, со потекло од Берат, тука беа генералниот секретар Мефаил Караџа со сопругата, со неодам-

на примено турско државјанство, но со незавршен мандат во Албанската политичка организација, па Џон Кастриоти, потпретседател на Албанската емигрантска организација од САД, тука беше и Хисни Шара, претседател на Албанската политичка организација од Италија, но задолжен и за албанските политички емигранти во Франција, со својата сопруга, Французинката Клодин Шара, со белото кученце пудлица Мики, од кое никако не се одвојуваше, држено со кратко синцирче. Хисни Шара во бел елегантен костум и син шал, со бела паларија со сина кордела околу едната рака, беше најелегантно облечен на вечерата и по последна мода. Влијанието на Французинката Клодин беше очигледно...

Емигрантот Шара, претходно, пред војната емигрирал од Албанија во Франција, таму се оженил со Клодин и веднаш заминал во Италија, каде како претседател на Организацијата на албанските политички емигранти добил постојан политички азил и можност да патува во светот.

Со сопругата Клодин Шара ја споделил пасијата да собираат капачиња од шишиња. За време на престојот во Цариград собрале цел куфер капачиња, но едно капаче можело глава да го чини емигрантот Шара, кога под кренатите предни копита на два коња се наведнал да земе едно капаче, кое, според него, би било највредно во колекцијата, и им го покажува на присутните како доказ на неоче-

куваната авантура во Цариград. Среќата била на негова страна: ем главата му останала на место, ем капачето како драгоцен реткост за него, но и за Клодин, влегло во колекцијата, како вистински раритет од Цариград, кој гордо го покажуваше на вечерата како тешко освоено трофеј.

Крај госпоѓа Клодин Шара беше седнат потпретседателот на Организацијата на албанските политички емигранти од САД, Џон Кастриоти, со сопругата, во приватен и полуслужбен престој во Цариград.

Тој си имаше мака со кученцето на Клодин, и покрај тоа што тоа беше врзано околу вратот со позлатено синцирче. На вечерата имаше и асли Турци од Министерството за внатрешни работи, кои не му беа претставени на Трим, но лесно можеше да се претпостави нивната функција.

Трим не беше начисто со што заслужил ваков прием и третман, но претпоставуваше дека во тоа замешал прсти функционерот од емиграциското биро на станицата, кој веројатно арнаутскиот емигрант го претставил како необична и значајна личност, сигурно им говорел за роднинската врска на својот голем пријател, емигрантот од Скопје, со Али Фети Окјар.

И во Турција имало поволни информации за емигрантот Трим Загорчани, познат во повеќе албански емигрантски центри во Европа, дури и во Америка, за неговите емигрант-

ски движења во светот, но и како полифонист од прв ред, кој насекаде ги распевал албанските емигранти. Некои тврделе дека, откако пееле, продуктивноста во работата им се зголемила и затоа нивното полифоно пеење било толерирано од газдите дури и во процесот на производството...

Домаќинот на вечерата, Зија Бичакоглу, откако првин го поздравил почесниот гостин Трим Загорчани, претставувајќи го како познат емигрант во светот и ненадминат полифонист, потоа другите угледни гости од албанските политички организации од Италија, САД и Турција, ја изнесе тезата дека денес емигрантите не треба да претставуваат нужно зло на земјите во светот што ги примаат, туку шанса приврзаниците на хомогенизацијата на идентитетите, добро да разберат дека емигрантите носат нова надеж овие идентитети да бидат спасени, разбрани во нивната разноликост како човечко богатство и да се прифатат по мирен и цивилизиран пат, со вредностите на нивните разлики што ги носат од нивните родни земји, како носители на мултикултурната ера на човештвото. Откако им наздрави на присутните со арнаутска гроздова ракија, Зија Бичакоглу со возвишен глас продолжи:

„Емигрантите се носители на една нова мисија од големо значење за човештвото. Во нивните преселби, ексодуси, погроми, од идеолошка, верска

или националистичка природа, итне
шолку многу сирадале што не можат
никогаш да бидат агресивни, туку ми-
рољубиви и толерантни, прифатливи
и добронамерни.

Да го земеме само примерот на
нашот мултиемигрант Трим, на не-
говиот мајчин арнаушки јазик кој е
Загорчани, според родното место близу
охридското место во Албанија, учи-
тел по професија, но и траен емиг-
рант на својот живот, вечен полифо-
нис.

Уште од млади години нашиот
Трим ја минува албанско-југословен-
ската граница, означена и среде са-
мото Охридско Езеро. Неколкупати ја
минувал оваа граница, само Севиш-
ниот знае како, потоа ја минал и јуж-
ната грчко-албанска граница, повтор-
но со помош на Севишниот. Друго об-
јаснување нема!

И, така, ја минал еднаш грани-
цата со илвање преку Езерото, а
другаат преку наелектризиранот гра-
ничен бодликав шеп. Папувал како
емигрант дури до Северна и Јужна
Америка, сигнал до Аржентина. Таму
открил јато албански полифонисти,
ги обединил со својата песна, сакале
да го задржат, да иеат со него до
крајот на неговиот живот, но кој,

о̀ӣкако ӣро̀ӣа̀ӣува̀л низ Ар̀генѝина, ӣреку Бразил, сѐӣак, на чудење на сѝе, се вра̀ӣил во роднио̀ӣ кра̀ј. Вис̀ӣинскио̀ӣ емѝгран̀ӣ ӣ не се ӣредава само на ѐна зем̀ја...

И, ѐе го сѐга емѝгран̀ио̀ӣ Трим За̀горчани во нашѝа Реп̀ублика Тур̀ѝја, во сво̀а̀ӣа ӣрва османска ѝа̀ӣковина, до̀ден ӣо лѐгален ѝа̀ӣ о̀г Ско̀ѝје, о̀г Ју̀гославѝја, со докумен̀ӣи да го ӣродолжи сво̀о̀ӣ емѝгран̀ӣски ѝа̀ӣ кон Америка.

Дали знаѐе зо̀ѝшо е овде до̀ден? Нему му биле ӣреѝесни комунѝстичко-сѝалинѝстичка Албанѝја и со̀цѝјалѝстичко-комунѝстичка Ју̀гославѝја. Во родна̀ӣа зем̀ја не смеел да ја ӣее сѝара̀ӣа ѝолифона албанска ѝесна, ӣреѝворена во ӣро̀ӣа̀ганден звучен ѝлака̀ӣ на сѝалинѝстичкио̀ӣ режим, додека во комунѝстичка Ју̀гославѝја морал да ја ӣремолчува, да ја задржи во себе ѝолифона̀ӣа албанска ѝесна за да не биде ӣро̀гласен за албански на̀циона̀лѝст ӣ ӣреден̀ѝст, ѝо̀шоа да биде осуден ӣ ӣро̀шеран.

Нашо̀ӣ ӣрѝја̀ӣел, емѝгран̀ио̀ӣ Трим, си ѝос̀та̀вил ӣреѝешка, го̀лема задача за време на само еден човечки живо̀ӣ: ѝо̀ј сака да сос̀та̀ви еден жив звучен енцикло̀педиски а̀ѝлас за ѝоли-

фоноито иеење на Албанциите насекаде каде што живеат во својот...

И, затоа, по цена на жртвување на својот живот, што паѓа од земја до земја, како емигрант во кој секогаш се сомневат и не веруваат службите на земјите каде што престојува, како пријавен или непријавен емигрант, легално или илегално, без да се определат за државјанство на една од постојните земји...

Ние лично би сакале Трим Загорчани да останат засекогаш во Турција како нејзин државјанин, во која ќе може да ја иее и да ја шири својата полифонија иесна до крајот на својот живот...

Слушајќи ги овие зборови, турските гости од Министерството за внатрешни работи како по команда се погледнаа еден со друг и продолжија нешто да запишуваат во малите нотеси, едниот дури со заканувачки израз на лицето.

Госпоѓа Клодин Шара дискретно излезе со кученцето Мики, од разбирливи причини, додека Зија Бичакоглу со повисок глас, гледајќи првин во Трим, а потоа опфаќајќи ги сите други со бегол поглед, продолжи:

„Почитувани пријатели, уважени госпи, повикани сме да му го олес-

нине иајџојџ на наишојџ ирекален џолифонисџ, емиџранијојџ Трим Заџорчани, во неџовајџа, дозволејџе да речам, мисија да ја развива албанскајџа и свейскајџа џолифонија.

Неџовајџа мисија е комџлексна, сложена, за мноџумина речиси неосџварлива. Но, еден е Трим. Тој се наџрбил со речиси невозможнајџа мисија да биде човек инсџијџуција, да оживее збиднајџи блескави моменџи оо звучнајџа истџорија на својојџ албански народ.

Имало научници и има учени во свейојџ шџо џошеклојџо на албанскиојџ иденџијџејџ, како во ирв ред основојоложничкојџ на ијурскајџа кулџура и лексикоџрафија, но и на албанскајџа иреророба, Албанецојџ Сами Фрашери, кај нас џознајџ како Шасмедин Сами, џо џледале во иелазџискајџа, џојџоа во илиро-ијракискајџа џенеза, иако за иџакви хџиојџези немало доволно маџтеријални и јазични докази.

Величинајџа и џодвиџојџ на Трим Заџорчани и неџовајџа албанска џолифониска брајџија во свейојџ е во најџорџије и резулџајџије иреку авџономносџа на џолифониојџ звук, иреку звучнајџа авџономија, особено со чејџириџласнојџо џолифоно иеене, единсџивено во свейојџ забележано кај албанскиојџ народ, да се дојре до џоследниојџ слој на нивниојџ авџенџичен иденџијџејџ.

Овие Албанци, кои ја љееле љолифоната љесна ушље од љрасљариље анљички времиња на истљоријата, никому зло не му мислеле, љуку, во сушљина, љреку љесната љајчка го изразувае универзалниот љрајизам, за љрашаноста љред енијмата на љостљоетље, на живољољ и на смрљља...

Почљувани, кога ље, човек ја отљвора својата душа. Полифоната љесна ги изразува различниље слоеви на човековата душа, различната човекова сушљина. Нам ни љреосљанува, на крајот, да го разбереме овој емијранљ Арнауљин љолифонисљ со расљеана љолифона душа на љаљот кон заедничката среќа..."

Говорот на Зија Бичакоглу, познат турски филозоф и музиколог, ги воодушеви присутните, кои го поздравља со неподелен и долг аплауз. Само гостите од Министерството за внатрешни беа видливо резервирани.

Кученцето Мики беше преплашено од неочекуваниот аплауз, па госпоѓа Клодин Шара беше повторно принудена да го изведе надвор. Господин Шара живо и од срце ракоплескаше, загледан во неколкуте капачиња од ретки марки пијалаци, се радуваше што ќе може да ја збогати колекцијата со нови ретки примероци од Цариград.

Иако не беше предвидено друг да говори на вечерата, за да не се претвори таа во

собир на албанските политички емигранти
среде Цариград, сепак, се огласи потпретседа-
телот на организацијата на албанските емиг-
ранти во САД, Џон Кастриоти:

*„Почитувани присушни, дозволе-
тe само неколку зборови, понесен од
брилијантниот говор на нашиот дома-
ќин, еминентниот професор Зија Би-
чакоглу.*

*Ние денес живееме во време на
стиудена војна, блоковска и идеолошка
поделеност, во свет на граници, со Бер-
линскиот ѕид како симбол на подел-
бата меѓу Истокот и Западот.*

*Емигрантите, кои по цена на сво-
ите животи ги минуваат границите
меѓу нациите и државите, во потрага
по нов, поправеден свет, можеме да ги
сметаме за херои на нашето време.*

*Меѓу нив, секако, е и нашиот ве-
черашен гостин во Цариград, Трим За-
џорчани од Албанија. Понесен од иде-
алот да им ја врати на Албанците по-
лифоната песна со која се раѓале, жи-
веле, се бореле и умирале, иштувајќи
од земја до земја најчестото тајно и
скришно, ретко полуофицијално, како
овојпат, дојден од Титова Југославија
во Цариград, за постоа да продолжи во
САД, ние, албанските емигранти во*

Америка, со голема радост ќе го прифатиме и ќе го поддржиме.

Албанските доселеници доаѓале во Америка уште пред двесте години, кога се создавани САД. Повеќе наши генерации емигранти биле вградени во создавањето на најмоќната држава на светот. Во Америка живееле и дејствувале, меѓу другите, и архиепископот и претседател на Владата на Република Албанија, Фан Ноли, познат по своето книжевно творештво, но и по бесмртните преводи на Шекспир, Сервантес; истоа полицајот и преродбеник Фаик Коница, пријател на големиот француски поет Гијом Аполлинер, подоцна амбасадор на кралска Албанија во Вашингтон, ја жртвува својата европска книжевна кариера да се најде на фронтот на големиот авангардни автори, се определува за албанската дијаспора во Бостон, како издвач на албанскиот емигрантски дневник „Dielli“ („Сонце“).

Во еден период Фан Ноли и Фаик Коница ќе бидат водачи на големата албанска емигрантска асоцијација „Вајра“. Фан Ноли ќе влијае по Првата светска војна, на Версајската мировна конференција, кај тогашниот американски претседател Вудроу Вил-

сон САД да имаат пресудна улога Албанија да остане на граници од прогласувањето на независноста во 1912 година, а не да биде распарчена од другиите сојузници и од балканските земји. Тоа, се разбира, Албаниите нема никога да им го забораваат на Американците, како, впрочем, и народите на цела Европа по интервенциите на војските на САД на европските боишта во Првата и во Втората светска војна.

Нашите полифонисти, емигрантите Трим Загорчани, ќе ја почистат нашата дијаспора, ќе ја разубават нашата иднина, ќе ги осветли и просветли нашите души, ќе не поврзе со повикот на нашите предци, доколку се одредели да се досели во Америка. Тој ќе може кај нас да биде првиот глас на најголемиот албански полифонски состав во светот... Секога ќе биде прифатен во САД од нашата албанска дијаспора...“

Интервенцијата на Џон Кастриоти од Бостон остави силен впечаток кај дел од присутните. Трим Загорчани, возбуден, со насолзени очи, се приближи до Џон Кастриоти и цврсто се прегрнаа. Во салата одекна нов аплауз. Завладеа мир, дури и кученцето на госпоѓа Шара беше воспитано замолкнато, а господин Шара веќе беше прибрал неколку

шарени капачиња кои ѝ ги покажуваше на својата задоволна сопруга.

Како по команда се појавија четворица келнери, речиси со парадна униформа, црни фрактови и бели панталони, секој држејќи во рацете сребрен подавалник со сребрена полутопка со нешто непознато во него што неподелено го привлекуваше вниманието на секој од гостите.

Келнерите театрално и истовремено ги кренаа капациите, се покажа пред секој гостин познатиот арнаутски џигер, убаво испечен на скара, прошарен со бројни мирисливи тревки. Следуваа и други арнаутски јадења, со векови присутни во османската и во турската кулинарска традиција.

Кога расположението беше при самиот врв, очите на присутните се вперија кон Трим Загорчани. Природно се очекуваше и тој да каже збор-два, да се заблагодари и нешто слично. Во свечениот салон на ресторанот на славниот хотел „Пера“, во кој немаше други гости, освен гостите на Зија Бичакоглу, од тишината што се создаде мигум на масата се изви, како живо суштество, речиси опојниот глас на Трим Загорчани, кој започна една од многуте варијанти на песната на радоста од победата на бесата, односно верноста кон дадениот збор и верноста кон пријателството, како нешто најубаво во животот.

Трим, подолго отколку што беше вообичаено, го изви првиот глас на полифоната

песна на радоста, кога како втор му се придружи гласот на Џорџ Кастриоти, па третиот глас на Зија Бичакоглу, исото го обезбедуваа Мефаил Караџа и Хисни Шара. И сопругите, посебно Клодин Шара, дискретно ги придружија своите гласови. Безгласни останаа само двајцата службеници од Министерството за внатрешни работи.

Така течеше и заврши најубавата ноќ во животот на емигрантот Трим Загорчани....

XL

Малку беа рајските денови на Трим Загорчани во Цариград. Тој во Турција за време на тримесечниот престој во речиси сите најзначајни градови и села каде што живееја Арнаутите насекаде беше пречекуван како херој, насекаде опсипуван со големо внимание, нежност и почит, насекаде очекуван по многу години да ја врати полифоната песна со својот водечки глас.

Посети многу видни арнаутскотурски куќи од постарите генерации, кои ја имаа силно во себе задржано носталгијата за родниот крај. Песната на Трим Загорчани ги заживуваше дамна пресушените дамари на луѓето, во нив вивнуваше силен живот, кој излегуваше како одамна задржуван глас, придружувајќи му се на пеењето на гостинот полифонист. Старите Арнаути, ракијата печена според рецепт од родниот крај, ја служеа како и таму некогаш со полифоната песна.

– Полифоната најдобро оди со ракија рече на шега Трим и го извиши повторно првиот глас на новата песна.

Беше тоа ретка свеченост во душите на полифонистите, со песната како да им се

простуваа сите гревови од родната земја што ја напуштиле и престанале да ја пеат нејзината родна полифона песна, одржувана со векови.

Сакаа да го задржат Трим кај нив засекогаш, незнајно од него му подготвуваа планови како да биде засекогаш со нив, го служеа со кафе и локум преубави моми, кандидатки за мажачка како на свадби, за да бендиса некоја од нив и да ја побара за невеста, потоа засекогаш да се задоми и да остане во Турција и да се ослободи од емигрантската судбина. Но, кој еднаш станал емигрант, чувствуваше Трим длабоко во себе, останува засекогаш емигрант и затоа не беше лесно да се предизвикува судбината.

Трим беше будно следен од невидливите полициски служби, од арнаутската кодошка мрежа, се испитуваше и мереше неговото влијание за да не ја мине границата на опасноста врз турскоарнаутското население. Службите беа дискретни и ненаметливи, незабележливи, но ефикасни кога треба.

Но, и покрај сè, Трим тешко можеше да се види како турски државјанин, во догледно време лишен од својата полифона песна, колку и да беа неговите напори големи и непосредливи, а влијанијата сестрани и постојани. Беше убеден во народната поговорка: „Како што една ластовичка не ја чини пролетта, така и еден полифонист не ја чини полифоната песна“.

Во емигрантската албанска политичка организација беше направена цела стратегија како да се припитоми емигрантската судбина на Трим, да се задржи еден период како емигрант, а потоа со дискретно, со ненаметливо, а ефикасно влијание, да се придобие за турско државјанство.

Трим во моментите на одлука, кога размислуваше кон кој правец да ја сврти својата емигрантска галија или да остане засекогаш засидрен во Цариград, се сеќаваше на драгоцените Таткови совети и укажувања, најмногу и низ примерите на видни Албанци, со голем ум и енергија, кои често биле принудени да ја удвојуваат својата судбина: од една страна, да ја следат османската и турската нагорна линија во кариерата, а, од друга страна, да му останат верни на албанскиот идентитет, на преродбенските процеси, на усвојувањето на азбуката, на заштитата на јазикот...

Трим Загорчани долго време беше под впечатокот на вечерта што му беше приредена во ресторанот на хотелот „Пера“, долго време размислуваше за предлогот што му го даде потпретседателот на американската асоцијација на Албанците во САД, Џон Кастриоти: да дојде кај нив и до крајот на животот да ја шири албанската полифонија во САД, но беше и под постојаниот предизвик да остане во Турција за да се бори да ја оживее во земјата албанската полифонија.

Реши откако ќе собере доволно сознанија за конечната определба кој пат да фати да се посветува со Татко, кој како да ја имаше базата на податоци за емигрантските судбини во својата митска библиотека. Но, Трим чекаше да потсобере уште некој податок, па конечно да го напише своето писмо: да се биде или да не се биде, да остане во Турција или да патува во Америка!

По рајската вечер во ресторанот на хотелот „Пера“, Трим Загорчани реши да ја посети некогашната арнаутска населба во областа Пера, во цариградскиот бескрај, во која се наоѓаше клубот „Мирбан Арнаути“, кој стана мал албански парламент во егзил, каде што се коваа плановите за слободата и иднината на Албанија.

Столбови на Стамболското друштво станаа Пашко Васа и Сами Фрашери. Останаа запаметени и повторувани од повеќе генерации стамболски Арнаути зборовите на Сами Фрашери изговарани во една пригода во клубот „Мирбан Арнаути“, кои му оставија посебен впечаток и на Трим Загорчани:

„Главниот град на Османското Царство – Стамбол, кога дојдов, ми отвори повеќе различни пајшишиа по кои можев да одам. Ми се нудеше добра службеничка кариера. Ваков однос Стамбол има за многу албански феудалци, кои овде доаѓаа за да му ја

*ѝродадаѝ на сулѝаноиѝ својаѝа сѝо-
собносѝ и чесѝ, својаѝа душа, за да
добијаѝ за возвраѝ разни именувања и
чинови.*

*Јас, ѝријаѝели мои, го избрав ѝа-
ѝоиѝ да не му служам на ѝресѝолоѝи
на сулѝаноиѝ, ѝуку на слободаѝа на
мојоиѝ народ. Не на ѝуѓаѝа, ѝуку на
мојаѝа ѝаѝковина...“*

Имаше избраници, покрај енциклопе-
дистот Сами Фрашери, меѓу кои и неговиот
брат Наим Фрашери, па нивниот внук Мит-
хат Фрашери и многу други, кои до крајот на
животот согоруваа на двете полиња: меѓу
височините на туѓината и падовите во тат-
ковината!

Меѓу Арнаутите во историјата имало
многу покомплицирани и покомплексни суд-
бини на емигранти, кои не само што станале
османски, па турски поданици од прв ред,
туку некои од нив одиграле и значајна улога
во османската и турската историја. И, колку
и да се искачиле високо, превисоко во хие-
рархијата на османското и турското владее-
ње, тие никогаш не можеле да се ослободат од
арнаутското во себе, ниту за другите ниту за
себе!

Најчесто биле принудени тоа да го по-
тиснуваат во себе до крајни можни граници,
дури и да го одрекуваат својот арнаутски
идентитет. Имало цели арнаутски генерации

што скришно се служеле со својот јазик, или воопшто не се служеле, само за да не се скараат со Турците, други уплашени да не бидат протерани. Малкумина скришум ја пееле полифоната песна, за да останат свои во пустата туѓина.

Сами Фрашери, филозоф, енциклопедист, писател, лингвист, учествувал во реформите при создавањето на турскиот јазик и неговото одвојување од османскиот, истовремено залагајќи се и за утврдување на албанската азбука...

Трим Загорчани, кој врз Татковите информации од едно друго време во Цариград и Турција ги надоградуваше сопствените по триесетина години, ја споредуваше судбината на Арбрешите, кои масовно заминале во Јужна Италија по долгогодишната жестока одбрана и поразот на Скендербеј, минале пет века и никогаш не го заборавиле албанскиот, односно арбрешкиот јазик, со судбината на Арнаутите во Царството и Турција, кои брзо се откажувале од мајчиниот јазик, станувале полесно Турци.

Се обидуваше Трим врз оваа необична противречност даoplastи нови сознајби од значење за својата судбина, но и за Татковата потрага, која ја сметаше од пошироко значење. Тој сакаше да му напише и посебно место, во кое ќе му ги изнесе резултатите од истражувањето за ширењето на арнаутското

полифоно пеење во времето кога браќата Фрашери и другите албански преродбеници се бореле за заштита на албанскиот идентитет во времето кога имале високи позиции во османската власт. Во тој период арнаутската полифонија, вокалната и инструменталната полифонија, како последен одглас на албанскиот идентитет, се ширела низ Царството и Турција.

Трим дојде до еден редок запис од албанскиот државник и полиграф Митхат Фрашери (син на Абдул), потпишан со неговиот псевдоним Љумо Скендо, кој директно се однесуваше на арнаутската полифонија во Цариград, односно на песната на Арнаутинот Мечи:

*„Мечи со четириесет одминати
и до десеттиште оближен, прв ја
земаше јеснаџа, дружител секој по ред
со својот глас ја чекаа. И така полифоната
јесна од Лаберија ечеше во
ова дуќанче во големиот Цариград“.*

Трим Загорчани, навлегувајќи во активноста на албанските преродбеници во Стамбол и на нивните значајни зафати во доменот на создавањето на албанското писмо, печатењето книги, борбата за создавање услови, претпоставуваше дека и албанската полифонија би требало на рамна нога да ги следи процесите и борбата за културна независност. Но, за тоа му беше потребно уште многу време, а броените денови брзо минуваат.

Требаше да донесе конечна одлука дали ќе остане во Цариград или патот ќе го продолжи во Америка. Затоа требаше да одлучи каде ќе биде попотребен за полифонијата и каде би имал поголем успех во својата мисија. Беше значаен за конечната одлука и Татковиот совет. Затоа Трим на крајот му напиша:

*„Брајне мој, брзо одлејаа моите
броени сџамболски денови, немаше
ден со мислите да не бидам со тебе,
со твоето семејство, со Дурим Чами,
со моите куќи во Албанија. Нема да
верувам, ама како да бев овде со тебе,
кога чекорев по сџамболските улици,
за кои ми збореше во Скопје.*

*Но, овде е сџасано едно друго
време, бавно Сџамбол го враќа својот
некогашен сјај за кој ми зборувале.
Само високиот минариња на султан-
скиот џами сведочај за некогашна-
та убавина и сјај, величина и гордост.*

*Се обидувам да ја замислам твојата
судбина да останеше во Цариград
по твојот на Али Феџи-беј Окјар, кој
е денес овде мошне почитуван и славен
за тоа што го стори за нова Турција.*

*Појдов еден ден на осировой Бу-
јук Ада, каде што живее двоцицата
на Али Феџи-беј Окјар, госпоѓа Галибе
ан'м со синоот Осман и ќерката Нер-
мин.*

Галибе ан'м, коџа њ кажав дека идам во твое име, видливо се возбуди и со насолзени очи њрвин речеше сѝо-мени за твоеѝо њрисусѝво во нивнаѝа резиденција во Бујук Ада коџа сѝуди-раше во Цариград. Иако беа минале многу години од твоеѝо заминување, ѝаа ми ја ѝокажа твоејаѝа соба со неѝроменѝ расѝоред, со твои осѝа-наѝи книџи, со надеж дека ѝовѝорно ќе се враѝиш.

Со насолзени очи ми рече дека многу ѝе сакале, не ѝе двоеле од своиѝе чеда. Ми зборуваше и за твоејаѝа мајка Хазбије ан'м, за нејзинаѝа балканска среќа во несреќа – да осѝане ѝаму да ве роди и израсне, коџа сѝѝе нејзини сесѝри и браќа заминале за Турција.

И самиоѝ Али Феѝи Окјар чесѝо беше заџрижен за неизвеснаѝа судбина на својаѝа ѝрва браѝучеда, коџа ја сакаше како своја сесѝра. И коџа ѝаа ѝребаше да ѝаѝува во 1937 година ѝрвѝаѝ во Измир и Цариград, да се види со своиѝе сесѝри и браќа и да џо ѝреземе својоѝ дел од наследсѝво-ѝо, ѝомладоѝо син Сами, кој сѝуди-рал во Лондон, му ѝишувал дваѝаѝи на Али Феѝи, за ѝаѝувањеѝо на својаѝа мајка...

Галибе ан'м ушїе ми велеше дека честїо со соїругої Али Феїи се расїрашувале шїо се случувало со шебе во Албанија за време на режимої на кралої Зоџ, окуїацијаїа на Иїалија, војнаїа...

Велел дека цариџрадскаїа диїло-ма за завршени їравни сїудии, во вре-мешо коџа се создаваше новаїа Репуб-лика Турција, сїоред евроїски урнек, їовеке и висїински ќе биде вреднувана и їоїребна во Цариџрад оїколку во неизвесної и несреден Балкан. Но, Али Феїи немал вестїи оџ шебе џо сво-јаїа смрї...

Госїоџа Галибе ан'м, иако во оџ-минаїи џодии, би била среќна да ше види їовїорно на Бујук со ївоїше деца, да се заїознаї со нивнїше, да їро-должаї сїарїше роднински врски во Цариџрад. Со їоа би се исїолнила и дамнешнаїа желба на неїзиниої сої-руџ Али Феїи да џи заїознае Османа и Нермин. Размисли ушїе еднаш за оваа їокана, сеџа се џруџи времиња, џруџи обичаи.

Ти си умен и мноџу начийан човек и знаеш шїо е најџобро за шебе и за ївоешо семејсїво. Јас, куїриої Трим, еднаш емиџранї, секоџаш емиџранї, никоџаш да заїрам на едно месїо. Ми викаїи дека сум бил некаковси арна-

уїски Ахасвер, Евреиної осуден секо-
гда да ја бара својаїа їаїковина, без
некогда да ја најде.

Колку шїо се нижеа сїамбол-
скиїе дни и го разбирав овде арнауї-
скиої їрагизам, нашаїа изгубена їо-
лифона їесна во душиїе на нашиїе
луде, како да ги разбирав їрчиниїе
їоради кои їи го найушїи Сїамбол
їокму во најубавиїе години на живо-
їої, кога овде од їворциїе на нова
Турција, Мусїафа Кемал Аїаїурк и
Али Феїи Окјар, їи се нудеше брза
кариера, богаїсїво и слава.

Ние го їроменивме Бога за да
сїанеме нивни, иако їие никогда не
не їрифайїија за свои, осїанавме засе-
когда Арнауїи. Заминаїи од роднаїа
земја, осудени на невраќање. Баи Арна-
уїи! Осїанавме ниїу овде ниїу їаму,
најчесїо никаде, мислејќи дека сме на
їрав їаї, сїасувајќи го самиої гол
живої.

Сїанавме їобедници во нивниїе
їресудни биїки, їоразени самиїе, со
рани недолечени, со сїрремежи неос-
їварени, со иднина неизвесна за наши-
їе їоїомци. Ги вардевме скаїо їуѓи-
їе граници їо евиїина цена на нашиїе
живоїи.

И кога їосакавме, како и сиїе
друѓи на Балканої, да си имаме своја

шајковина, свој јазик и сè што по-
разбира тоа, да ја њееме слободно на-
шаја полифона јесна, нè оґраничија,
на контролирана автономија, за раз-
лика на државијте наци, што израс-
наа од некогашијте милети, како дел
од царсвојто што нема да постои, и
конечно ги пројераа Османијте од Бал-
канот со помош од западнијте европ-
ски сојузнички војски и Русија.

И кога во преселби од преку гра-
ницијте на новата албанска држава
создадена во 1912 година нè примаа
како доселеници, нè шераа да забора-
вине на името, на родниот јазик, на
нашијте полифони јесни, повторно
шребаше да бидеме жртвувани за
стајата, а штоа и за новата шуга
шворба.

Троверни во историјата (право-
славни, католици и муслимани), нè при-
маа само како едноверни. Не се родија
јунаци на новојто време во Цариград
по браќата Фрашери, Пашко Васа,
Наум Веќиларши, Хасан Тахсини, Јани
Врејто и други, да го кренат својот глас
за човечкијте, ејничкијте права на ми-
лиони Албанци, немаше такави јунаци.
Дури немаше јунаци да ја њеат и ста-
рајта полифона јесна на предцијте, до-
несена овде со емигрантската су-
бина...

Полифоната арнауиска песна што
каква-таква се одржувала во арнауи-
скиот земји во Османското Царство,
во нова Турција ќе биде избришана од
меморијата на новиот арнауиски ге-
нерации, кои се колнеа дека ќе останат
конечно Турци.

Беше тамна минато времето на
Васко Паша Шкодрани, какошто од
Скадар, подоцна султанов паша и жу-
вернер во османското Либан, кој беше
дека виситинската „вера на Албанци-
те не е ништо христијанското ништо
муслиманското, туку албанското“.

Конечно минаа тие времиња, осо-
бено отколку што Виторија светска вој-
на постоела, во најголем број на
Арнауитите, кои бегаа во оваа земја по
Балканските војни, како и по Големата
војна со конечен распад на Осман-
ското Царство, што продолжуваат па-
што кон Турција.

И сега, брајо мој, пресуди и ти,
како и јас, конечно, дали да заминам за
Америка? Ти како стар кадија на Ос-
манското Царство и на нова Турција,
судија во монархиска Албанија и, на
крајот, судија на комунистичка и со-
цијалистичка Југославија, сигурно ќе
што разбереш мојот конечен избор: ќе
ме разбереш зошто заминувам во Аме-
рика, а не останувам во Турција, иако

имав њокана и њоддршка од њреѡседа-
ѡелоѡ на Албанскаѡа ѡолиѡичка орѡа-
низација во Рим, Хисни Шара, да ѡре-
беѡнам во Италија?

Но, ѡѡ добро ја знаеш суобинаѡа
на емиѡранѡоѡ: никоѡаш да не може
да се враѡѡ во земјаѡа од која ѡајно
ѡребеѡнал, во земјаѡа од која бил уѡа-
ѡен во оруѡа земја. Таков е мојоѡ слу-
чај. Единсѡивен, несведлив дури на слич-
ни. Пусѡа суоба емиѡранѡска, нико-
ѡаш ѡредвидлива.

Сеѡак, браѡе, со волја на Севиш-
ниоѡ заминувам за Америка, ако ѡред
заминуваѡе не се ѡредомислам. Нико-
ѡаш не се знае каде конечно завршува
емиѡранѡоѡ на мајкаѡа Земја. Ако
ѡојдам за Америка, исѡиоѡ ден ќе ис-
ѡраѡам ѡелеѡрама со само еден збор:

„Заминувам!“

На крајоѡ уѡѡе неѡѡо, ќе забо-
равев, ѡѡ собрав сѡари и нови сѡиси и
зѡиси за нашиѡе ѡолифонисѡѡ во
Османскоѡо Царсѡво и во нова Тур-
ѡија. Исѡа ѡесна на ѡаѡа се ѡеела и
ѡаа на крајоѡ ѡресѡанала. Верувам
дека ќе знаеше како да ѡи уѡоѡребѡѡ
овие сѡиси за ѡвојаѡа „Исѡоријаѡа
на Балканоѡ низ ѡадовѡѡе на имѡери-
ѡѡе“. Би сакал, еден ден да ја чѡѡам и
да се најдам себеси во неа.

*Те ѝреџрнувам брајѝски, со волја на
Севишниот ѝовѝорно да ја зайееме
заедно нашата вечна ѝолифона ѝесна...“*

Твој Трим Загорчани...

Откако го доби писмото на Трим, Татко ја дозна неговата конечна одлука, но, сепак, ја очекуваше договорената потврда со телеграма пред самото заминување. Постоеја мали, речиси никакви можности Трим да остане засекогаш во Турција. Најпосле стигна и очекуваната телеграма:

„Денес ѝаѝувам со брод од Цариград за Америка!“

И, така, коцката на судбината на Трим Загорчани беше фрлена. Тој ќе го мине Атлантскиот Океан. Татко будно го следеше целото време што го минуваше Трим во Цариград. Тој на овој пат, внесен во својата балканска лабораторија на идеи, како да му придаваше митско значење. И имаше зошто. Трим, со срце и душа во емигрантската Одисеја, верно ја следеше идејата да трага по скриената, навидум исчезната албанска полифона песна во светот. Тој во потрагата го означуваше триаголникот: Албанија – Турција – Америка.

Во Татковата типологија на албански историски личности, тие завршуваа, се губеа во истиот триаголник. Но, како најкарактеристична и знаменита личност од таа типоло-

гија му беше омилиот Фаик Коница – познат по првите записи за полифоното пеење кај Албанците, кој, исто, така беше фигура на егзилскиот четириаголник:

(1) Албанија: Фаик Коница се школувал кај скадарските језуити, навлегувајќи во латинитетот уште како дете, ги усовршува латинскиот, францускиот и италијанскиот јазик, со претходно учење кај приватни учители на арапскиот, персискиот и турскиот јазик.

(2) Турција: Фаик Коница во Цариград се здобил со диплома на познатиот француски лицеј Галатасарај. Татко му, кој ја плаќал високата школарина и издршка, сакал да го види синот високо во хиерархијата на османската власт како многу други славни Арнаути што стасале до садраземи, везири, гувернери, паши...

(3) Франција: Фаик Коница студиите во Галатасарај, наместо по посакуваниот татков пат да го одведат во „источниот рај“, го водат кон Запад, во Франција, Белгија, Англија, по патот што му го означиле француските професори, постигнувајќи голем успех во француските средни школи и универзитети.

Овде на млади години го основа албанско-француското списание „Albania“, кое ќе го издава во текот на десет години, со своја претплатничка мрежа во земјите на албанската дијаспора, како и во албанските градови и тоа ќе биде, истовремено, и прва енциклопедија за постоењето на Албанците.

Ќе го предизвика вниманието на големиот француски поет Гијом Аполинер, кој во тој период го издавал своето списание „Le Festin d'Esopé“, ќе разменуваат свои творби во обете списанија. Фаик Коница најчесто ќе се потпишува со својот европски псевдоним Pyrrhus Bardhyli. Овие негови текстови, пишувани во духот на тогашната европска книжевна авангарда, француски книжевни критичари подоцна ќе му ги припишуваат на Алфред Жари! Текстовите во врска со албанската преродба Фаик Коница ќе ги потпишува со псевдонимот Транк Спироберг, јунакот во романот „Хасан Јаничарот“, дело на францускиот писател Леон Каун (Léon Caun). По Турската револуција Фаик Коница помислува да се врати во Албанија, но таму настаните не се одвиваат според неговите предвидувања и неочекувано заминува во Америка.

(4) САД: Во САД, во градот Бостон, Фаик Коница станува еден од предводниците на албанската дијаспора. Издава весници, пишува книги, преведува, на крајот станува и амбасадор на кралот Зог во Вашингтон. Ќе престане да пишува на француски јазик кој го владее совршено, за да пишува на англиски, кој, според Аполинер, го владее слабо. Ќе му се обрати на крајот на својот француски пријател со еден вид печатен проспект на две страници, на англиски, со наслов „Прелудиум“, посветен „*на ситѝе оние шѝѝо ѝи одвраќаше мојѝи милиѝаниѝен еѝоизам*“. Тоа е

еден вид поема во проза, преполна со филозофски мисли и библиски слики, каде што се споменуваа Бетовен, Гете и други. Тоа беше еден вид збогум, испратен од Фаик-бег Коница до сите што ги познавал и со кои ги прекинал пријателските односи без никаква надеж дека ќе ги види повторно.

И, така, на големо жалење на Гијом Аполинер, Фаик Коница конечно ќе ја напушти Европа, авангардните книжевни текови, во кои можеше да заземе врвно место, и во Албанија нема никогаш повеќе да се врати. Аполинер него го гледаше меѓу забрзаните бизнисмени во едноличните предели на брзата материјална заработка како ја шета својата меланхолија на многу култивиран Европеец...

Иако Татко не гледаше некаква поврзаност меѓу егзилските судбини на полифонистот Трим Загорчани и полиграфот Фаик-бег Коница, тој ја откриваше кривата на истиот емигрантски фатум, во потрага по крајна цел на нивните егзистенции, која завршуваше во Америка.

Татко претпоставуваше дека и Трим Загорчани ќе ја шета својата меланхолија со полифоната песна од предел во предел во ширната Америка, во потрага по своите полифони сопејачи по судбина.

Трим како да му беше на Татко експериментален пример за спротивставување на тврдењето од пропагандите што не му по-

сакуваа добро на својот народ, па муслиманите Албанци, посебно преселените, ги смета за Турци. На Трим како последно оружје да го покаже и докаже спротивното, дека муслиманите Албанци не се и не можат да бидат Турци, како и на прославлените Албанци во Чамерија дека не се Грци, му остануваше старата албанска полифона песна за раѓањето и смртта, песна на радоста на живеењето во родната земја и тагата при нејзиното напуштање, песната на интуицијата и инстинктот. Песната како единствена татковина...

Татко ги очекуваше списите на Трим за историјата на полифониското истрајување низ песна на Арнаутите во Турција во спасување на нивниот роден идентитет, како прилог во неговата „Историјата на Балканот низ падовите на империите“. Веруваше дека Арнаутите ќе бидат подобро разбрани во основањето и распаѓањето на Османското Царство, во создавањето нова Турција, ако се следи нивната историја и низ историјата на полифоното пеење...

По конечното заминување на Дурим Чами во својата Итака во Чамерија и во Албанија, Татко докрај ја следеше Одисејата на Трим Загорчани во Турција и најпосле во Америка. На крајот им се губат трагите и на обајцата...

Епилог

За време на петвековната османска окупација, долговечната комунистичка изолација и идеолошка узурпација на исто-полифоничката во Албанија, не секнаа нејзините длабоки извори, заматени во извесни периоди. Емигрантите, како можеби последните трубадури на Балканот, ја обновуваа и ја ширеа полифоната песна, единствено и автентично сведоштво за животот и страдањето на Албанците во историјата. Оваа песна на длабока носталгија, до граници на издржлива меланхолија, со својата колоритна звучност ќе ги совладува ударите на историјата.

Полифонистите и нивната полифонијата песна, непрекинатата епопеја на страдањето и отпорот, ќе ги надживуваат и најмачните периоди во историјата на Албанците, и ударите што доаѓале однатре и однадвор. Откако ќе ги надживее спротивставените империи од Римската до Османската, полифоната песна во Албанија ќе се соочи со периодот на сталинистичкиот комунизам, кога ќе биде ставена под команда на идеолошката пропаганда. Таа од 1941 до ноември 1990 година ќе биде контролирана од комунистичката власт,

главни опеани ликови ќе бидат Сталин, Енвер Хоџа и Партијата на трудот, за да добие антијугословенски и антититов курс во 1948 година, по судирот на Тито и Сталин.

Татко почина во пролетта 1976 година и не ја доживеа слободата на полифоната песна во својата родна земја. Ја пееше полифоната песна речиси до последните денови на својот живот придружуван од своите синови. Немаше повеќе новости ниту од Трим Загорчани, кој претпоставуваше дека својата полифона песна ја пееше како личен бизнис меѓу своите сонародници речиси исчезнати на Американскиот Континент, дамна немаше ниту вести од Дурим Чами, за кого претпоставуваше дека се помирил со пеењето според идеолошкиот режим на сталинистичка Албанија, успевајќи одвреме-навреме да ја минува албанско-грчката граница и да пее со исо-полифонискиот состав крај татковата куќа во урнатини.

Татко не успеа да ги допише и страниците за албанската исо-полифонија во својата незавршена „Историјата на Балканот низ падовите на империите“. Последниот аманет што им го упати на своите чеда откако заеднички за последен пат ја пееја полифоната песна за животот и смртта, со тивок глас, беше да не ја забораваат полифоната песна, да ја продолжуваат и во нивните нови семејства, по никоја цена да не ја напуштаат, таа може да им донесе спокој и среќа во животот, но ако ја запостават и ја забораваат, таа може и да им се одмазди.

Ние никогаш не ја заборавивме Татковата порака, нејзиното значење го разбиравме подоцна во животот, кога полифоната песна го бараше излезот од нас кон другите. По Татковото исчезнување ние продолживме да ја пееме ранетата полифона песна без водечкиот Татков глас, кој сега го презеде најстариот брат, а Мајка со здржани солзи беше дел од придружбата. На мигови се чинеше дека тагува целиот наш дом, готов да полета кон небото, кон Татковиот глас...

И така Татко не ја дочека демократијата во својата родна земја, како и многу историски настани пред тоа. Не ја дочека можноста да се врати во Албанија, како и во Цариград многу години пред тоа. За него егзилот беше дефинитивен, а тој засекогаш осуден на земја без враќање.

Две години по Татковото заминување, во 1978 година, кога ќе процвета кинеско-албанското пријателство, во замена за советско-албанското на чело со Сталин и Енвер, не без последици по албанската полифона песна, како херој, заземајќи го местото на Сталин, ќе стапи Мао Це Тунг, но не за долго. На 3 ноември 1989 година ќе падне Берлинскиот ѕид, по него ќе паѓаат и многу ѕидови граници помеѓу народите на Западна и Источна Европа.

Најпосле и во Албанија, по полувековна мачна изолација, со население од кое 99 проценти не можеше да излезе од земјата, паѓаат

границите сидови. Огромната статуа на Сталин во центарот на Тирана ќе биде урната дури во декември 1990 година за време на првиот масовно изразен демократски револт на студентите и на новите професори. Набргу истата судбина ќе ја доживее и огромната статуа на Енвер Хоџа. Голем дел од населението слободата ќе ја разбере како марш кон границите, напуштајќи ја земјата.

Земјата ќе ги доживува трагичните последици на хаотичната транзиција, преку ноќ третина од населението ќе замине кон сите четири страни на светот. Поранешните институции на државата на издишување речиси ќе престанат да функционираат. Во празнината што ќе настапи ќе надвлее мафијата. Во пролетта 1997 година мафиозниот спекулативен банкарски систем на „пирамидалните штедилници“ во распад ќе ја доведе земјата во невиден хаос, руинирајќи стотина илјади албански штедачи.

И полифоната песна не беше поштедена од бурните историски настани. Таа речиси онеме во првите години по падот на диктатурата. Старите пејачи и групи беа навикнати на стариот репертоар и тешко навикнуваа по бурните настани кого да слават или да не слават во песната, кога немаше херои на старото време, а новите брзо се компромитираа, не знаеја какви јуначки подвизи да воспеваат, не беа ниту подготвени да пеат тажни песни во времето кога завладеа мафијата. Полифо-

ната песна на Албанците беше замолчена, но не за долго...

Првите полифонисти што се огласија, тоа го правеа за корка леб. И тие му се придружија на новиот албански егзодус. Заминаа во туѓина да ги лечат носталгичните рани на албанските емигранти, кои ги следеа пеколните времиња на Албанија, судбината на своите блиски, загрижени за иднината на земјата.

„Денес ѝосѝои слободниои збор во Албанија, но никој не го слуша“, рекол полифонистот Пулумб, кој сета заштеда од 20 000 евра собрана од своите полифони настапи со својата група по Европа и САД ја изгубил во „пирамидалните штедилници“.

Кога се залечија првите рани од неизбежниот данок што му се плаќаше на хаотичниот налет на демократијата, се огласија старите полифонисти, кои го премолчија периодот на диктатурата, и новите полифонисти, кои трагаа по нејзините стари, автентични извори.

Со отворање на земјата, научниот музиколошки пристап кон феноменот на ова прастаро пеење на човекот во земјата и во светот ќе доведе до вистинска ренесанса на исо-полифонијата, останувајќи истовремено загрозеана од бројните стилизации и неприфатливи импровизации, од наметливиот турбо-фолк.

На 25 ноември 2005 година во Париз албанската исо-полифонија меѓународно жири

составено од угледни музиколози од повеќе земји во светот ќе ја прогласи за „ремек-дело на усното наследство на човештвото“, со што ќе биде ставена под заштита на УНЕСКО. Ова беше историско признание за многу познати и илјадници непознати полифонисти, како и за нашите јунаци полифонисти – Дурим Чами и Трим Загорчани...

Тирана, Скопје, 2014–2016 година

**ЛИСТА НА ДОПОЛНИТЕЛНИ ПОИМИ
И ПРИЛОЗИ ЗА ЧИТАЊЕТО
НА РОМАНОТ *ПОЛИФОНИСТИ***

- Етимологијата на поимот полифонија потекнува од старогрчки, означувајќи „повекегласје“, и таа во музичкото творештво претставува комбинација на повеќе независни гласови, поврзани со други гласови според законите на хармонијата.
- Употребата на терминот полифонија за да се типизира албанската народна музика ќе започне дури во првите децении на XX век, со релативно доцното осознавање и истражување на овој феномен. Ќе бидат и порано изнесувани (посебно во XVIII–XIX век) најразлични објаснувања за албанската музичка традиција на повекегласното пеење, но само во XX век повекегласното музичко наследство со *исо* (придружниот глас на групата) од Јужна Албанија ќе биде определено и класифицирано од новата музикологија како народна полифонија.

- Народната албанска исто-полифонија постоела и се развивала независно од класичната полифонија. Албанските етномузиколози (посебно академик Васил Толе) ја сметаат за погрешна тенденцијата на анализирање на албанската повеќегласна полифонија како да е класична. Внатрешните техники на албанската полифонија се класифицираат „...како вкрстување на гласовите, паралелизми, контрапункти, бурдони, атипична техника, имитации, полимелодика итн.“ (Бенјамин Крута). Секоја од овие полифонии е обележана од свои различни развојни процеси и тешко е да се воспостават заеднички мерила.
- Првите облици на повеќегласно пеење постоеле уште во античка Месопотамија. Семитскиот народ што живеел таму шест илјади години пр. н. е. во своите храмови им пееел на боговите. Во сумерските храмови (3–4000 г. пр. н. е.) постоело пеењето меѓу свештениците и хорот. Се претпоставува дека рани облици на полифоното пеење постоеле и во древен Египет...
- Подоцна поимот полифонија историчарите на музиката ќе го употребуваат за да ја означат вокалната музика без инструментална придружба кај што секој пее една мелодија независно. Ова ќе се одрази во целиот

интензивен музички полифон развој и специфичните форми на Фландриската полифона школа (од XIV век). Потоа ќе продолжи познатата Бахова полифонија, како нејзин апсолутен врв.

Токму со Бах полифоната музика ќе ги добие своите вистински контури, ќе се структурира во теоријата како повеќезначна и повеќедимензионална музичка практика до денешни дни. Самото светско музичко искуство покажа дека полифоната музика по епохата на Бах (слободниот полифон стил) не го изгуби своето значење.

- Во западноевропската музика полифонијата означува музички систем од XII век до периодот на ренесансата. Историјата на почетоците останува неизвесна и мистериозна, нецелосно разгатната. Покрај Јохан Себастијан Бах, кој ќе го доведе до совршенство полифониското музичко мајсторство, и Лудвиг ван Бетовен ќе создаде брилијантни музички обрасци, одржувајќи ја класичната полифонија наспроти новите тенденции во музичкото творештво. Треба да се нагласи дека уште од најраните периоди постоеле два вида полифонија: учена и народна, односно фолклорна.
- Полифонијата во медитеранскиот појас, посебно во неговиот балкански крајморски регион, ќе претставува

древна народна култура, која со векови ќе им се спротивставува на сите можни ерозивни сили. И така кристализирана во наједноставни и лесно преносливи облици, ќе преставува за идните генерации дел од идентитетниот код, драгоценото наследство што ќе треба да се зачува и да се иследува нејзината генеза и истражување.

- Народната полифонија се одликувала со нагласена спонтаност, што било резултат на природниот музички инстинкт на човекот. Таа не била под влијание на какви и да е музички теории и била поизразита во појасот на медитеранските земји, не била подложна на грчко-римските антички влијанија. Употребата на терминот „полифонија“ во албанското народно пеење се воведува во XIX век и неговото проучување започнува релативно доцна, додека повеќегласното музичко наследство ќе биде класифицирано во албанската музикологија во XX век како народна полифонија.
- Албанската народна полифонија не е само фаза на организацијата на мелодиските видови туку е целосна појава на сета народна музика на Јужна Албанија. И, што е најважно, таа е клеточен елемент, таму каде што на прв поглед процесот на народно пеење не е целосен, како во примерот на

исо̄ӣо (придружбата). Исото, навидум необичен звук, е еден од најзначајните показатели на албанската народна музика, вектор на идентитетот...

- *Исо̄ӣо*, како последен глас на полифоните песни во Јужна Албанија, се пее од хорот на пејачите, обично е третиот глас во тоскиската полифона музика и трет или четврти глас во лапската полифона песна. Не се знае кога поимот *исо* е употребен за првпат за да го означи хорот на пејачите „за да го држат гласот“, но постојат бројни показатели дека како термин е можно да бил употребуван пред 200 до 300 години.
- Наједноставната форма на албанската полифонија, двогласната *исо-полифонија*, е распространета на целиот југ на Албанија. Двогласната полифонија „преземање и пресечување“ (*maḡje dhe prerje*) се сретнува кај жените и кај мажите. Географски ја опфаќа речиси сета област на Тоскерија и Лаберија, како и околината на Корча, Либражд, Поградец, Колоња, Фиер, Горен Шпат на Елбасан, крајморска Музалеа, Влора, селата на Берат, Малакастра, градот Гирокастра и други. Оваа изведба и кај Албанките во Македонија, посебно во зоните на Зајас, Кичево, Тетово и други, потоа кај

Арбрешите во Калабрија (Италија), е присутна од дамни до денешни времиња. Според мислењето на угледни познавачи на албанската полифонија, двогласната полифонија само навидум е двогласна, а според функцијата што ја извршува е „скриена тригласна полифонија редуцирана“ на два гласа.

- Тригласната исо-полифонија превладува во селата на Јужна Албанија, позната е и како вокална исо-полифонија. „Преземачот“ (marrësi) и „пресечувачот“ (presësi) го образуваат триото на албанската вокална полифонија. Главно ја пеат мажи. Најкарактеристични зони на албанската тригласна полифонија музика се селата Скрапар, Грамши, Деволи, Ѓирокастра, Колоња, Саранда, Влора и други. Треба да се истакне дека тригласната полифонија содејствува и со кореографскиот фолклор кој претставува еден од најоригиналните облици на соживот меѓу народната полифонија песна и народната кореографија, како израз и на нејзината древност.
- Четиригласната исо-полифонија постои само во лапскиот музички фолклор. Обликот на четиригласната тоскиска полифонија, кој се среќава во Скрапар, до денес не успеал вистински да се структурира и да опстане како целосно четиригласен како во

лапската исо-полифонија. Иако, традиционално, тригласната исо-полифонија е пораспространета, во денешно време попопуларна е четиригласната албанска полифонија, единствена од таков вид во светот. Во структурата на четиригласната лапска полифонија се рефлектираат истите обележја како и во тригласната, но со еден глас повеќе. Тоа е гласот на „нафрлувачот“ (hedhësi), карактеристичен за полифоното пеење на градот Ѓирокастра на морското крајбрежје кај Химара. За разлика од сите други центри на полифоната музика, само ѓирокастротската ќе остане целосно вокална, традиција што продолжува до денешни дни.

- *Исоџо*, заедно со другите изразни форми, пред да биде музички елемент, во народниот творечки феномен кај Албанците претставува и филозофски светоглед за одреден феномен, сличен со древните антички хорови. За *исоџо*, како и за епосот, може да се рече дека „... не е создадено некаде, некогаш и од некого. Како средство на меѓучовечката комуникација, биолошки е поврзано со човековото битие, генетски предиспонирано“ (Wolfgang Rmil Suan).
- Во јужната албанска полифонија исо-то, иако без зборови, не е само облик

на изведба туку е дел од содржината на песната. Јужната полифона песна не може да постои без да биде придружена од *исоџо*. Тоа е апсолутен господар на полифоната песна. *Исоџо* го носи емотивниот полнеж на песната, нејзината катарза, го овозможува звукот на другите гласови. *Исоџо* е прелеано во неколкувековниот музички процес.

- Исмаил Кадаре исото во својот роман „Големата зима“ во полифоното пеење го нарекува „величествен крик на народот“. Исото е музички предзнак, предизвик на полифоната музичка творба. За врзаноста на *исоџо* на Албанците сведочи и корчанската народна поговорка: „Четириесет години веселко само исото го одржуваше!“
- Францускиот музиколог Бернард Лотра-Жакоб (Bernard Lotrat-Jacob), тврди дека „полифоната песна од балканска или медитеранска провениенција оди отаде музичката граматика, која овозможува точно да се изведуваат ноти и мелодиски формули од меморијата на предците. Песната потсетува за социјалната заедница на луѓето и силата на солидарноста. Песната се остварува колку на естетско толку и на етичко ниво. Зашто во оваа песна духот на стриктната народна традиција, да се пее во тесен контакт со избраните придружници, значи да се при-

фати заедничкиот порив и сигурност на моралната мисија да се гради една сонорна творба“ (*Des polyphonies venue d’Albanie*, [http: Radio-France](http://Radio-France), 203, p. 30). Бернард Лотра-Жакоб за првпат во Франција ќе ја претстави традиционалната албанска музика. Тој ќе престојува повеќе години во Лабрија и Чамерија, каде што ќе оствари повеќе снимања на полифони песни и ќе спроведе низа анкети меѓу албанското население.

- Полифонијата се сметала за архаично јадро, прикриено катарзирање во клучните моменти на егзистенцијата: раѓање, љубов и смрт. Видни етномузиколози тезите за раѓањето на исо-полифонијата ги поврзуваат со тажењето (оплакувањето). Тажачките заземаат посебно место во најстарите слоеви на музичкиот фолклор и кај Албанците, односно како полифони тажачки кај Тоските, т.е. како „gjëmë“ („громовито оплакување“).
- Албанците им припаѓаат на различни вери (на христијанството и на исламот, посебно на толерантниот бектешизам), но сите „плачат“ на ист начин – со *исо*. Познат е феноменот вредностите на многугласното пеење албанските бектеша да го присвојат во десетина случаи во своите верски ритуали. Примерот на меѓуверската хармонија и толерантност има одрази во повеќе сфери на заедничкиот иден-

титет на Албанците, како и посебно во сферата на полифоното пеење.

- Магијата на исо-полифонијата и на нејзините гласови постигнува посебно совршенство во тажачките полифони пеења. Во гласот на *исоџо*, всушност, се крие магијата на градењето на структурата на исо-полифоното пеење. *Исоџо* претставува институција во сета исо-полифона народна музика во Јужна Албанија, задржувајќи го целосниот идентитет на повеќегласното пеење.
- Плачењето со „боте“ (според Чабеј, зборот „bote“ значи и вид стомна, ведро преполно со вода, односно солзи при силен плач) во полифоната музика на Јужна Албанија претставува сè уште архаично јадро на исклучителната музичка појава и перцепција на гласовната исо-полифонија. Ѓерѓ Фишта пишуваше дека „народната песна не ја создал само еден човек, туку многумина заедно, така собрани, еден збор, друг; зашто чувствата на сите беа едно за тоа што тие сакаа да го пеат“.
- Постои мислење (Васил Толе) дека повеќегласниот тажачки епски хор го зачувал моделот во живата фолклорна традиција пред да бидат создадени неговите први уметнички модели на сцена. Во тој поглед, „плачењето со боте“ (*qara me bote*) станува дел од

народната мини-трагедија во „театарот дом“ на истата сцена стара илјадници години. На овој начин, формирањето на хорот како ансамбл не е заслуга на одделен уметник, туку е жив израз на уметничкиот народен рефлекс кон смртта.

- Како што културата и грчката античка трагедија ќе изникнат од епиката и ритуалот, така и исо-полифонијата не е ништо друго освен уметнички облик на човечката трагедија. Во ова се гледа и улогата и функционирањето на албанското семејство како демократска целост и на музичкиот исо-полифониски хор како едно музичко семејство.

Тажачката исо-полифонија станува музичка трагедија што ја ослободува болката со пеењето среде самиот народ, во неа се обликуваат хармонично различните звуци во вертикалите и во полифониските хоризонталите, почнувајќи од едноличното исо, кон одредена смисла, се испуштаат боите на животот, започнувајќи од црната на смртта. Античка трагедија, како човечка драма, која се случува на сцената, каде што таа и се изведува, но која влијае врз аудиториумот како ослободување и прочистување на чувствата низ моралниот модел на *кайшарзаиша*.

- Исо-полифонијата е драма во еден чин со три главни лика: преземаното (та-

rësi), пресечувачот (marësi) и враќачот (kthyesi). Како Хармонијата (бесмртната грчка божица на хармонијата, на единството и на разбирањето) така и полифонијата со сите свои гласови, реализира во практиката уметничко звуково чудесие, кое извира од вертикалната и хоризонталната звукова комбинација на различните гласови, единствени во својот вид.

- Масовното полифоно пеење при оплакувањето на тажачките антички хорови ќе остави видливи траги и документи почнувајќи уште од Хомер во VII век пред н. е. (посебно во „Одисејата“), кај Плутарх (46 г. од н. е. – 120 г. од н. е.), Лукијан (120–190 од н. е.), Данте Алигиери, Евлија Челебија (1611–1682), Ф. Ц. Пуквил, лорд Бајрон, Ламартин, Ами Буе, Хан, Виктор Иго, Едуард Лир и многу други.
- Во „Божествената комедија“ на Данте Алигиери (1265–1321), во Песната XVI, постои стихот: *Ieu sui Arnaut, que plor e vai cantan* (*Јас сум Арнаутијо и шћо оди ѝеејки*). Се поставувало прашањето: кој е овој Арнаутин во Чистилиштето на Данте? Станува збор за Арнаут Даниел де Рибарак или Арнаут Даниел, еден од познатите поети од XII–XIII век во Франција, вреднуван од самиот Данте како виситински мајстор. Има малку податоци

за потеклото на неговото семејство, но речиси во сите стихови истакнува: „Јас сум Арнаутин“, кога тагува и кога пее. Остануваат за паметење неговите стихови, посебно стихот: „Само јас си ја знам болката што ме обзема“, избрани во „Божествената комедија“ на Данте, покрај Хомер, Овидиј, Лукијан, Хорациј, Вергилиј и други.

- Ф. Ц. Пуквил (F.C. Pouqeville) во историскиот патопис „Патување во Мореа, Цариград и во Албанија“ (во годините 1789–1801) за орото следено од полифоно пеење пишува: „...Овие жители на Акроќерамската Планина орото го играат со песна што датира уште од вековите на големиот Скендербеј и се пеело за да се предизвикаат Османлиите“. Во другото дело, „Патувањето во Грција“, објавено во 1826 г., меѓу другото, го објаснува впечатокот што ќе му го остави една песна слушната во Луково со зборовите: „Албанците пееја со толку силен глас што можеше да ти ги пробие ушите!“ Тоа можела да биде само полифоната песна.
- Сведоштво за полифонијата на Албанците може да се најде и во книжевните дела со биографски карактер на Џорџ Гордон Бајрон (1788–1824), особено во неговото најпознато дело „Чајлд Харолд“. Тој посебно се задр-

жува на ефектот што кај него ќе го предизвика едно оро проследено со полифоно пеење, интерпретирано од околу педесетина албански војници што го придружувале. Орот било играно и пеено околу еден час и Бајрон особено го акцентира посебниот начин на изведбата на исото, нагласувајќи дека пејачите ги велејќи зборовите со исото со сета сила на своите дробови, се доближувале крај огнот, го ставале едното колено на земи, станувале за да го означат повторно кругот, на крајот сите го повторувале гестот на допирање на земјата со колено и станувале ненадејно.

- Фаик Коница (1976–1942), познат албански полиграф, релативно рано ќе го привлече вниманието на европската научна јавност, со тврдењето дека изворите на полифонијата се во старото албанско пеење. Истакнувајќи ја уникатноста на тажачкото полифоно пеење на Тоските, според него, најраспространетите мислења се сведуваат на тврдењето дека „плачот излегува од душата, а продолжува во најсилните и необмислени зборови, упатени на починатиот“. Така, според Коница, народот создавал еден вид „мини-трагедија“, која го немала за сцена античкиот театар, но која може

да се смета и за постара од него. Народот вели: „Крцка куќата кога започнува плачот на тажењето!“

- Екрем Чабеј, во својата позната студија „Албанците помеѓу Западот и Истокот“, задржувајќи се на источното влијание врз албанската музичка традиција, ќе се осврне посебно и на полифоното пеење, како еден од главните аргументи на својата основна теза. Источноосманското и турското влијание на Балканот првин ќе се шири во градовите, а потоа и по селата. Во повеќе албански средини исламско-ориенталните мелодии ќе се мешаат со византиските. Но, арабо-исламските мелодии уште од VII и VIII век ќе бидат под византиско влијание. Византиското влијание уште во средниот век е присутно во верските и во литургиските песни, но подоцна и кај албанското малцинство во Италија (Арбрешите), како и во пеењето на албанските православни христијани во Јужна Албанија. Но, според Чабеј, посебно е значајно и балканското влијание на различните народи врз источните мелодии. Чемерните горчливи звуци на балканските народи се разликуваат со својот естетско-сензуален карактер од источните мелодии. (Eqrem Çabej, *Shqiptarët midis Perëndimit dhe Lindjes*, Botime Çabej, Tiranë, 2006)

- Писателот и албано­лог Ер­нест Ко­ли­ќи смета дека во полифоната песна се пластат слоеви еден врз друг, предизвик уште од праисторијата. Значи, како во случајот на албанските народни традиции, ни се чини дека и во истражувањето на исо-полифонијата се соочуваме со техниката на *йалими-сесийои*.
- Исмаил Кадаре (1936), писател од светски глас, во својот есеј за трагедиите на Есхил, но и во своите романи, често ја нагласува сличноста што постои меѓу прастариот „театар на плачот“ со правилата на Тоските, особено кога се задржува на заедничката улога на тажачките и античкиот хор при редењето зборови за починатиот и одговорите.

Исмаил Кадаре во еден есеј за народната поезија тврди дека „циркулирањето на албанската песна (вклучувајќи ја и полифоната) низ територијата на Османската Империја опстанало како чудесен феномен. Проста како цвет, со скржави седум-осум реда стихови, накитена, исто така, со проста мелодија..., осамена сред официјалните пропаганди, наредби, битки, верски екстази, туѓа, различна од другите – оваа се вртеше околу овој мистичен свет, без да биде маѓепсана од него“ (Ismail Kadare, „Autobiografi e popullit në vargje“, www.ereisku.net/muzika-tradita).

- Генезата и времето на раѓањето на музичката полифонија и натаму остануваат отворено прашање за науката. Балкански етномузиколози (од Грција, Бугарија, Србија, БиХ, Романија, Турција, Австрија, Германија, Швајцарија, Македонија и Албанија) на симпозиумот одржан во Тирана во 1989 г. на тема „Полифонијата на народите на Балканот“, во организација на Институтот за народна култура, ќе ги третираат клучните проблеми на народната музичка полифонија на XX век. Присутниот музиколог Цвјетко Рихтман уште од 1952 г. го застапува мислењето според кое „повеќегласното полифоно пеење претставува реминисценција од старата тракиско-илирска култура“ (С. Rihtman, „O ilirskom porjeklu oblika narodne polifone muzike, Bosne i Hercegovine“, Rad Kongresa folklorista Jugoslavije, Zagreb, 1958). Според познатиот албански музиколог и познавач на полифонијата, во хипотезата на Ц. Рихтман (подржана од врвниот холандски музиколог Ј. Кунист), присуството на двогласното полифоно пеење, може да се протолкува и како наследство на прастарите илирски племиња или, како што нагласува самиот Рихтман, „можна е хипотезата дека полифоната традиција ја зачувале словенизираните Илири“.

- Едно од најзначајните обележја на албанската полифонија останува, речиси во сите нејзини сегменти, моќта да се приспособува и за истрајува во сите историски мени, да истрајува во сите нејзини витални структури, без оглед на силните влијанија што врз неа ќе ги вршат промената на религијата, промената на различните идеологии, историските промени и сите други придружни феномени. Постои во неа силна внатрешна архитектоника, која без оглед на промените ја задржува полифониската кохезија независно од нејзините отстапувања од ритмичките канони.
- Според укажувањето на Бенјамин Крута, „да се припитоми првиот глас во полифоната песна не е толку тешко, најголемиот проблем е во придружувањето на песната како втор глас, кој ги припитомува другите гласови, ја спасува честа, додека исото е тревата што ја пасат јагненцата“. Во ова живописно и метафорично укажување е содржана смислата и внатрешниот строеж на гласовната градба во една целост, што јасно сведочи за естетскиот идеал и филозофијата на народот во неговата приврзаност за концепциите на неговата полифонија. Благодарение на таквата концепција, меѓу гласовите доаѓа до израз диференцијалната улога во полифонис-

ката изведба, конвергентното и дивергентното структурирање и односите меѓу гласовите. Во крајна линија, таквите концепции за виталноста и истрајноста на полифоното пеење сведочат за континуиран, интензивен отпор на народите не само во меморијата на своето постоење туку и во пошироката потрага по смислата на животот.

- Народната полифona музика била регистрирана, поддржувана, објаснувана како исклучителен феномен и како една од мистериозните нишки на одржувањето на идентитетот низ вековите. Покрај записите на класичните писатели за полифонијата на Фаик Коница, Фан Ноли, Лазгуш Порадеци, писателите Сами Фрашери, Зеф Скирои и многу други, и денешните значајни албански писатели како Исмаил Кадаре, Фатос Арапи, Дритро Аголи, Џеваир Спахиу, и други ѝ посветиле антологиски песни на полифонијата. Еве како ја завршува Фатос Арапи својата позната песна „Тажењата на Балканот“:
- *Има една фундаментална ноџа на џажењата на Балканот / дијафонии, хетерофонии, хомофонии, полифонии./ Има една фундаментална ноџа/ џокму во срцето на џажењата на Балканот...*

*Сїейелени се мајкиїе на Балканойї:
доживойїно во црнина,/ глава до глава
околу еден гроб, – како гаврани околу
корка леб./ Пеайї... ѿајсаїї во суб-
лимна хармонија... Така е... ѿака е до
денешни дни на Балканойї.*

Албанските полифонисти и, воопшто, Албанците, 25 ноември 2005 година го сметаат за историски датум, зашто на тој ден „народната албанска iso-полифонија“ ќе биде запишана на Листата на ремек-дела на усното наследство на човештвото од страна на УНЕСКО. Ова ќе го соопшти д-р Коиширо Мацура, генерален директор на УНЕСКО во Париз. Два дена пред тоа Меѓународното жири ќе разгледа 60 кандидатури, под претседателство на д-р Антонио А. Арантес, во кое членуваа, меѓу другите, мексиканскиот писател Карлос Фуентес, д-р Жентао Жанг, професор на Институтот за музички истражувања на Академијата на уметностите на Кина, Елвира Кунина, директор на Националната школа за уметноста на културата од Русија, професор Жорж Кондоминас, претставник на Франција во УНЕСКО и други, и ќе одлучи албанската народна iso-полифонија, како исклучителна појава на конципирање на човековата комуникација да се најде на местото што го заслужува: во листата на светските духовни ремек-дела. Оваа листа во својата суштина е составена од феномени и остварувања на духовните култури на различните народи во светот, кои претставуваат исклучителни пројави. Меѓу нив се споменуваат и пекиншката опера, индиските веди и други.

ЗА ВИСТИНСКАТА ДУША НА НАРОДИТЕ

Кон романот *Полифонисѝи* на Луан Старова

Во митовите на сите народи главниот проблем е да се утврди каде се крие силата на јунакот, односно вистинската душа на херојот. Фактот дека на почетокот од митот не се знае каде е сокриена душата самата по себе е крајно интригантна. Сосема логично е што откривањето на непознатото седиште на натприродната сила на митскиот херој, по правило, претставува најинтересната, најинвентивна и уметнички највредна наративна целина на сите митови од овој вид. Дотолку повеќе изненадува дека токму во овој, несомнено најкреативен дел од митовите за херојот, постои неочекувано висок степен на униформност. Имено, варијации одвај и да постојат. Присапаот е сведен практично на неколку основни варијации на сродни стереотипи, кои се повторуваат во сите митови од овој вид, без оглед на епохата и на регионот во кои настанале.

Овој факт заслужува внимание, бидејќи квалитетите на оригиналноста и креативноста, по дефиниција, директно се спротивни на униформноста и зачестеноста на стереотипите. Оваа дисонанца може да се разбере како последица на два фактори:

1. Сродноста на вредносните, односно аксиолошките проекции на идеалот на доблеста афирмирана со овој вид митови; 2. Идентичноста на егзистенцијалното емпириско искуство. Основните координати на првиот фактор, практично, се совпаѓаат кај сите народи, додека вториот фактор е базиран врз идентичноста на основните емпириски манифестации што го определуваат животот на секој човек и на сите народи на светот.

Имено, митолошкиот јунак претставува етиологизација на највисокиот морален идеал; во овој контекст, тој се јавува како своевидна антрополошка инкарнација на многукратно амплифицираните базични квалитети – како што се силата, храброста, доблеста – со кои, во различна пропорција, но во комбинација со исти елементи, се идентификуваат практично сите народи. Токму затоа во херојските митови за свои хералдички инсигнии сите народи ги одбрале најсилните, најхрабри и најборбени живи суштества на кои им се восхитуваат и со кои, на симболичкото ниво на колективната свест, тие се идентификуваат. Притоа, чинот на симболичката идентификација често има приоритет пред конкретното прашање дали тие суштества живеат во подрачјето во кое еден народ живее. Така, Британците го одбраа лавот за свој национален симбол, иако лавовите никогаш не живееле во матичната земја на Британците. Спротивен пример претставуваат низа современи азиски држави, како и некогашните кралства, кои, наместо лавот, за свој национален хералдички симбол го избрале тигарот. Во истиот контекст и со идентична постапка на симболичка идентификација, како национални симболи се јавуваат мечките, волците, пантерите, а

од сосема разбирливи мотиви и восхитувачките симболи на орлите, па дури и на фантазмагориските креатури какви што се змејовите и ламјите од сите видови.

Уште покарактеристичен е начинот на кој дејствува вториот фактор, втемелен врз идентичноста на егзистенцијалното искуство на секој човек и на сите народи, инкорпорирано во митолошките приказни за колективниот херој на сите народи.

Бидејќи по својата сила и храброст митолошкиот херој далеку ги надминува обичните луѓе, и наративната стратегија на митот се гради врз очигледно клучното прашање: од каде му е таквата моќ на јунакот!? Ако е во него самиот, како тоа никој не може да го победи, ниту да го убие!? Ако е скриена некаде надвор од него, тогаш каде е скриена? И, така, митот за секој колективен јунак со кој се идентификува еден народ, по правило, претставува приказна за откривање на тајната на натприродната сила на јунакот, што значи, на потрагата по местото на кое се крие неговата вистинска душа!

На библискиот Самсон тајната на силата, неговата вистинска душа му била скриена во неговата коса; откако Далила му ја исекла косата на заспаниот Самсон, тој ја загубил силата! Инаку, во митовите вистинската душа на јунакот најчесто се крие во некое силно суштество, особено во лавот и во мечката. Оној што ќе ја откриел тајната и ќе се обидел да го убие јунакот така што ќе го убие посоченото животно, ќе се соочел со низата сукцесивни, драматични трансформации на убиениот свер: вистинската душа на јунакот е исклучителна и по тоа што има способност

повеќекратно да се реинкарнира. Оној што открил дека душата на јунакот е во мечката која живее токму во посочената планина и во кажаната пештера, откако ќе ја убие мечката, ќе се изненади, кога од мртвата мечка ќе скокне волкот – жив и здрав, силен и брз. Кога и него ќе го стаса и ќе го убие, од убиениот волк ќе истрча лисица; од мртвата лисица ќе рипне зајак; од зајакот ќе излета орел; од орелот, прободен со смртоносна стрела, ќе летне планински гулаб, а кога и тој мртов ќе ги склопи крилјата, ќе умре и јунакот и... тука некаде, порано или подоцна, но секогаш и без исклучок, митолошката имагинација секнува, а приказната завршува.

Ова се должи на веќе посочениот факт, според кој сеопштото егзистенцијално искуство, заедничко за сите народи, го има последниот збор во сите митови за јунакот. Тоа искуство се сведува на непобитното емпириско сознание дека, сепак, секој човек, па и јунакот, е смртен и дека секоја сила е темпорална, привремена. И најхрабрите умираат, а истата земја ги покрива и коските на овците исто како и коските на лавовите! Дури и хомеровскиот Ахил, всушност, е метафора за тоа дека и оној што бил избањат во водата на бесмртноста, ќе умре, затоа што и едно делче, какво што е петицата, останало смртно, недопрено од таа вода! Хералдичките симболи на лавовите, мечките, орлите – како колективни симболи – сугерираат имплицитно, но недвосмислено, дека сите што својата вистинска душа ја имаат во смртните суштества, и самите се смртни! Така, сите митови за јунакот секогаш завршуваат со смрт на јунакот, директно изведена од својството

на смртноста содржано во конкретниот хералдички симбол, колку тој и да е силен.

Секогаш – освен во овој роман на Луан Старова! Со својот најнов роман „Полифонисти“, во опсесивната тема на митологизирање на националната етногенеза, авторот внесува нешто многу поважно од книжевна раскажувачка свежина; имено, овој роман содржи една длабока, метафизичка иновација, која претставува сосема нов квалитет, нова категорија во продукцијата од овој жанр. Оној што во митот ги убивал редум мечката, волкот, лисицата, орелот и гулабот, во овој роман на Луан Старова ќе се вџаши кога ќе се увери дека главниот јунак на овој роман, сепак, и натаму ќе остане жив, и дека никогаш никој не ќе може да ја убие неговата вистинска душа! А, вистинската, бесмртната, бескрајно благородната душа на албанскиот народ во романот „Полифонисти“ е конкретизирана токму во полифониското пеење; сепак, дури ни тука не завршува алегоријата, бидејќи преку истата конкретизација се открива дека полифониската песна потенцијално ја претставува вистинската душа на целото човештво. Полифониската песна во романот на Луан Старова е, всушност, метафора на благородноста, на доблеста и на возвишената хуманистичка инспирација, кои се вистинската душа на секој човек и на целото човештво!

Дури и од гулабот да излета врапчето, и од врапчето пеперутката... од смачканата пеперутка ќе одекне полифониската песна, оти кој би можел да ја усмрти песната? Кој може со отровната стрела да го прободете срцето на полифониската

песна, песна што ја пеат не еден, туку тројца или четворица пејачи. И која, како со некоја магија има регенеративна сила, со која прави, штом едниот глас ќе замолкне, од никаде и од секаде на негово место да се јави новиот глас, за веднаш да го одмени и да ја продолжи песната.

Решението со кое авторот на овој роман ја потиснува сенката на смртта е колку едноставно толку и восхитувачки ингениозно! Доблеста е вистинската душа на човекот, песната е тајната во која е содржана смислата на целото човештво и неговата највисока задача! Треба да се има предвид дека Луан Старова оваа брилијантна хуманистичка идеја сака да ја преточи во книжевно дело, а не во филозофска расправа.

Проблемот со кој се соочил се сведува на прашањето како идејата за полифониската песна да ја вткае во животот на конкретните книжевни ликови. Самиот избор на полифониската песна како лајт-мотив на романот претставува повеќе од оправдан. Присутна од праисторија, полифониската песна и денес е зачувана во супсахарскиот регион, на планината Атлас, во регионот на Медитеранот, на Кавказ, кај Чечените и кај Ингушите. Полифониската песна претставува значајна ставка и во историја на црковна музика во католицизмот, протестантизмот, како и во ортодоксното христијанство, особено во Византија; се пее сè уште на Балканот, во Босна и Херцеговина, Црна Гора, Хрватска, Србија, Македонија, кај Албанците на целата етничка територија, од јужна Албанија до северна Албанија, вклучително Тесалија и Епир.

Затоа, иако зачувана на целата Балканска Пенинсула, полифониската песна со право прет-

ставува бренд на Албанците. Денес таа никаде во светот не е зачувана толку автентично и во толку многу оригинални варијации како кај овој автохтон дрвен европски народ. Имајќи ги овие аргументи, Луан Старова го отвора патот кон книжевна екстраполација на полифониското пеење така што фабулата на романот ја создава врз конкретната судбина на едно семејство директно поврзано со полифониската песна. Посветеноста кон полифониската песна на сите ликови во романот, која во целост ги одредува нивните животи – како на трите централни фигури така и на голем број епизодни личности – го определува целото дејство во романот.

Пораката и контекстуализацијата на полифониската песна најцелосно се реализира во ликот на Татко. Таа со него е сплотена толку, што, во извесна смисла, во романот тој има улога на Голем Чувар на полифониската песна. Носителите на дејството и целосни посветеници на полифониската песна, Трим Загорчани и Дурим Чами, исто така централни ликови, ја епитомизираат судбината на своите сонародници и од двата региони од кои потекнуваат тие. Се разбира, Луан Старова совршено добро знае дека и Албанците го имаат својот хералдички симбол – црниот орел, и тоа со две глави – но, знае и дека орелот (бел и со други бои), со една или со две глави, како и лавот, со една или со две опашки, се среќаваат и кај низа други балкански, европски, па дури и азиски народи. Но, Луан Старова сака во својот роман да се ослободи од лимитирачката сила на доминантните гравитациски јадра на секоја, па и на албанската национална митологија. Наместо орелот или лавот, наместо смртните суштества, Луан Старова

ја промовира бесмртната полифониска песна во статусот на прва причина, нужен услов и крајна смисла на животот вреден да се живее, и тоа преку ликовите на Татко, како и на Трим Загорчани и Дурим Чами, и сиот нивен бескраен патриотизам, инкарниран токму во полифониската песна – како *causa finalis* на универзумот креиран во овој роман! Но, во романот полифониското пеење не се запира дури ни на ниво на етничка и национална алегорија, туку дискретно, а несопирливо, прераснува во универзална антрополошка метафора, во голема алегорија, која со своите звуци допира до секој човек и се огласува низ целото човештво, насекаде и отсекогаш.

Наедно, во полифониската песна Луан Старова наоѓа и исклучително употреблив универзален еквивалент за одредување на духовната состојба во која се наоѓа еден човек или целиот негов народ, толкувајќи ја и како најсилното средство против корозијата што ја разјадува самодовербата на поединецот и ги разнишува столбовите на националната самосвест. За Луан Старова полифониската песна во исто време е и метафора и симбол; нејзиното присуство е доказ на здравјето, нејзиното отсуство е симптом на болеста; полифониската песна е најсоодветна арматура за чување на националниот идентитет, континуирано загрозуван од социјалните, идеолошките, верските, политичките несогласија. Полифониската песна е архе на овој народ, првиот принцип од кој се настанати Албанците. Таа е најархаичната форма на пеење, можеби и на првото гласно, свесно и потсвесно комуницирање на човекот со светот.

Изразено со техничка терминологија, полифониската песна за која зборува овој роман на Луан Старова претставува две, три или четири симултани, мелодиски независни линии, од кои секоја има висок степен на слобода, а сите заедно создаваат компактна, целовита и единствена мрежа на созвучја, исплетена од нишките испредени од заедничката душа на народот!

Иако древна, иако распространета на огромна територија, иако претставува интегрален дел на црковната музика и во католицизмот и во протестантизмот, како и во ортодоксното христијанство, иако до денес остана најзачувана во својата архаична изворна форма токму на Балканот, полифониската песна, благодарение на овој роман на Луан Старова, само и единствено кај Албанците го достигна статусот на онтолошко начело, нужен и доволен услов, крајната цел и еманација на автентичен национален идентитет, та дури и на сите народи и на целото човештво.

Аскетски конципиран, без одвишни стилски компликувања и дигресији, одвреме-навреме на самиот раб на хроника или историска расправа, романот „Полифонисти“ на крајот се доживува како мајсторски испеана сага во која се открива најдлабоката тајна на албанскиот национален идентитет. И во очите на другите, и во сопствените очи, традиционалната рецепција Албанците ги определува низ термините на воинственоста, борбата, накусо, низ лимитирачкиот контекст на животот, кој, колку и да е преполн со врвови и бездни, на крајот, сепак сите ги порамнува смртта! Сосема е нов, радикално е различен светот што го познаваме и во кој живееме, откако на сцената е воведена полифониската песна: оти

со силата на таа песна се открива вистинската душа, како посила од секоја сила, поблагородна од секоја друга доблест станува полифониската песна, над чиешто звуци веќе ни смртта нема власт!

По својата основна конституција романот „Полифонисти“ е книжевно дело што може да се категоризира и како роман со теза! Базиран врз опстојни и многубројни емпириски сознанија, од примарни теориски извори, од сосема интимни согледби, пренесени преку ликот на Татко и двајцата прототипски предочени ликови на Дурим Чами и Трим Загорчани, романот се престорува во возбудлива книжевност, почнува да пулсира, а главните актери од „ликови“, редуцирани врз прототипски илустрации на сопствените ставови, се здобиваат со психолошки идентитет и се потврдуваат како сложени и уверливи личности.

И по својата достоинствена беневоленост, дополнета со толеранцијата и почитта кон сите, овој роман е единствен пример во огромниот опус дела посветени на едно толку чувствително прашање какво што е етногенезата на еден народ. Во романот „Полифонисти“ никој не е обвинет, никој не е навреден со ниту еден единствен збор, дури ни низ најсуптилна алузија. Иако во романот се наведени огромен број страдања, неправди, како кон поединци така и кон цели семејства, региони, на извесен начин, и кон целиот албански народ, Луан Старова ниту во еден момент не го користи „џокерот“ на виктимизацијата. Како што не обвинува никого, овој роман, исто така, не се ни оправдува, не бара ни прошка од никого и не полага сметка пред никого!

Една од имплицитните, но недвосмислено присутна идеји експлицирана во романот „Полифонисти“, секако е и тезата дека како што секој човек има задача во овој свет така и секој народ има и треба да ја следи својата историска задача. И Татко, и Трим Загорчани и Дурим Чами го прават тоа, но кога околностите ќе ги одвратат од тие задачи, полифониската песна дејствува како волшебен тоник, како коректив што веднаш им го враќа сиот елан и им помага да ги издржат и најтешките искушенија и да направат најневеројатни подвизи!

Во овој роман полифониската песна е посочена наедно и како нужен услов на животот, и како негова највисока цел. А, сите цели се остварливи доколку се има на ум основната лекција: да се зачува жива полифониската песна, да се пее секаде каде што има сонародници, секоја вечер, во секоја пригода, оти само така се потврдува заедничкиот културен и духовен идентитет и се брани заедничката кауза.

Колку ефектно, а, сепак, ненаметливо романот „Полифонисти“ ја соопштува својата голема идеја за полифониската песна како вистинската душа на Татко, Трим Загорчани и Дурим Чами, на албанскиот народ, но и како универзална метафора валидна за целото човештво, најдобро може да се илустрира со неколку наводи од романот. Така, Луан Старова на едно место вели:

„Од сè што се делеше во нашата судбина, во нашата вера, во нашиот јазик, во нашата земја, во нашиот идентитет, во нашиите обичаи, остануваше неделива нашата полифоничка песна. А ако некој се обидеше да ја дели, од сите

*нејзини живи делови ќе се пресоздаеше целата
лесна, со сега моќ да не собира сите каде и да
сме.“*

Доколку се следи логиката на музичката компарација, останува да го провериме изнесениот став низ призмата на секоја од трите основни музички секвенции на оваа класификација. Таа класификација разграничува меѓу следниве форми:

- полифонија: две или повеќе симултани мелодиски независни линии;
- монофонија, мелодиска текстура со само еден глас;
- хомофонија, текстура со еден доминантен глас придружен од хорот.

Секоја од овие форми соодветствува на еден модел на политичко организирање на еден народ или држава. Доколку хомофонијата би била урнек по кој се организирани Албанците, кај нив би доминирала една културна и духовна традиција, односно мелодиска линија (доминантниот глас), а другите би ја следеле како подредени културни опции. Меѓутоа, кај Албанците не постои доминантна културна (религиска) традиција која би била задолжителна и за останатите традиции присутни во неа. Ако Албанците го прифатат моделот на монофонијата, тогаш тие ќе претставуваат монокултурна (монорелигиска) заедница во која, како задолжителен, би се наметнал само еден културен (религиски) концепт.

Но, како што е познато, Албанците не се конституирани според монофонијата, ниту како монорелигиска заедница. Конкретните околности

во кои, наспроти сета територијална, културна, идеолошка, политичка и религиска поделеност, Албанците претставуваат високо хомогена и интегрирана етничка и духовна заедница, совршено се вклопува во полифонискиот модел и може да се објасни со полифонијата во која две или повеќе различни и раздвоени традиции (мелодиски независни линии), создаваат единствена целина наречена полифониска песна.

Според Луан Старова, полифониската песна во овој роман претставува и темел на албанската духовна заедница, но и нејзин емоционален израз, како музичка експресија на најинтимните чувства, на индивидуалната болка и на колективните страдања:

„Оваа полифонијата е песна на длабока национална трагедија, која преминуваше често во незајирлива меланхолија, со својата бојата колоритна звучност, со својата неунишливост, ќе ја совладува силните и непредвидливи удари на историјата...“

За авторот полифониската песна е примордијален праелемент. Нејзиното потекло исто толку е непознато, скрито во тонските длабочини од времето на настанувањето на светот, колку што е таинствено и потеклото на албанскиот народ и сè уште нерешена енигмата на неговиот идентитет:

„Ова беше единствениот состав на полифонската емигрантска песна, со сите гласови, далеку од изворот на полифонијата енење. Потеклото и времето на создавањето на албанската полифонија, можеби и на самиот албан-

ски иденџиџеџ осџануваа оџворено џрашање за наукаџа.“

Магиските елементи на полифоната песна во романот се прикажани како нагласено конструктивни, благородни; полифониското пеење ги зближува и ги спојува оние што се толку далеку што ништо друго не би можело да ги спои и да ја зачува нивната блискост:

„Во звуциџе на џеснаџа кои се џосџари од зборовиџе на човекои, се сведочи за радосџа од раѓањеџо и рамнодушностџа џред смрџиџа. Полифоната џесна имаше маџична моќ да џи џоврзува луѓеџо и да ја одржува нивната џоврзаносџ.“

Дури и во неиздржливите услови, во кои и најотпорните би се скршиле, полифониската песна на луѓето им дава сила каква што ништо друго не би можело да им даде:

„Никоџаш џолифоната џесна на Чамиџе на оноџо на бродои не била џоцелосна, џохрабра, џоубава! Овде Чамиџе џееја со цела душа, со обединеџи, целосен иденџиџеџи, каков иџо можеше да се џочувсџвува само во џолифоната џесна.“

И интегративната моќ на полифониската песна експлицитно е нагласена во овој роман, во кој таа е прикажана како посилна од сите бариери, кои инаку ги раздвојуваат идеолошките, политичките и религиските заедници:

*„Се секаваше Дурим на полифони чамски
состави во кои бееле албански христијани, мус-
лимани и Евреи. Бееле со години, војната ги раз-
дели, полифоната јесна беше ранета. Дурим
Чами сега се замислуваше како нејзин си-
шел...“*

Полифониската песна е вечна; таа е еле-
мент, како огнот, водата, како земјата и воздухот,
бидејќи таа ниту е настаната ниту може да исчез-
не; во исто време, полифониската песна е и еден
вид јунговски архетипски образец, инпринт во
свеста, капацитет што се пренесува и се насле-
дува со самото раѓање:

*„Тајко веруваше дека полифоните звуци
никогаш не исчезнуваат. Дури прејосставуваше
дека тие на некој начин се наследуваат, односно
постои вродена предиспозиција и интуиција да
се биде полифоната јесна, како да е самиот човек
непресушен извор на јесната, како внатрешен
код на меморијата... Тајко веруваше дека поли-
фоната јесна, посебно четиригласната, како
вистински гениски код на Албанците, немаше
никогаш вистински да ја напуштаат и кога ќе го
напуштаат Балканот, а обезличувачките сили на
нивниот идентитет ќе достигнат највисок степен.
Ќе постојат силни приноси покрај ве-
ра да им се променат и јазикот, обичаите, но
никогаш никому нема да му успее да им го про-
мени последниот слој на идентитетот содр-
жан во полифоното пеење.“*

За целосно да се разбере виталното значење
на полифонското пеење, доволно е да се спо-

мене една реченица на Трим Загорчани. Секогаш кога треба да ја објасни својата одлука да напушти и најповолни услови и да замине, изложувајќи се на огромни опасности и ризици не само за својата слобода туку и за животот, тој се повикува на полифониската песна, како апсолутен услов на неговиот живот:

*„Албанецој, кога не ја ѝе полифоната
песна, умира..“*

На крај, уште две поенти.

Со директното воведување на полифониското пеење во фабулата, романот „Полифонисти“ на Луан Старова внесува значајна и уникатна интервенција во списокот на познатите романескни наративни стратегии. По својот основен карактер овој роман е ерудитско и документарно дело, роман со теза, но, исто така, и роман со интензивна и длабока универзална хуманистичка инспирација. Во своите највисоки дострели, романот загатнува една исклучително благородна хипотеза, една префинето соопштена сугестија дека можеби сите народи во светот својата вистинска душа ја имаат во некоја песна, која во меѓувреме ја заборавиле. Колку поскоро сите народи се сетат на таа песна, толку поскоро ќе ја најдат својата вистинска душа! Денес оваа сугестија е по потребна од кога било порано во досегашната историја на светот!

академик Ферид Мухиќ

LUAN STAROVA

THE POLYPHONIC SINGERS

From my earliest childhood years, as I began to understand the world around me, I was fascinated by a song that was sung on different occasions in the life of our immigrant family in Skopje, in our house by the Vardar River. Over the years I began to understand that the singing changed when a telegram announcing a death, an engagement, or a new birth would arrive from across the hermetically sealed Albanian-Yugoslav border, from the other part of our family. The polyphonic song was sung in sadness or in joy by two parts of a family long separated by the border. The song continued to serve as a hymn to the survival of our family in different countries.

In my youth, I, too, joined the polyphonic song. I was given the third voice, when my older brother was not there, and I always had a place among the family members singing the drone accompaniment. But when Albanians immigrated to the city from our city of Pogradec, secretly crossing the Albanian-Macedonian border that was marked beneath the waters of Lake Ohrid, near the Monastery of St. Naum, there would changes both to the composition of the choir as well as the content of our family's polyphonic song.

Immigrants, with their unknown fate, waiting to be accepted in the distant continents of America and Australia, became part of our family. Among all the immigrants who arrived in our home, the one who left the greatest impression on me was Durim Chami, a polyphonic singer who dreamt of returning to his home in Chameria that had been destroyed during the period with the Cham Albanians when expelled from Greece following the Second World War.

He was one of the greatest singers of the distinctive Lab, four-voice polyphonic singing, the only such style of polyphony in the world. Emboldened by the power of his polyphonic song, he envisioned an Odyssean plan to sail a raft down the Vardar, across the Yugoslav-Greek border, and, aided and encouraged all along the way by Chams who had survived, he would realise his imagined Odyssean path to sail his boat "Libertas" under the command of an Albanian Cham, a Greek citizen, and arrive at his Ithaca, then to his native home in ruins.

With the power of his polyphonic song, with Chams awakened from the dream of submissiveness, he would revive his former home. With a force stronger than death, Durim Chame would head towards the Greek-Albanian border, then disappear forever in the labyrinth of isolated bunkers in his native land together with the sounds of his invincible polyphonic song, a song that would rise again in the land following the fall of Stalinism, the opening of borders, and the beginning of a new democracy.

Connected with the fate of Durim Chami, was the polyphonic singer Trim Zogarcani, a renowned Albanian singer of Tosk three-voice singing, whose exile took a different turn. He, too could not recon-

cile himself to the undermining of the true essence of polyphonic song now enslaved by ideological propaganda. He swam across the underwater boundary marker between Albania and Yugoslavia and became a part of the immigrant polyphonic choir in our home by the river. He was determined to travel to America, but as a well-known performer of polyphonic singing he had been invited to Istanbul where he spent a three-month sojourn as an emigre in Istanbul.

Here he traced the fate of the polyphonic song of several million Albanian compatriots, who had assimilated first into the Ottoman, then into Turkish, identity. When he sang the polyphonic song of their native land to them, as he felt their sadness and nostalgia for their immense loss which would be hard to compensate, he wanted to share his fate with them to the end of his life. Then, confronted by the truth that, just as one swallow does not a summer make, one voice does not create polyphonic song, he finally left for America, invited by leaders of the Albanian diaspora. There, in their fields of business, his compatriots had adopted an American identity. He reminded them of the sounds of the polyphonic singing of their native land. But he was soon forgotten and he never returned to his native Albania...

In the course of time, after my father's had passed on, and the last immigrant had gone, polyphonic song began to die in our home. We continued to sing, my oldest brother as first voice, the other two voices sung by my brothers, and the drone sung by our mother, my sister, and I. But without father's lead voice, the polyphonic song was not the same. In the course of time it died out, and remained as part of our inheritance from our father, to continue the polyphonic song in our future families.

With the historic events in Albania that followed the final collapse of Stalinism up to 1990, marked by the destruction of the huge monument to Stalin in the centre of Tirana, then by the destruction of the monument to Enver Hoxha, with the beginnings of democracy, polyphonic singing once again resounded, freed and renewed with new hope. A generation of musicologists, headed by the indefatigable specialist in polyphony, Academic Vasil Tole, gave Albanian iso-polyphony full rehabilitation, protected it from being overwhelmed by Turbo-Folk, and defended the value of its authenticity. Due to their efforts, in Paris on the 25th November 2005 Albanian Iso-Polyphony was unanimously voted as "An Intangible Cultural Heritage in the vocal heritage of mankind" and placed under the protection of UNESCO. This was an historic recognition as well for the thousands of anonymous polyphonic singers, who like the heroes of this novel, Durim Chami and Trim Zagorchani, spread the polyphonic truth about the Albanian people. It was left to me, as part of father's testament, the inheritance of polyphonic singing, to bear witness to a part of this truth through this novel *The Polyphonic Singers...*

Struga, Tirana, Skopje 2012–2015

(Превод од македонски јазик
акад. Кристина Крамер)